

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Изобретены
раннеисторического
периода

Вывер
и наро
знаки

Пиктограммы

Клинопись

Клинопись

Иероглифы

Иератическое письмо

TAFAKKUR

4
1996

Темурийлар тарихи давлат музейи — темурийлар шавкатиинг тимсоли, истиқлол обидаси — озод ва обод Ватан рамзидир.

...Жамиятда тинчлик, осойишталик, тотувлик муҳити ҳукм сурса, хоҳ иқтисодий, хоҳ ижтимоий бўлсин, ҳар қандай муаммонинг ечимини топиш мумкин. Буни кейинги йиллардаги тажрибамиз исботлаб турибди.

Шуниси эътиборга сазоворки, бу хайрли ишларга адабиёт ва санъат намояндалари, маданият арбоблари муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Уларнинг меҳнати самарасини, иқтисодий кўрсаткичлардан фарқли ўлароқ, бирон мезон билан ўлчаб бўлмайди. Уни фақат одамлар қалбида уйғонган ғурурдан, чеҳраси очиқлигидан англаш, ҳис этиш мумкин.

...Ҳадемай буюк Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг муборак 660 йиллигини нишонлаймиз. Бу оддий байрам эмас, тарихимиздаги буюк санадир.

...Амир Темур юбилеи муносабати билан қурилган иншоотлардан бири — Темур ва темурийлар тарихи давлат музейидир. Миллий меъморлик анъаналаридан фойдаланиб бунёд этилган мазкур бино кўзни қувонтиради. Гўзаллиги, салобати билан ғуруримизга ғурур қўшади.

...Афсуски, жойларда маданият ва маънавият масалаларига енгил-елпи қараш ҳоллари мавжуд. Бу борадаги ишларни охирига етказиш масъулиятини кимдир зиммасига олиши керак. Шу маънода маданият ва маърифат намояндалари билсинларки, маънавиятнинг энг асосий ҳимоячиси республика Президенти бўлади.

Ислом КАРИМОВ

(1996 йил 4 сентябрь куни Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази раҳбарияти ҳамда бошқаруви аъзолари билан бўлган учрашувдаги суҳбатдан олинди.)

МАЪНАВИЯТИМИЗНИНГ

БОШ ҲОМИЙСИ –

ПРЕЗИДЕНТИМИЗ

Ватанимиз истиқлол йўлига қадам қўйган илк кунларданоқ асил фазилатли инсонларни камол топтириш, миллий қадриятларни тиклаш, буюк аждодларимизнинг муборак номини эъзозу эҳтиром мақомига кўтариш — хуллас, маънавиятни давлат сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида ривожлантиришга зўр эътибор берилди. Кутлуғ сана — истиқлолнинг беш йиллик тўйи тантаналари руҳи кўнгилларда мавж уриб турган бир кезде — 4 сентябрь куни Президент Ислон Каримов Республика “Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази раҳбарияти ҳамда бошқаруви аъзолари билан учрашди. Учрашувда маънавият борасидаги ишлар теран таҳлил этилиб, марказ ҳамда унинг наشري — “Тафаккур” журнали фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишга доир таклифу мулоҳазалар ўртага ташланди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, ушбу учрашувнинг амалий натижаси ўлароқ, Ўзбекистон Президенти “Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Фармонга имзо чекди.

Президент ҳузурдаги учрашув ва мазкур Фармон халқнинг зиёли намояндалари, раҳбар ходимлар ва оддий касб эгалари — барча-барчада зўр таассурот қолдирди. Бу хусусда турли ййгин ва учрашувларда, тахририятимизга қилинаётган телефон кўнғироқлари ҳамда журналхонлардан келаётган мактубларда ифтихор туйғуси билан йўғрилган фикр-мулоҳазалар баён этилмоқда. Қўшсаҳифамизда шулардан намуналар ўқийсиз.

Абдуманноб ОЛИМБОЕВ, Ўзбекистон Электр ускуналар ҳиссадорлик жамияти бошқарувининг раиси:

— Бундоқ бир хаёлга толсак, биз тарихий меросимиз, миллий аънава, урф-одат ва маънавиятимиз ҳақида ҳамма вақт ҳам ўйлаб кўравермас эканмиз. Ахир, биз теран маънавият булоқлари, илдизлари бўлган беқийс заминда яшаймиз. Бинобарин, шаъну шарафимизни асраш, ота-боболаримизнинг муборак номига муносиб бўлиш ҳақида ўйлаб кўрадиган фурсат келди, чамаси. Кучли шахснинг бойлиги уни қуршаган теваарак олам жилвалари, буларни келгуси авлодлар учун асраб-авайлашга интилиш туйғуси билан ўлчанади. Дастурхонингиз атрофига дўст-ёр жам бўлган онда сиз умрингиз беҳуда ўтмагани ва бу дунёга бекорга келмаганингизни ҳис эта-сиз! Инсон учун бундан зиёд мукофот бўлмаса керак. Маънавиятнинг қудрати, мўъжизаси ана шунда!

Нуриддин ЗАЙНИЕВ, Муборак Газни қайта ишлаш заводининг бош директори:

— Ер юзиде Ўзбекистон деган давлат борлигидан яқин-яқингача дунё аҳли бе-хабар эди. Оллоҳга шукрки, истиқлол ша-рофати билан юртимиз жаҳон харитаси-дан муқим ўрин эгаллади. Мамлакатимизни яқиндан таний бошлаган зотлар кўҳна бу замин ноёб қазилмаларга бе-ҳад бой эканидан ҳам воқиф бўлмоқда.

Ишончим комилки, келажакда Ўзбекистон энг бебаҳо бойлиги — бетакрор маънавияти билан ҳам дунёнинг ҳақли эътирофига сазовор бўлади. Президентимизнинг маънавият ҳақида чиқарган Фармони кўнгилда ана шундай неқбин туйғуларни уйғотади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хурида ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙУЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Иброҳим ГАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700029, Тошкент шаҳри, Отатурк кўчаси, 24-уй.

56-86-79
56-55-89

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

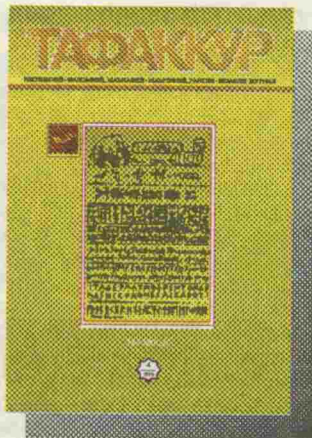
"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси, 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1996 йил 17 октябрь кuni босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100¹/₁₆, 6 босма тобоқ, 667-бўлортма. Нашр адади 5000 нусха.

Бадий муҳаррир
Ольга ЖОЛДАСОВА

Техник муҳаррир
Бойназар БОЙМУРОД

Ушбу сонда Рихситилла Нуринобоев ва Фарход Курбанбоев олган суратлардан фойдаланилди.

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА ● ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

- Абдураҳим ЭРКАЕВ. Илдизини тарихдан изланг 6
- Жаннат — инсоннинг ботинида. Адабиётшунос Иброҳим ҲАҚҚУЛ билан Муртазо ҚАРШИБОЙ суҳбати 15

- Қозоқбой ЙУЛДОШЕВ. Ўзликни таниш
Оллоҳни танишдир 22

ХАЗИНА

- Мирсодиқ ИСҲОҚОВ, Қосимжон СОДИҚОВ. Китоб — маънавият кўзгуси 28

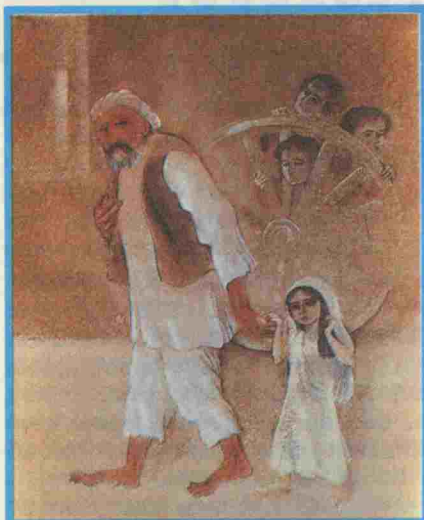
МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

- Дилмурод ҚУРОНОВ, Хусанбой УСМОНОВ. Идеал ва бадий яхлитлик 36

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ХАЗИНА

Чингиз АЙТМАТОВ. Жаҳон адабиёти
ибодатхонаси 42
Стефан ЦВЕЙГ. Дунёнинг очкичи 47

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА. Мени бу дунёга
гул қилиб берсанг.....53

СЎЗНИ СУЙГАН СУЛТОНЛАР

Муҳаммад ҲАМЗАХОН ўғли. Ҳақ ошиғи 60
Кул УБАЙДИЙ. Дарди эрмиш дармоним 61

МОЗИДАН САБОКЛАР

Ҳасан КИЙИК ўғли. Хоразмшоҳ Жало-
лиддин Мангубердининг шахсияти 63

ҚУТЛУҒ ЁШГА ЕТГАНЛАР

Низом КОМИЛ. Шеър азиз олам аро 70

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Юрий ЛУБЧЕНКОВ, Владислав РОМАНОВ.
Беназир Аспасия 72

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Аҳмадҷон ЧОРИЕВ. Изсиз кетмаган ку-
рашлар 89

ТЕМУР ТАЪРИФИ — КИТОБЛАРДА

Сангин ЖУМАЕВ. Тарих халқларни
бирлаштиради 91

Шароф МИРЗАЕВ. Олмоснинг олмос аса-
ри 93

Журналнинг англизча мухтасар мазмуни... 95

ИЛДИЗИНИ ТАРИХДАН ЗЛАНГ

Маънавият ҳаракатдаги онг, дунёқараш, ирода, урф-одатлар, маданий қадриятлар тизими, ақлий ва ҳиссий муҳит сифатида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари ва шакллари билан бевосита боғлиқ.

Суғориладиган деҳқончилик минтақаларида яшаган халқларнинг дунёқарашда, эътиқодида қадим замонлардаёқ, дастлаб асотирларда, сўнгра диний таълимотлар ва амалиётда ер ва сув илоҳийлаштирилди. Аждодларимиз — Тўмарис момомизнинг қавмлари — массагетлар дарёларни илоҳийлаштирган. Қадимги Мисрда Нил, Ҳиндис тонда Ганга дарёси ҳам илоҳийлаштирилган эди. Турон ва Эроннинг зардўштийликка мансуб халқлари тупроқни муқаддас ҳисоблаган ва уни ҳаром қилмаслик учун ўликларни кўммаган. Чунки табиий-тарихий шароитда шакланган фалсафий қарашлар, маҳаллий динлар моддий-иқтисодий турмушнинг заруриятлари ва хусусиятларини акс эттирган.

Энг қадим фалсафий қарашларда оламнинг моддий асоси тўғрисида фикр юритилганда тупроқ ёки сув асос унсур ҳисобланган. Масалан, оламнинг моддий моҳиятини ташкил этувчи тўрт унсур ҳақидаги таълимотда биз шу ҳолни кузатамиз.

Суғориладиган деҳқончилик тамаддун (цивилизация) пойдеворини яратди. Йил фасллари ва экиш мавсумини тўғри ча-

малаш учун астрономияга, экин майдонини тўғри тақсимлаш, режалаштириш учун геометрияга асос солинди. Ерга сув чиқариш зарурияти сув иншоотларини қуришга, тўғонлар ва кўприклар бунёд этишга, баланд ерларни суғориш учун чархпалакни ихтиро қилишга сабаб бўлди. Бу ҳол механика ва геометрияни, геодезия асосларини шакллантирди. Ўз навбатида, геометрия ва астрономия, геодезия ва механиканинг ривожланиши математик билимларга зарурият туғдирди.

Кўриниб турибдики, турмушнинг моддий омиллари мифология ва динга ҳам, илм-фан ва урф-одатларга ҳам таъсир этган.

Суғориладиган деҳқончилик мамлакатлари каби бизда ҳам ерга нисбатан хусусий мулкчилик чекланган ҳолда ривожланди. Узоқ ўтмишдан яйловлар, даштлар, лалми ерлар уруғ жамоалар ўртасида тақсимланган ё бутунлай эгасиз бўлган. Чунки катта майдонли ерни суғориш учун канал ёки ариқ қазиб келиш, ҳар йили уларни тозалаб туриш керак. Бу эса фақат кўпчиликнинг, жамоанинг қўлидан келади. Ўрта асрларда ерга нисбатан мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келса-да (хон ва амирларнинг давлат мулки, йирик феодаллар мулки, вақф мулки, майда хусусий мулк, жамоа мулки), ерга кўпроқ майда ва жамоа мулкчилиги ўрнатилди.

Жамиятдаги мавжуд ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар ҳам биринчи навбатда майда ва жамоа мулкчилигини ҳимоя қилишга қаратилган. Айрим феодалларгина мулкларини бўлмасдан фарзандларидан бирига мерос қолдиришга ҳаракат қилган. Масалан, жўйбор хожалари шундай йўл тутган.

Аммо бундай уринишлар истисно тариқасида юз берган, ҳатто хон ва амирлар ҳам кўпинча бунинг уддасидан чиқа олмаган. Мамлакатни бир ўғилларига мерос қолдирсалар-да, унинг турли вилоятларида бошқа ўғиллари ҳокимлик қилган ва оталари вафотидан кейин улар тахтга ўтирган ака ёки укаларига бўйсунмай, тахт учун, яъни мулкни қайта бўлиш учун талашган.

Ерга хусусий мулкчиликнинг тўлиқ жорий этилмагани мулкчиликнинг ҳўжалик соҳаларида чуқур илдиз отиб кетмаслигига сабаб бўлди.

Суғориладиган деҳқончилик минтақаларида шаклланган осиеча ишлаб чиқариш усули эркин савдо-сотик, мол айирбошлаш, яъни бозор муносабатларининг илк шаклига асосланган, иккинчи томондан эса — ярим патриархал, ярим натурал ҳўжалик юритишга мослашган эди. Шу сабабдан дастлаб Шарқ мамлакатлари тараққиётда анча илгарилаб кетди, савдо, товар-пул муносабатлари ўша давр бозори имкон берган даражада тез ривожланди. Лекин ярим патриархал муносабатлар уларнинг оёғига кишан бўлди, тараққиётини чегаралаб қўйди.

Хусусий мулкчиликнинг чеклангани, жадал, барқарор ривожланмагани Шарқда, бир томондан, жамоачилик анъаналарини вужудга келтирди ва кучайтирди, иккинчи томондан эса, шахс ташаббуси, интилишлари ва манфаатини кўп ҳолларда яхши ҳисобга олмади, уларни ривожлантормади. Бу ҳам ўз навбатида кейинчалик жамият тараққиётига ғов бўлди. Тўғри, маънавият борасида ўзаро ёрдам, ҳашар, бир-бирига тенг кўз билан қараш, иззат-ҳурмат каби қадриятлар шаклланди. Лекин шахсий ташаб-

буснинг иккинчи даражали деб ҳисобланиши, умумий ўртача талабларнинг устунлиги маънавият соҳасида ҳам турғунликка сабаб бўлди, фан ва бадиий ижод жабҳасида туб янгиликларни кашф этишга интилиш анча сусайди. Ижодда анъанавийлик устунлик қила бошлади. Шахс камолоти асосан унинг ички дунёсига, анъанавий тушуниладиган ахлоқий камолотга йўналтирилди. Ҳаттоки соғлом шахсий интилишларга ҳам беписанд қараш “бир ўзинг доно бўлгунча, кўп билан девона бўл” деган каби ахлоқий меъёрларнинг қарор топишига йўл очди.

Шарқда вужудга келган ижтимоий эҳтиёжлар исломнинг илк даврларида ишлаб чиқариш усули, савдо-сотик, маданий алоқалар ривожланиши тақозо этадиган даражада эди. Шу сабабдан илм-фан, тиббиёт, адабиёт ва санъат, фалсафа ва илоҳиёт, ҳуқуқ ва давлатни идора этиш соҳалари IX-XII асрларда ниҳоятда гуллаб-яшнади. Аммо ишлаб чиқариш усули тубдан ўзгармади, унда сифат жиҳатдан сакраш юз бермади.

Ишлаб чиқариш усули меҳнат ва ижод манбаларининг тор доирада ҳаракат

қилишини белгилади ва иқтисодий ҳаётга, у орқали бутун ижтимоий муносабатларга аънавийлик бахш этди. Туркистон ва Шарқнинг бошқа мамлакатлари (Миср, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва шу қабилар) сингари аънавий-турғун муносабатлар ҳукмрон, янгилинишга тўсқинлик қиладиган жамиятга айланди. Маънавиятда ҳам мавжуд ютуқларгагина сифинишга, ўтмиш нуфузи олдида қуллуқ қилишга юз тутилди.

Шарқ маданияти ва маънавияти ривожланишининг секинлашиб қолиши нафақат аънавийликнинг қарор топиши билан, шунингдек, ёв бостириб келиши, айниқса, мўғул истилоси ҳамда тўхтовсиз тож-тахт талашишлар билан ҳам боғлиқдир.

Урушлар, талон-тарожлар, ижтимоий-иқтисодий бўҳронлар ва сиёсий алғов-

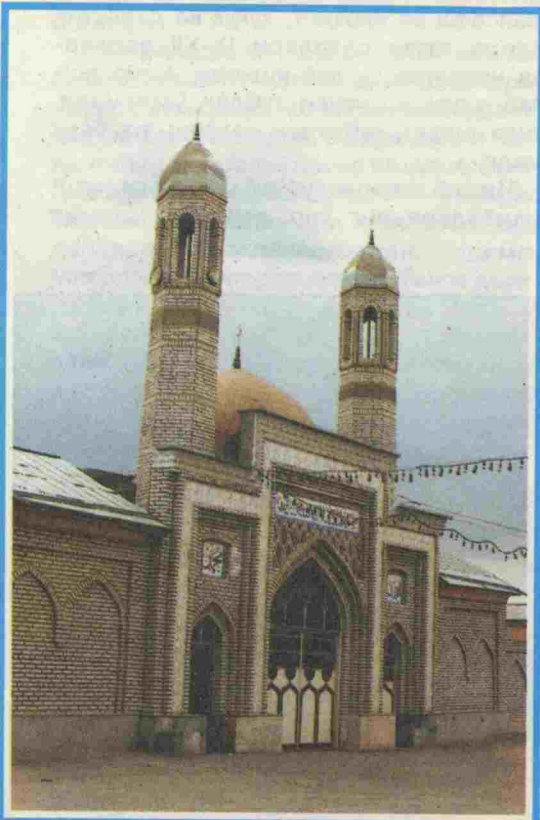
далғовлар, улар туфайли халқнинг қашшоқ, ночор ҳолга келиб қолиши хуффикрликка путур етказиб, хурофотга, мистикага мойилликни кучайтирди. Диний мутаассибликка қулай шароит яратди.

Оламга муносабат, дунёқараш, маънавий муҳит ўзгара бошлади, илм-фанга, адабиёт ва санъатга рағбат сусайди. Бу — дунёвий адабиётнинг, миниатюра санъатининг, табиий фанларнинг XVI аср иккинчи ярмидан бошлаб, айниқса, Туркистон уч давлатга бўлиниб кетганидан кейин чуқур таназзулга юз тутишига сабаб бўлди.

Агар Алишер Навоий ижоди ва ундан олдинги тасаввуф адабиёти кўпроқ диний-фалсафий изланишлар, Ҳақ моҳияти тўғрисидаги мушоҳадалар ифодаси бўлса, Машраб ижодида тасаввуф гоёлари кўпроқ жамият инқирозининг, инсон чорасизлигининг аксидир. Тўғри, Машраб бу чорасизликка қарши шеърларида норозилик билдиради, аммо бошқа тасаввуф вакиллари ижодида биз буни ҳам кўрмаймиз.

Шундай қилиб, маънавиятимизнинг гуркираб ўсиши, сўнгра эса турғунлик ҳолатига тушиб қолишининг моддий ва иқтисодий негизлари осийча ишлаб чиқариш усули, унинг табиий-иқлимий заминини ташкил этувчи суғориладиган деҳқончиликка, ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрация бўлмаганига, аънавий жамиятнинг вужудга келганига бориб тақалади.

XIII асрдан бошлаб Туркистонда ислом ҳукмрон мафкурага айланди, у ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасини, нафақат маънавиятни, шунингдек, иқтисодиётни ҳам назоратига олди. Бир томондан, ислом мавжуд мулкий муносабатларга ва турмуш тарзига мослашди. Яъни ҳуқуқ, шариат меъёрлари шаклланиши жараёнида маҳаллий шарт-шароит ва воқеликни ҳисобга олди ҳамда Қуръон талабларига, яқка худойик тамойили — тавҳидга мос келмайдиган маҳаллий хусусиятларни, ижтимоий ҳодисаларни инкор этди. Иқтисодиётда

товар-пул муносабатлари исломга мослаштирилди, масалан, судхўрлик — рибоъ ман қилинди. Бу ҳам капиталнинг тўпланишига, молия-кредит, банк тизими пайдо бўлишига тўсиқ бўлди. Табиий-тарихий шароитда ишлаб чиқариш ва товар-пул муносабатлари ривожланишининг оқибати сифатида феодализм бағрида илк капитализм ҳам, унинг ҳосиласи — банклар ҳам вужудга келмади. Иқтисодий муносабатлар ўрта асрлар даражасида қолиб кетди, маънавий маданиятнинг баъзи соҳаларида ҳатто ортга чекиниш бўлди.

Исломга хос тавдилия (текисчилик-тенгчилик тамойили) ҳам шахсий иқтисодий ташаббусни анча жиловлади, шахсий манфаатларни инкор этди, капитал концентрациясига халақит берди. Бошқача қилиб айтганда, осийча ишлаб чиқариш усулига ислом мос келди. Шунинг ҳам шахсий ташаббусларни, шахсий манфаатларни, йирик хусусий мулкчиликни чеклаган ишлаб чиқариш усули ўз талабларига мос мафкурага ҳам эга бўлди.

Туркистон ҳам, Шарқнинг аксарият бошқа мамлакатлари каби, тараққиётнинг янги босқичига ўтиш учун оқибатда мустамлакачилик азоби ва хўрлигини бошдан кечиришга мажбур бўлди. Шариатнинг асосий меъёр ва қоидалари IX асрга келиб шаклланиб бўлган эди. У Оллоҳ томонидан белгиланган қоидалар деб қабул қилинган учун минг йил давомида деярли ўзгармади. Табиийки, ислом мустақамланган сайин ижтимоий ҳаёт ҳам унга тўлиқ бўйсундирилди ва мослаштирилди. Жамиятнинг турғунлига, аънавийликка мойиллиги янада кучайди. Нафақат ҳуқуқий онг, шунингдек, ахлоқий, эстетик, фалсафий онг ҳам, умуман, ижтимоий онгнинг ўзи ҳам ислом ақидалари таъсирида шаклланди ва ислом доирасида ҳаракат қилди (айрим улкан ижодкорлар дунёкараши бундан қисман мустасно). Оламга муносабат, табиат ва жамият, инсонга оид ҳодисалар ислом қарашлари ва меъёрлари орқали идрок

этилди, баҳоланди ва ҳоказо.

Ислом раҳнамолари Ўрта Осиё ва Эрон олимлари воситасида ҳиндларнинг табиатшуносликка оид илмий ютуқларини, суриялик ва византиялик таржимонлар ёрдамида юнон фалсафасини, шунингдек, тиббиёт ва астрономияга оид асарларни араб тилига таржима қилдирдилар. Натижада ўша даврдаги илм-фанда инсоният эришган муайян ютуқлар жамланди.

Аммо исломнинг маънавийтимизга салбий таъсири ҳам бўлди. Булардан энг зарарлиси шуки, исломда мутаассиблик қолиб келганидан кейин (XV аср ўрталаридан бошлаб) аждодларимизнинг ижтимоий-маданий тафаккури ва интилишлари туб янгиликларга, туб ўзгаришларга, ижтимоий ривожланишга қаратилган ғояларни қабул қилмай қўйди. Жамият маҳдудликка берилди, янгиликлардан юз ўгирган ёпиқ жамиятга айланди.

Маънавий маданиятнинг фан, адабиёт, санъат каби соҳалари ҳам ислом талабларига мослашди. Тўғри, бу соҳалар ижтимоий онгнинг ва ижтимоий фаолиятнинг нисбатан мустақил соҳалари ва шу сабабдан ички мустақил ривожланиш қонуниятларига эга. Аммо ўша даврда дин ҳукмрон мафкура сифатида уларни назорат қилар, очигини айтганда, тақиқловчи вазифасини ўтар эди. Шу боисдан улар гоҳ яширин, гоҳ очиқчасига нисбатан муқобил ғояларни олға сурса-да, умуман олганда, исломнинг арконий ақидалари билан ҳисоблашишга мажбур эди.

Ислом асл талабларига зид келадиган ижодий фаолиятга аввал-бошданок барҳам берди. Масалан, Туркистонда (Эронда ҳам) исломга қадар тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, театр, мусиқа ва санъатнинг бошқа турлари ривожланган эди. Афросиёб ва Панжикент девор тасвирлари (фрескалари), Айритом, Холчаён, Далварзинтепа ва бошқа археологик қазилмаларда топилган ашёвий далиллар бунинг исботлаб турибди. Ҳайкалтарошлик тамоман, тасвирий санъат деярли (китоб миниатюраларидан таш-

қари), профессионал театр бутунлай (халқ театри — дорбозлар ва масхара-бозлардан бошқа) йўқ қилинди; мусиқа ва меъморлик эса асосан ислом талаб-лари доирасида фаолият кўрсатди.

Адабиёт ва санъат ҳам анъанавийлик негизида ривожлана бошлади. Бадиий изланишлар, бадиий тажрибалар кўпроқ анъанавий мавзулар, сюжетлар, ҳатто анъанавий композицион қурилмалар замирида юритилди. Мисол тариқасида “хамса”чилик анъаналарини эслашнинг ўзи кифоядир. “Хамса”чиликда ҳам мазмунга, ҳам шаклга оид анъанавий унсурларни кўплаб учратамиз. Янгилик ва замонавийлик бадиий асарларда муаллифнинг ўз даврининг муайян муаммоларини мажозий ва рамзий усулда акс эттира олишида, анъанавий гоъларни, мавзуларни ўзига хос тарзда замон руҳига мос талқин қила билишида намоён бўлди. Шундай қилиб, бадиий ижод замонавийлик анъанавийлик қобиғида, унга бўйсунган ҳолда ўзига йўл очди.

Дин қатъий меъёрий характерга эга, унга қоидапарастлик хос. Шу боисдан дин талаблари ҳурфикрлиликнинг узлуксиз ривожи билан зиддиятга боради (эркинлик ва ҳурфикрлилик дин изн берган даражадагина мумкин бўлади).

Туркистонда ҳурфикрлилик (ҳурфикрлилик деганда биз, энг аввало, ижодий, эркин фикр юритишни назарда тутмоқдамиз) ислом доирасида ривожланиш имкониятларидан фойдаланиб бўлгандан кейин илмий ва бадиий тафаккурда турғунлик бошланди ҳамда анъанавийлик устун келди.

Ислоннинг қатъий меъёрийлиги жамият ҳаётида урф-одатлар ва анъаналарнинг собитлигини, турғунлигини ҳам белгилади. Ҳозирги кунларда ҳам айрим қоқоқ удумларимиз, анъаналаримиз таъсир кучини йўқотгани йўқ — биз уларни бажаришга мажбурмиз. Чунки ижтимоий онгимиз, миллий руҳиятимиз, маънавий амалиётимиз шунга кўниккан. Миллий иродамиз турмуш тарзи таъсирида шаклланди. Ундаги кучли фазилатлар ва

айрим нуқсонлар юқорида зикр этилган омилларга бориб тақалади. Анъанавийлик, муросасозлик, шахсий манфаатлар ва интилишларнинг иккинчи даражали деб ҳисобланиши каби ҳолатлар, бир томондан, кишида интизомни ва жамоа бахти учун фидо бўлишга ҳозир туриш туйғусини шакллантирди, иккинчи томондан, уруғ-аймоқчиликка, маҳаллийчиликка мойилликни озиқлантирди.

Ҳаётий зарур ва қимматли гоълар, кашфиётлар, янгиликларни олға сурган буюк мутафаккирларнинг ёки ёш олимнинг ишини, агар у мавжуд анъаналарга зид келса, тўрт-беш кекса мулла ёки қоқоқ фикрли амалдор икки оғиз сўз билан обрўсизлантиришга қодир бўлган...

Демак, ислом маънавиятимизнинг барча жиҳатларига қаттиқ таъсир кўрсатган ҳамда жамиятимизнинг анъанавий бўлишига катта ҳисса кўшган.

Табиийки, ислом дафъатан ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини бирдек бўйсундириб олмаган. Унинг ўзи ҳам бирданига шаклланиб қолгани йўқ. Ислон тамаддунининг энг юксак даври — IX-XII асрларда жамият янгиликларга очик, ўзгаришга мойил динамика жамият эди. Ўша давр кишиси идеаллари турли халқ китоблари ва “Минг бир кеча” каби эртақларда аксини топган; уларда қув ва абжир, топқир ва таваккалчи, саргузаштлардан, саёҳатлардан қўрқмайдиган, уддабурон ва ишбилармон савдогарларни, қахрамонларни кўрамиз, яъни бу даврда шахс манфаати иккинчи даражали ҳисобланмаган. Жамият ва шахс ўртасидаги уйғунлик гоъси олға сурилган. Масалан, “Минг бир кеча”даги сеҳргарлик, дев ва пари каби эртақка хос бадиий шартлиликни истисно қилсак, унинг маиший турмуш ва ижтимоий муносабатларни акс эттириши ниҳоятда реалистча эканини англаймиз.

Туркистон ҳам ўша даврда очик жамият эди, маънавият турғунлиқдан, ўта меъёрийликдан анча йироқ эди. Унда маҳаллийчилик, миллий ва диний маҳдудлик, анъанавийлик тамойиллари ҳукмронлик қилмас эди. Буюк Ипак йўли

туфайли Хитой ва Ҳиндистондан, Ҳижоз ва Румдан, Миср ва Шомдан нафақат моддий буюмлар, шунингдек, турли илмий ва бадий асарлар, янги гоёлар ва билимлар ҳам келар эди. Улар Туркистонда янада бойитилар, аждодларимизнинг ақл-заковати ва тажрибасига пайванд қилинар эди.

Илк исломга хос демократизм ва динамизмни овруполик ва шарқлик мусулмон бўлмаган тадқиқотчилар ҳам кўп таъкидлаган. Масалан, Жавохирлаъл Нехру Ҳиндистон турғунликка тушиб қолган замонда (VIII асрда) ислом унга етиб келмаганини армон билан ёзади: “Ислом Ҳиндистонга тараққиётнинг янги рағбатларини олиб келди... Лекин унинг таъсири имкониятларига нисбатан икки сабабга кўра камроқ самара берди. Ислом бизга тўғри йўл орқали келмади ҳамда анча кеч келди... У пайдо бўлганидан кейин тахминан тўрт юз йил ўтгач келдики, бундай узок даврда кучини бир оз сарфлаб қўйган ва ижодкорлик ғайратини анча йўқотган эди. Агар араблар Ҳиндистонга ислом таълимоти билан илгарироқ келганларида, тонги от-

ган араб маданияти қадимги ҳинд маданияти билан қоришиб кетар ҳамда улар иккисининг ўзаро таъсири фавқуллодда самарали бўлар эди”.

Эрон ва Туркистон маданиятлари араб маданияти билан фавқуллодда ўзаро самарали бўлди. Бунда кўпроқ ёш араб маданияти фойда кўрди. Эрон ва Туркистон маданиятлари янгиланиш билан бир қаторда бир талай йўқотишларга ҳам дуч келди.

Туркистоннинг очиқ жамият бўлгани, маданиятимизнинг бошқа халқлар маданияти ютуқларини ўзлаштириб, ўз навбатида уларга ижобий таъсир кўрсатгани сомонийлар ва қорахонийлар даврида бизнинг маданий тараққиётимизни, маънавиятимизнинг хусусиятларини белгилаган энг муҳим омиллардан бўлди. Шунга ўхшаш, темурийлар ҳукмронлиги йиллари тож-тахт талашувлар бир оз сусайиб, мамлакат барқарорлашганда жамият онгида ижтимоий сафарбарлик ва тараққийпарварликнинг сўнаётган, лекин ҳали йўқолмаган даврини кузатамиз. Самарқандда Улугбек атрофида буюк алломаларнинг тўпланиши — Қозизода Ру-

мий, Гиёсиддин Жамшид Коший каби шахсларнинг ўз юртини ташлаб Самарқандга интилиши, кейинчалик Алишер Навоийнинг бу ерга ўқиш учун келиши IX-XI асрлар ижтимоий сафарбарлигининг самарасидир.

Туркистон очиқ жамият ўлароқ унга ижтимоий сафарбарлик хос бўлган IX-XII асрларда Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Форобий, Беруний, Ибн Сино, Қошғарий каби дунёвий фан даҳолари, Ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Исо ат-Термизий, Замахшарий, Ан-Насафий, Марғилоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро каби ҳадисчилар, тариқатчи ва фикрчилар, шаръий илм пешволари етишиб чиқди. Улар ижодида Шарқ ва Ғарб маданияти ютуқлари, энг илғор ғоялар синтезлашган. Академик Николай Конрад таъбири билан айтганда, ўша даврда Ўрта Осиё дунёнинг том маънода маданий ва илмий маркази эди. Дунё тараққиётида биз пешқадам эдик, маънавияти энг юксак халқ эдик.

Бу ўринда яна бир нарсани таъкидлаш лозим: ислом туфайли араб тилининг тарқалиши, яъни исломни қабул қилган мамлакатларда ибодат ва илм-фан тили сифатида араб тилининг миллатлараро алоқа воситасига айланиши — Испаниядан Ҳиндистону Индонезиягача, татарлар ўлкасидан Саҳрои Кабиргача — минтақадаги халқларнинг ижтимоий-маданий тажрибасини умумлаштиришга, бир-биридан ўрганишга ва маданиятларини бойитишга имкон яратди. Аммо ислом ақидаларининг ҳукмронлиги кучайгани сайин ижтимоий сафарбарлик сусайиб борди.

XX аср бошларида жадидлар кримлик машҳур маърифатпарвар Исмоил Фаспиралининг мусулмон мадрасаларида 20 фоиз (атиги 20 фоиз!) дунёвий фанлар ўқитилсин, деган ғоясини маънавиятдаги буюк инқилоб деб қабул қилди ва амалга ошира олмай кўп қийналди. Улуғбекдан кейинги беш аср мобайнида қай даражада маънавий қашшоқлашганимиз шундан ҳам кўриниб турибди.

Масаланинг яна бир томони ҳақида фикр юритиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Ислом аввалги тарихий даврларга таққослаганда баъзи соҳаларда нисбатан илғорроқ ғояларни олға сурувчи ва илғорроқ ижтимоий амалиётни рағбатлантирувчи, жамиятни ягона ғоявий ва диний негизда жипслаштирувчи таълимот сифатида кўринди. Ўша асрларда исломга эътиқод қилиш, ишонч амалий моҳият касб этган эдики, у исломнинг буюк ютуқларга эришишига сабаб бўлди. Бу рационал ишонч маълум даражада ХУ асргача сақланиб қолди, лекин XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ислом оламининг шарқида, шу жумладан Туркистонда, XIII асрдан бошлаб ғарбида (Ал-Андалуз, Кордова халифалигида) унинг самарадорлиги сусая бошлади.

Исломга эътиқод дастлаб рационал бўлган, яъни самарали фаолиятга таянган. Тақдири азалга ишонч ижтимоий фаолликка халақит бермаган. Аксинча, жамиятда “Оллоҳ ҳам: “Сендан ҳаракат — мендан баракат”, дейди” каби мақоллар ахлоқий ва иқтисодий меъёр, ижтимоий мўлжал бўлган. Шу сабабдан ислом Туркистонда ҳам, бутун ислом оламидагидек, бу даврда юксак тараққиётни таъминлай оладиган маънавиятнинг негизи — дунёқараши ва мафкуриси эди.

Лекин догмалаштирилган ҳар қандай таълимот ва мафкура эртами-кечми ҳаётдан ортда қолади. Унга бўлган ишонч аста-секин ишончсизликка, ёхуд рационал ишончдан иррационал ишончга айланади. Ижтимоий фаоллик ўрнини бўшанглик, ижтимоий “мўъжиза”ни кутиш эгаллайди. Халқнинг ижодкорлик ғайрати, кашфиётга интилиши сусаяди. Ижтимоий инерция кучаяди. Жамият олға силжиш ўрнига ўз-ўзини такрорлай бошлайди — аънавий жамиятга айланади.

Шарқ динлари ривожланишни унинг моддий асосларидан — моддий ишлаб чиқаришдан ажратди ва инсоннинг ички дунёсига қаратди. ХУI асрдан бошлаб Шарқнинг Ғарбдан ортда қолишининг

маънавий сабабларидан бири ҳам шарқона ижтимоий-маданий мўлжалларнинг инсоннинг ички камолотига — камсукумлика, сабр-қаноатга қаратилганидир. Янги ютуқларни қўлга киритишга, янги эҳтиёжларни шакллантиришга кишини буддачилик, конфуцийчилик, даочилик, ислом тасаввуфи, кейинроқ ислом аънавийлиги ва бошқа шарқона таълимотлар етарли рағбатлантирмади.

Маънавиятимиз ХУ асрнинг иккинчи ярмидан то XX аср бошигача жамиятни янгилашни, умуман, янгилашни мўлжал қилиб олмаган, унга интилмаган. Натижада жамиятимиз қоқоқликка маҳкум бўлди ва мустамлакачилик исканжасига, мутеликка тушиб қолди. Афсуски, аънавийликка мойиллик ҳозир ҳам қисман сақланиб қолган ва у мустақиллигимизни мустаҳкамлашга халақит беради.

“Ўзга юртда султон бўлгандан, ўз юртингда ултон бўл” деган мақолга мен галати бир иккиланиш билан қарайман. Бир жиҳатдан, унда она тупроққа, ватанга муҳаббат акс этган бўлса, иккинчи жиҳатдан, турғунликка ва маҳаллийчиликка мойиллик ифодаланган. Ахир, ўзга юрт деганда кўпинча узоқ мамлакат эмас, беш-олти қақирим нарида жойлашган қўшни қишлоқдан нариги қишлоқ тушуниланган.

Тарихий жараённинг мазмунини, кўздан яширин сабабиятини маънавият билан боғламасдан тўлиқ тушуниш қийин. Совет даврида янги қурилган завод ва фабрикаларга русийзабон ишчиларнинг кўчириб келиниши, бир томондан, “руслаштириш” сиёсати натижаси бўлса, иккинчи томондан, “ўзга юртда султон” бўлишни истамайдиган, турғунликка, камсукумликка ўрганиб қолган халқимизнинг ўз қишлоғидан кўзғалмаслигининг ҳам маълум даражадаги оқибатидир.

Мустақиллик шароитида биз маҳаллийчилик, ижтимоий турғунликка мойиллик психологиясини енгилемиз зарур. Акс ҳолда кўп қийинчиликка дуч келишимиз тайин.

Юқоридаги мулоҳазалардан шундай хулосага келиш мумкин: аънавий жамиятнинг моддий асосларини иқтисодий турғунлик, ишлаб чиқариш услубининг ўзгармаслиги ташкил этса, маънавий асосларини эса назарий ва мафкуравий даққилик эгаллайди.

Маълумки, совет даврида мулкый муносабатлар ўзгарди. Ишлаб чиқариш воситалари деярли тўлиқ давлат мулки бўлиб қолди. Собиқ СССРда казарма социализмининг энг ашаддий шакли қурилган эди. Очигини айтганда, бу тузум Сталин даврида ўзидан аввал ўтган антагонистик тузумларнинг барча кўри-нишларини янгича шаклга солган (деформация қилган) ҳолда ўз ичига олади: ГУЛАГ тизими — қулчиликни, колхоз тизими — крепостнойликни қайта тиклаган бўлса, саноат ва совхоз тизими — казармача социализми, денгиз балиқчилиги ва чекка Шимолдаги айрим қурилишлардаги ҳақ тўлаш — қисман шаклланаётган капитализми, яширин иқтисодиёт — илк ва ўрта тараққий этган капитализми маълум даражада қайта тиклади.

Совет мустабид тузуми жамият ва инсон онгини, дунёқарашини, ахлоқий ва эстетик қадриятларни, ақлий ва ҳиссий муҳитни, ҳаётга муносабатни, умуман, маънавиятни батамом издан чиқарди.

Ўзбек халқи ҳам шахсга сифиниш йиллари қирғин ва қувғинлик муҳитида, турғунлик йиллари ижтимоий ёлғон, сохталик шароитида яшади. Бу ҳолат, шубҳасиз, маънавиятимизга ҳам қаттиқ таъсир этди. Жамиятда иккиюзламачилик, икки хил қиёфада яшаш, иш билан сўз бошқа-бошқалиги, сиртдан мадҳиябозлиги “дохий”ларни зўр бериб мақташ, ботинан эса ижтимоий лоқайдлик ва бепарволик, ижтимоий бегоналашув ва меҳр-оқибатсизлик, молпарастликка мойиллик каби иллатлар вужудга келишига замин бўлди.

Меҳнатга ҳақ тўлашдаги адолатсизлик, биринчидан, боқимлик кайфиятини ривожлантирди, иккинчидан эса, стихияли равишда даромадни қайта тақсим-

лашга интилишни кучайтирди. Кейингиси турли кўринишларда юз берди: совет даврининг охирида корхоналарда йилдан-йилга авж олиб борган ташмачилик, кўшиб ёзиш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

СССРнинг кейинги 25-30 йиллик даврида халқимизнинг талайгина вакиллари меҳнатсиз даромадни кўпайтиришдан, ташмачиликдан, давлатни ва бир-бировни алдашдан ҳазар қилмай кўйди. Бошқалар эса бунга қўл силкиб кўяқолди, кўриб кўрмасликка олди.

Демак, совет даврининг охириги йилларида шаклланган маънавий муҳит ўғриликка, ҳаром-ҳаришга муросасозлик қилди.

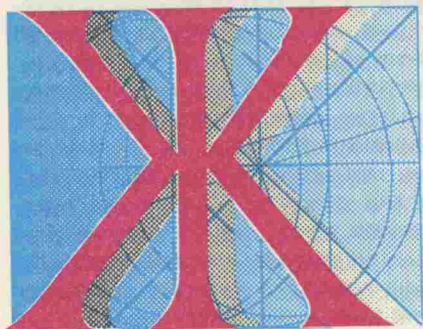
“Коммунистча ахлоқ асосида коммуначилик учун кураш ётади” деган Лениннинг “ҳикмати” ихтиёрий айғоқчилик, сиёсий чақимчилик, “юмалоқ” хат ёзиш каби салбий хислатларни шакллантирди ва ахлоқий фазилатларга путур етказди.

Биз бундай “ахлоқ”дан тезроқ қутулиб, миллий номукамаллик, камситилиш ҳамда ижтимоий кўрқув туйғуларини бартараф этишимиз лозим. Мустахлакачилик даврида халқимизда миллий номукамаллик, камситилиш туйғуларини шакллантиришга зўр берилди. Бунинг учун миллий қаҳрамонларимиз жиноятчи ёки қонхўр жаллод деб эълон қилинди. Миллий гуруримиз топталди. Гўёки халқимизнинг ёппасига саводхон бўлиши учун 4600 йил зарур экани, Россиясиз тараққийга эриша олмаслигимиз каби ғояларни сингдиришга ҳаракат қилинди. “Буюк оғамиз”дан холи мус-

тақил тараққий этишимиз, ҳатто яшай олишимиз мумкинлиги шубҳа остига кўйилди. Боқчадан бошлаб олий мактабгача, ишлаб чиқаришдаги сиёсий-мафкуравий тadbирлардан то телевидение ва радио эшиттиришларигача бизнинг совет тузумисиз, социалистча байналмилал ўзаро ёрдамсиз кун кечира олмаслигимизни уқтирди.

Миллий гуруримизни тиклаш учун истиқлол йўлини танладик. Чунки биз яна жаҳоннинг тараққий этган халқлари даражасига етсаккина, иқтисодиётда, фанда, маданиятда оламга кўз-кўз қилгудек ютуқларни қўлга киритсаккина миллий номукамаллик туйғусидан халос бўламиз. Зеро, миллий ифтихорнинг асосини халқ турмуш фаровонлиги (иқтисодиёт) ва унинг ақлий (адабиёт ва санъат, илм-фан), жисмоний (спорт) соҳаларда эришган ютуқлари ташкил этади.

Мустақиллигимизни мустаҳкамлаш учун биз марксчилик-ленинчилик негизида шаклланган маънавиятга, маънавий асосларга таяна олмаймиз. Замон эски маънавий қадриятларимиз аксари ятининг моҳиятини, мазмунини мустақиллик талабларига мослаштиришни тақозо этмоқда. Мустақилликни мустаҳкамлаш учун хизмат қиладиган янги дунёқарашни, мафкурани, ахлоқий ва эстетикавий меъёрларни, ижтимоий мўлжалларни, идеалларни шакллантиришни, урф-одатларимиз ва анъаналаримизни, ижтимоий-маънавий муносабатларимизни такомиллаштиришни, маданиятимизни юксалтиришни даврнинг ўзи кун тартибига қўйди.

аннат — инсоннинг ботинида

Адабиётшунос Иброҳим ҲАҚҚУЛ билан
Муртазо ҚАРШИБОЙ суҳбати

Муртазо ҚАРШИБОЙ. Иброҳим ака, биз — 90-йиллар одамлари бир неча йил муқаддам буюк тарихий воқеанинг гувоҳи бўлган эдик: коммунистча тузумнинг метин девори кулаб тушдию халқимиз ҳуррият ҳавосидан нафас ола бошлади. Аммо кейинроқ маълум бўлдики, озодлик дегани инсоний муаммолардан бутунлай холилик дегани эмас экан. Зеро, озод инсоннинг ҳам ўзига хос муаммолари бор. Чунончи, эркин одам ўз ҳурлигини фақат еб-ичишга, мол-мулк васвасасига бахшида этадими ёхуд ўзи ва халқининг камолоти йўлида сарф қиладими, деган азалий бир муаммо бугун ҳам долзарб бўлиб турибди. Мана, халқимиз сиёсий, ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан — хуллас, ҳар тарафдан озод бўлди. Эндиги орзумиз — унинг маънавий ҳурлиги. Шу уринда савол тугилади: маънавий ҳурлик нима? У инсонга қандай қийфа бахш этади?

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Ўзбекистон аталмиш мустақил давлат — жаҳондаги энг ёш давлатлардан бири. Бу давлатнинг ҳуқуқий ва демократик асослари янги ва янгидан бино этилаётир. Истиклолни қўлга киритган ҳеч қайси мамлакатда ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий — хуллас, ҳар жиҳатдан бирданига

озодликка эришиш қийин. Инсон эришмоғи лозим бўлган барча эркинликнинг пойдевори — иқтисодиёт ва иқтисодий ҳурлик. Иқтисодий етишмовчилик ва қийинчиликлар қанча тез бартараф этилса, ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётдаги ўзгариш ва юксалиш ҳам ўшанча тезлашади. Чунончи, халқнинг маънавий ҳурлиги тўғрисида баҳс юритганда уни зинҳор сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий эркинликдан ажратмаслик лозим. Чунки улар бир-бири билан ниҳоятда чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини қўллаб-қувватлайдиган жабҳалардир. Ҳукуматимиз фаолиятида иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш етакчи ва устун йўналиш касб этгани ҳам тасодифий эмас, албатта.

Кимнинг гапи экани ҳозир ёдимда йўқ, лекин қайси бир китобдан “Озодлик — ёлғон сўзламаслик ҳуқуқи” деган фикрни ўқиганман. Маънавий ҳурликни орзу қиладиган ҳар бир одам, менимча, энг аввало, мана шу ҳуқуқни поймол этмаслиги керак. Зеро, ҳурликнинг минбари — тўғрилиқ. Ҳақиқатнинг мақом ва майдонлари ҳар хил. Бироқ унинг тўғрилиқдан бошқа йўли йўқ. Балансдор эшитилса ҳам айтай: ҳурликка томон юриш билан қаҳрамонлик сари юриш ўртасида тафовут кам. Ҳурликка етишмоқ шунча-

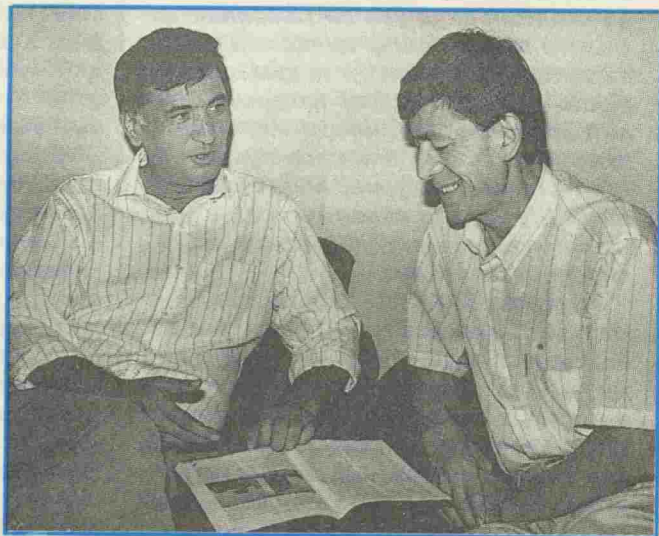
лик қийинми? Қийин бўлганда қандоқ! Озодликка чанқоқ киши унинг зилол чашмасини, биринчи галда, қалбидан излаши ва топа билиши шарт. Ақлан, руҳан, қалбан ўзингиз озод бўлмасангиз-да, озодлик учун жонбозлик кўрсатишга уринсангиз, бу — жуда кулгили ва ҳатто аянчли ҳолатдир.

Психоаналитикларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, ҳар бир инсонда бири бошқасига ўхшамайдиган, бири иккинчисидан кескин фарқланадиган икки одам мавжуд экан. Булардан бири — ўша кишининг моҳияти; иккинчиси — шахсияти. Моҳият — ички, яъни сийратдаги фазилатлар. Абдулла Орипов айтмоқчи, “Авлодлар қонида минг йиллаб оққан Буюк боболарнинг турфа хислат”лари. Бу меросий хислатлар миллатнинг табиати, сажияси, миллий ҳиссиётлари ва ахлоқий бирлигини белгилайди. Шу маънода, маънавий ҳурлик — ўзликни англаш дегани. Ўзликни билиш эҳтиёжи, хоҳлайсизми, йўқми, одамни жамият ва муҳит, давр ва моддий дунёга қарамликдан қутулишга мажбур қилади. Фридрих Ницше: “Эркинлик кўпчиликнинг қисмати эмас, балки кучли кишиларнинг устунлиги”, дейди. Мен шу фикрга ишонаман ва қўшиламан. Қуликнинг шакл-шамойили ва кўринишини ҳеч қузатганмисиз? Бу галати томоша. Сиз айтганингиздек, “ўз ҳурлигини фақат еб-ичиш”, “мол-мулк васвасасига бахшида этиб” бойликнинг ортидан ҳаллослайдиганлар ким? Бойликнинг қуллари. Худди шунга ўхшаб, бировлар амал ва мартабага таслим, яна бировлар — шон-шуҳратга қул, кимлардир оилавий худбинлик ёки манманлик қули; қорин қуллари қанчадан-қанча... Бу фақат бугунги даврнинг фожиаси эмас, барча замонларнинг қулфати.

Хуллас, маънавий ҳурлик — кўнгил поқлиги, фикр кенглиги, виждон ҳокимлиги ва иймон саломатлиги дегани. Маънавий

ҳурликнинг энг юксак мақоми Руҳ устунлигидир. Руҳониятда маълум натижага эришмасдан маънавий ҳурликнинг моҳиятини кашф этиб бўлмайди. Эркинликка интилишнинг ўзиёқ инсон умрига янги мазмун ҳадея этади. Лекин дунё сирларининг охирига етиб бўлмагани сингари, маънавий-руҳий озодлик сирларини ҳам охиригача англаш ва аниқлаш мумкин эмас. Балки мана шунинг учун ҳам инсоннинг маънавий эркинлиги билан астойдил қизиққан дунёдаги энг кучли диний-фалсафий таълимотлар ҳам бу мураккаб муаммонинг тугунларини тўлиқ еча олмагандир. Бир ҳақиқатга сира шак келтирмаслик лозим: мутлақ эркинлик бу — ҳаёл, инсоний тахаюл маҳсули. Ҳаётнинг йўл-йўриғи эса бошқа. Ҳаёт — муаммолар майдони, ҳаёт — сонсиз-саноқсиз муаммолар ҳал қилинадиган макон. Маънавий ҳурликка интиладиган ва шу ҳурлик завқини баҳоли қудрат идрок айлай оладиган кишилар ҳаёлпарастлар эмас, ҳаётпарастлардир. Воқеликнинг юзига тик қарай билмайдиган киши озодлик хусусида сафсата сотиши мумкин, бироқ ҳур Шахс сифатида ҳеч кимга таъсир ўтказа олмайди.

М.Қ. Биз халқнинг, миллатнинг ҳурлиги ҳақида фикр юритяпмиз. Аммо ҳурликнинг хос кўриниши — авлиёлар ҳурлиги ҳам мавжуд. Чўлпон забун

кўнглига қарата: "...сен ҳам ҳур туғил-гонсан", дея хитоб этган эди. Сиз таъкидлаган ижтимоий, иқтисодий ҳурлик муҳитини ҳам инсоннинг ўзи яратади. Демак, инсоннинг ўзида, боя сиз эслатганингиздек, "Авлодлар қонида минг йиллаб оққан" табиий интилиш пинҳон ётади. Бу, менимча, одамзоднинг аслига — Яратувчисига қайтиш эҳтиёжидан туғиладиган интилишдир. Савол туғилади: маънавий ҳурлик манбаи (юзга чиқиш шароити эмас) ана шу интилишда эмасмикан?..

И.Х. "Вали" сўзи луғатларда дўст, биродар, итоаткор, иши илгариланган киши маъноларида изоҳланган. Авлиё, яъни валийлар — Оллоҳнинг содиқ дўстлари. Улар, хусусан, кашфу кароматда иши илгариланган зотлар эрур. Авлиёнинг ҳурлиги — балоғат ва кароматда ҳақлигидадир. Шунинг учун валийларнинг кароматлари динда далил ўлароқ қабул этилур. Куръони каримда улар ҳақида "Огоҳ бўлингизким, албатта Оллоҳнинг дўстларига (охиратда) бирон хавф-хатар йўқдур ва улар ғамгин бўлмайдилар", дейилган. Шу боис авлиёга қанча эргашилса, уларнинг қалб ҳурриятига қанча ҳавас этилса, барибир камдир.

Яқин-яқинларгача "Оллоҳ йўқ!" деган худосизлик овози ҳукмрон эди. Энди чор атрофда "Худо бор!" деган худосизлик овозлари эшитилмокда. Чунки ўзини ашаддий художўй қилиб кўрсатаётган диндорларнинг ҳам аксарияти, афсуски, Худо ҳақида тўғри ва теран тушунчага эга эмас. Улардаги ақидапарастлик шу даражада тор, шу даражада бирёқламаки, баъзан бунга тоқат қилиш ҳам мумкин бўлмай қолади. Шарқ илоҳиётчиларидан бири "Қалб — кичик Оллоҳдир" дейди. Ҳамма гап шу "Кичик Оллоҳ"ни улуғ Тангри раҳнамолиги ила камолга етказмоқ ва Яратганга бағишламокдадир. Қолгани иккинчи даражали ишлар. Агар инсон ҳақиқатда ўзини англашни истаса, чиндан ҳам у Оллоҳ даргоҳига ёруғ юз билан боришни кўзласа, қалбини турли ташқи таъсирлардан халос айлаб, мутлақ халоскор — Оллоҳ

билан унсиятда яшамоғи шарт.

Оллоҳга қулликдан ортиқ ҳурлик йўқ. Шу боис сўфийлар бундай қуллик мақоми барча мақомлардан устун мақом дея эътироф этганлар. Зеро, шайтоний ҳаётдан қутулишнинг ягона чораси ҳам ана шу.

М.Қ. Адабиёт — маънавий таъсир воситалардан бири. Аммо у узоқ йиллар гоявий қурол вазифасини бажариб келди, холос. Назаримда, эркинлик куйчиси бўлган бу санъат тури эркинлик ҳавосидан батамом маст бўлиб қолди. Ёдингиздадир, матбуотда "Адабиёт уладими?" деган мавзуда бир оз баҳс-мунозара ҳам бўлган эди. Менимча, агар адабиёт ўлса, инсоний ҳурликдан маст бўлиб ўлади. Аммо ёвузлик бор экан, эзгулик тимсоли бўлган адабиёт ҳам унга қарши бош кўтариб яшайверади. Муаммо борми, бас, адабиёт ҳам бўлади. Ёки, сизнингча, муаммосиз ҳам адабиёт бўлиши мумкинми? Агарда шундай адабиёт бўлса, у қандай хусусиятлари билан эътиборни тортган бўларди?

И.Х. Адабиётнинг асосий таъсир майдони — Кўнгил. Адабиёт — кўнгил тили билан сўзлашув санъати. Адабиёт — шодликдан туғилган Ғам, қадардан яралган Шодлик дегани. Ҳақиқий адабиёт бахт ва бахтсизлик, ўлим ва тириклик ўртасида чегара яратмайди. Балки инсон Рухи ҳеч қандай чегарани тан олмаслиги, ҳақиқат инсон қалбида мудом зўр изтироб кўзғашини жонли ва жозибали шаклларда тасвирлаб беради. Адабиётимизнинг бугунги аҳволи ғалати: унда "батамом маст"лик эмас, "караҳт"лик ҳолати устунга ўхшайди. Мен буни сўз масъулияти ва фикр юкидан ҳосил бўлган ўзига хос бир "караҳтлик" дегим келади. Чунки адабиётда сохта чечанликдан бешиш ва руҳан янгилиниш, янгича уйғониш аломатлари кундан-кун ёрқинроқ кўзга ташланаётир. Энди адабиётда зоҳирбинликмас, ботинбинлик тамойили устунлик қилади. Ҳозир бир талай истеъдодларнинг кўнглида кечаётган фикр ва туйғу жараёни бошқача.

Уларни ўз эркига қўйиб бериш лозим. Айниқса, кўнгил меҳнати учун қандайдир “бетарафлик” ва “бепарволик” шартдир. Бу — худбин, ичи бўм-бўш лоқайдларнинг бетарафлиги ва бепарволиги эмас. Шунинг учун ҳам Антон Чехов 1889 йил май ойида Суворинга ёзган мактубида: “Бу дунёда албатта бепарволикка эришиш шарт. Фақат бепарво одамларгина нарсаларга очиқ назар билан қараши мумкин”, дегандир.

Энди “Адабиёт ўладими?” деган масалага келсак, мен уни мантисиз деб ҳисоблайман. Албатта, Ҳақиқатнинг йўли оғир. Биз тасаввур қилгандан кўра, унинг қўли анча қисқа бу дунёда. Инсоният ақлини танибдики, виждон ва виждонсизлик, яхшлик ва ёвузлик, адолат ва зулм қуршовида яшаб келади. Лекин у ҳеч қачон ва ҳеч бир даврда ҳақиқатнинг ҳақсизликка таслим бўлиши ёки ёвузликнинг эзгулик устидан галаба қозонишига ишонмаган. Мана шу буюк ишонч мавжуд экан, адабиёт яшашда ва курашда давом этаверади. Зеро, Фарб адибларидан бири ҳаққоний таърифлаганидек, “Адабиёт ўткинчилик қонуниятларига бўйсунмайди. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди”.

М.Қ. Сир эмас, советлар замони-нинг зиёлиси қашшоқ ва йўқсил эди. Шу боис у бир умр ҳақиқатдан ҳайиқиб яшарди. Негаки, у даврларда ҳақиқатни айтгани учунгина эмас, уни билгани учун ҳам жазолашлари муқаррар эди. Эскича мафкура таъсирими, билмадим, олим ё зиёли одам мулк эгаси бўлишни истаб, тадбиркорлик йўлини тутса, сал бундайроқ кўз билан қараймиз. Аслида, мулкдорлик зиёлилардан бошланса дуруст эмасми?

И.Ҳ. Ўзи энг катта бойлик ва бебаҳо мулк — Ҳақиқат. Зиёли шу бойлик ишқи билан куйиб-ёнмас экан, унинг мулкдорлиги бир пул. Зиёли — миллат манфаати учун ишловчи ва миллат тақдирини ўйловчи одам. Зоҳирий фаолликни ички, яъни фикрий, руҳий фаолликдан устун қўйишга унинг ҳаққи йўқ. Пайғамбари-

мизнинг “Фақирлик менинг фахрим эрур” деган ҳадиси бор. Ана шу фикрнинг мазмун-моҳиятини тўғри ва теран англай олмаган киши ҳаргиз чинакам зиёли бўла олмайди. Моддий қашшоқлик ва йўқсиллик инсоннинг маънавий ҳаётига, албатта, салбий таъсир ўтказиши. Тирикчилик ташвишларига кўмилиб яшган кимса охир-оқибатда эски бир аравани судрашдан бошқа ҳамма нарсани унутган шўрлик отга ўхшаб қолади. Байрон “Тақдир тулпорни ҳам ўзгартиради” деганида тўлиқ ҳақ эди. Демокриманки, интеллектуал бойликнинг нархи арзонгаровлиги туфайли зиёли мулкдорликка рағбат пайдо қилмаслиги керак. Мулк эгаси бўлмоқ — кўп нарсага эга бўлмоқ эканини ким билмайди дейсиз? Мулк ҳамма қатори зиёлини ҳам иқтисодий қарамликдан қутқаради. Ўзи истагани қадар эркин, яйраб фаолият кўрсатишга имкон очиб, моддий манфаат ва эҳтиёж ҳирси билан гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга қийшанглашдан халос айлайди. Шунингдек, мулк туйғуси билан ташаббус ва тадбиркорлик туйғуси ҳам ажралмасдир. Аммо, олимни — илмидан, ёзувчини — ижодидан, санъаткорни — санъатидан йироқлаштирувчи мулкдорлик, менимча, ҳазарли. Бундай “эврилиш” ҳар қандай зиёлининг ахлоқий кучини емириб ташлайди. Миллат манфаати учун ишлаш, миллат қисматини ўйлаш шунчаки қуруқ гап бўлиб қолади. Қарабсизки, кечагина ақл ва тафаккурнинг қудратини улуғлаган киши мол-мулк ва амалнинг кучидан бошқасини тан олмайдиган бир мунофиқ ва жоҳилга айланади. Ва ҳақиқий зиёлиларнинг йўлига мана шундай кимсалар тўсиқ қўяди, биринчи бўлиб маърифат фидойиларини ана шулар таҳқирлайди.

М.Қ. Назаримда, кейинги пайтда кўпроқ ўз тарихимиз, фалсафамиз ва адабиётимизга маҳлиё бўлиб қолаётгандекмиз. Қайсики масала ҳақида гап кетмасин, “буюк” деган сифатни қўшиб айтиш одат тусига кирмоқда. Шубҳасиз, биз ҳам халқимиз, Ватанимиз, истиқлолимиз билан фахрланишга, иф-

тихор этишга ҳақлимиз. Бироқ, бугунги замон — амалий ишлар замони. Кишининг фаҳр-ифтихор туйғуси ташида эмас, ботинида бўлса, амалий ишлар учун кучи ҳам, фурсати ҳам кўпроқ қолдими дейман-да...

И.Ҳ. Ўзбек халқининг ўтмиш тарихи — фахрланса арзигулик бой ва мазмундор тарих. Асрлар мобайнида мардлик ва маърифат, ақл ва бунёдкорлик ялови юксак ҳилпираган бу тарихни теран билиш ва севиш фикр одамини фақат ва фақат фаолиятга чорлайди. Сиз “маҳлиёлик” деган сўзни тилга олдингиз. Тўғрисини айтсам, мен шу сўзни ҳам, сўз акс эттирадиган туйғуни ҳам ёқтирмайман. Маҳлиёлик — эркаклик туйғуси эмас. Тарих эса заифона ҳиссиётларни хуш кўрмайди. Тарих эркаклик ҳиссларига эрк бериб келган ва шундай бўлиб қолажак. Тарихнинг ички ҳаракат йўллари илғамаган одам тарихдан етадиган фойда нимаю зиён нима — зинҳор тўғри фарқлай олмайди. Натижада бўлар-бўлмасга ҳаяжонланаверади. Кейинги уч-тўрт йил мобайнида тарихий мавзуда ёзилган шеърларни ўқинг: саёзлик, куруқ мадҳиябозлик товушидан бекингани жой тополмай қоласиз. Кечагина “турк” ёки “Туркистон” сўзини айтишдан жони қалтираганлар бугун “туркпараст”. Яқингинада “бахтли ҳаёт”нинг аввалию охирини Ленин номи билан боғланлар энди Амир Темур номини айтиб кўкрак кермаса гўё еган овқати ҳазм бўлмайди. Тарих эса айнан турланишни кечирмайди. Сизнинг қисматингиз ва руҳий таржимаи ҳолингиз билан боғланмаган тарих — ўлик ёки китобий тарих. Уни қанча кўп ўрганманг, қалбингизга барибир жонли таъсир қилмайди. Чунки ҳаёт ва воқелик талаби тарих талабидан доим устун ва устиворроқдир.

Буюк аждодларга муносиб ворис бўлишнинг бош шarti — худди ўшаларга ўхшаб доимий ва қатъият ила олдинга қараб ҳаракат қилиш. Айтайлик, Амир Темур бобомиз буюк дея фахрланишнинг ўзидангина буюклик ҳосил бўлмайди. Аксинча, бунда биз ўзимизнинг за-

ифлигимизни фош этишимиз мумкин, холос. Ҳолбуки, буюк ақл ва темир ирода соҳиби бўлмиш Соҳибқирон марказлашган ва дунёга донг таратган улўғ бир салтанатнинг иждоқори, дин ва миллат хурриятининг байроқдори, бунёдкорлик ишларида оммани ортидан эргаштира олган фавқуллодда Шахс сифатида ибратлидир. Давлатимиз мустақиллигидан кейин Амир Темур бобомизнинг номи ва шон-шухратини тиклаш кенг миқёсдаги амалий ишлар билан уйғунлашиб кетгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди деб ўйлайман.

М.Қ. Ҳаёт — мислсиз жумбоқ, тенгсиз парадокс. Инсон умр буйи улибтирилиб камолотга интилади-ю, аммо авжи камол палласи куч-қувватдан айрилиб, заволга юз тутаети. Аммо бу — дунёвий ҳақиқат. Сир эмаски, масаланинг илоҳий жиҳати ҳам мавжуд. Ҳаёт дунёвий нуқтаи назардан — даҳшат, илоҳий нуқтаи назардан — неъмат. Лекин бугунги дунёнинг одами қай тарзда яшамоғи керак? Илоҳий йўсинда фикрлаб, дунёвий йўсинда яшагани маъқулми ёхуд дунёвий тарзда фикрлаб, илоҳий қоидалар асосида умр кечиргани дурустми? Сиз нажот йўлини қандай тасаввур этасиз?

И.Ҳ. Бугунги дунёнинг одами қай тарзда яшагани мен башорат қила олмайман. Агар ишонсангиз, бир гапни яширмасдан айтай: яшашнинг сири нима ва нималарда эканини мен ҳам аниқ билмайман. Аммо бир ҳақиқатни яхши тушунаман: яшамоқнинг асл мазмуни — бир қултум тоза сув ютгандай оддий. Ҳар турли таълимот ва ақидалар таъсирига берилиб уни мураккаблаштирмаслик керак. Умр кечириш табиий завқи ва соддалигидан ажралса, азобга дўнади ва деярли ҳамма ҳаракат ва мақсад дилда изтироб кўзғайди. Менинг назаримда, бугунги замон кишисининг кўнглида кенглик йўқ. Маънавий хасталикларнинг хуружи ҳам ана шундан. У халқ “назаргоҳи” нималигини билади. Аммо Ҳақ “назаргоҳи” билан қизиқа олмайди. Агар юракда Оллоҳ ишқи ҳоким

бўлса, дунёвий ҳар қандай меҳнат — роҳат. Ҳамма гап кўнгилни шайтондан асрай олишда. Нафсни енга билишда. Қолган ҳамма иш яхшиликка хизмат қилади. Оламга бирлик, яъни тасаввуф илгари сурган ваҳдатул-вужуд тушунчаси орқали назар ташлай олсангиз, ҳаётнинг ҳеч қанақа мусибатли томони йўқ. Даҳшат ва мусибат — касратда. Касрат — бутун коинотнинг асоси бўлган ва барча мавжудотни қамраб олган ягона Борлиқнинг зидди эрур. Оламдаги барча кулфат, барча адоват ва қарама-қаршиликлар ана шу “кўплик”дан қалқиб чиқади. Илоҳийлик қоида ва қонунларда эмас, инсоннинг табиатида яширингандир. Диний талаб ва қоидалар уни юзга чиқармоқ учун бор-йўғи бир восита. Воситани моҳиятдан устун қўйиш — фақат ўзни эмас, ўзгаларни ҳам чалғитиш, охир-оқибатда динни ҳам кадр-сизлантириш демак.

М.Қ. Истиқлолдан сўнг миллий фикр тарбиясига эътибор кучайди. Аммо бу масала ҳануз кўнгилдагидек изга тушган эмас. Кўп ҳолларда бу ишга масъул одамларнинг ўзи фикрсиз, мулоҳазасиз, маънавиятсиз шахс бўлиб чиқади. Биласиз, советлар замонида инсоннинг фикрлашига қарши ишлайдиган тизим мавжуд эди. Эҳтимол, энди унга қарши ўлароқ, фикр тарбиясига қаратилган янги бир тизим зарурдир?

И.Ҳ. Инсоннинг фикрлашига қарши ишлайдиган энг аёвсиз ва даҳшатли “қурилма” бу — бюрократия. Бюрократия ҳур фикр ва демократиянинг жаллоди эрур. Рус файласуфи Николай Бердяев “Фашистча социализм албатта бюрократия ҳокимлигига йўл очади. Социализмни бюрократлаштириш фашистча социализмдагина эмас, ўзини демократ ҳисоблайдиган социализмда ҳам содир бўлади”, деган эди. Биз яшаган собиқ шўро тузуми бюрократлашган социализм эди. Шунинг учун маъмурий-буйруқбозлик тизими халқ онги ва миллий идрокини янчиб ташлади. Бир замонлар ижодкорлик ва ташаббускорлик билан илгарилаб келган халқимиз охир-оқибат-

да юқоридан буйруқ кутиб, буйруқ бўйича иш юритадиган югурдак ва ижрочига айлиниб қолди.

Бюрократ ким? Бюрократ — жуда кўрқоқ, тепадан бошқариладиган, механик ҳаракатларни қойиллатиб бажарувчи масъулиятсиз кимса. У оддий бир масъулиятни ҳам зиммасига олишдан ўлгудай кўрқади. Юқоридан ҳукм-фармойиш олгач, дадиллашади ва қатъий фаолиятга ўтади. Буйруқни беҳато удалаш уни жавобгарлик ва масъулиятдан халос қилади. У ҳеч вақт ўз номидан аниқ ва қатъий гап айтмайди. Тўғрироғи, айта олмайди. У ҳамиша давлат номидан, ўзидан юқоридаги амалдорнинг номидан гапиради. Мана шунинг учун бюрократ зоти борки, эркин фикрли, мустақил қарашли кишиларни ёмон кўради. Ташаббусни ҳам, ташаббускорликни ҳам ёқтирмайди. Чунки унинг ўзи қул ва эрксиз. У — шахссиз, эътиқодсиз, мўрт кимса. Салга эгилади, кескин қаршиликка учрагани ҳамон қарсиллаб синади. Қизиги шундаки, бюрократнинг бири иккинчисига сира-сира эл бўла олмайди. Аксинча, бири иккинчисидан чўчийди, гумонсирайди. Бири бошқасини осон алдайди, вазиятга қараб осон сотади. Аммо умумий манфаат йўлида уларнинг бири иккинчисига таянишга маҳкум. Бири иккинчисисиз ҳеч вақога арзима қолишини улар яхши англайди. Бюрократияга қарши курашиш анча мушкул: улар осон бирлашади. Президент Ислом Қаримовнинг кўпдан-кўп нутқ ва маърузаларида тараққиётга тўсиқ бўлаётган ана шу “механизм”ни парчалашга урғу берилган. Аммо баланд-баланд курсиларда савлат тўкиб ўтирган айрим раҳбарларнинг миллий онг ва туйғулари ниҳоятда ғариб экани сир эмас. Миллат дарди деганда амал ва манфаат дардини тушунадиганлар эса қанчадан-қанча!

Миллатни ҳар қандай жаҳолат, зўравонлик ва турғунликдан маърифат халос қилади. Дунёдаги бирор бир миллат йўқки, у ўзининг бахту истиқболлини зиёли кишилар сафининг кенгайиши би-

лан боғламаган бўлсин. Шунинг учун бу масала дунё адабиётида муҳим ўрин тутган. Шу боис бу хусусдаги Фарбнинг фикри Шарқ учун, Шарқники Фарб учун ибрат бўлган ва улкан аҳамият касб этган. Антон Чеховнинг “Қайлиқ” деган ҳикояси бор. Эсингизда бўлса, ҳикоя қаҳрамони — тургун, ёқимсиз ва серғуноҳ ҳаётдан безган бир одам. Мана, у нима дейди: “Зиёли ва авлиё одамларгина ажойиб, фақат шундай одамлар керак! Шунақа одамлар қанча кўп бўлса, худонинг хоҳишлари ўшанча тез амалга ошади. Сизнинг шахрингиздан асар ҳам қолмайди. Ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетади, ҳамма нарса бутунлай ўзгариб, худди афсун пайтидагидай бошқача бўлиб қолади. Катта-катта серҳашам саройлар, ажойиб боғлар, мисли кўрилмаган фавворалар, олижаноб одамлар пайдо бўлади... Аммо энг муҳими бу эмас. Муҳими шуки, авом халқ қолмайди, чунки ҳар бир инсон ўзининг ҳаётий мақсадини билади, ҳеч бир кимса оломондан таянч изламайди”.

Дарҳақиқат, ҳар бир шахснинг мустақил фикр йўли бўлмаса, шу йўлдан ҳар ким эркин юра олмаса, ҳар бир қалб ўзининг нуридан мунаввар бўлмаса, дунёда оламшумул юксалиш ҳам, ўзгариш ҳам бўлмайди. Ватан авомлик балосидан фориғ бўлганда қудратли юртга айланади. Ватанда ҳеч ким оломоннинг номидан иш юритмаса ва ҳеч ким оломондан таянч ахтармаса, бу ўлканинг ҳар гўшаси маърифат ва маънавият, тафаккур ва ҳақиқат пойтахтига тенг бўлади. Зеро, миллатнинг улўф саодати ва ҳуррияти ҳам шудир.

М.Қ. Одам Ота ва Момо Ҳавомиз нафсга учиб жаннатдан бадарга этилган эди. Одамзод асрларки, ҳам мажозий, ҳам ҳақиқий маънодаги ўша жаннат бағрига қайтишга ҳаракат қилиб келади. Сизнингча, инсон фарзандлари яна жаннатга қайта олади-

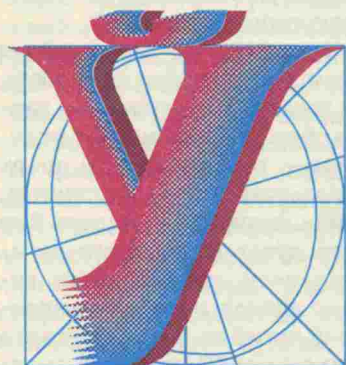
ми? Умуман, жаннатга қайтишдек мукофотга сазовор бўлиш учун унинг маънавий ҳақ-ҳуқуқи қолдими?

И.Х. Жаннатпарастлик ила дунёпарастлик орасидаги “масофа” жуда яқин. Шунинг учун тасаввуф таълимотида таркидунё билан бир қаторда жаннат орзусидан кечмоқ— таркиуқбо ҳам шарт қилиб белгиланган. Нақл этилишича, машхур сўфий шоира Робия Адавия бир кун жаннат ва дўзах тўғрисидаги баҳсларни эшитар экан, югуриб уйига кирибди-да, бир қўлида олов, иккинчисида сув кўтариб чиқибди. Буни кўрганлар ундан “Ҳа, тинчликми?” дея сўраганларида, “Жаннатларингга ўт кўяман, дўзахларингни сувга фарқ қиламан”, деган экан.

Дарҳақиқат, жўғрофий маънода жаннат аталмиш бир манзил йўқ. Жаннат ҳам, дўзах ҳам инсоннинг ботинида. Бу дунёда иблисона умр кечирганлар — ҳаётдалигидаёқ ўзини-ўзи дўзахга маҳкум қилганлардир. Агар одам фарзанди қалб маърифатини эгалламаса, ҳар куни, ҳар соат дилини сон-саноксиз чиркинлик ва катта-кичик гуноҳлардан муҳофаза қилиб бормаса, у “жаннат” деган сўзни тилга ҳам олмаслиги керак.

Хуллас, жаннатдан қувилган Одам Ота фарзандлари учун жаннатдан жой олиш — идеал бўлиши мумкин. Аммо бу — бой берилган ва эришиб бўлмас идеал бўлиб қолаверади. Эҳтимол, йигирма биринчи аср гўзал ахлоқ ва раҳмоний туйғулар ғолиб келадиган аср бўлар. Ёвузликдан кўнгли зада, ёлғон, алдов ва зўравонликлардан жони ҳалқумига келган инсоният янги асрда, эҳтимол, ҳақиқий руҳоний ҳаётга юз буриб, фикр турғунлигидан қутулар. Эҳтимолки, унинг жаннатга йўли мана шу эврилишдан бошланар. Илоҳо, шундай бўлғай, дея умид қиламиз. Ноумидликдан Оллоҳ ас-расин!

Зликни таниш Оллоҳни танишдир

Замон ва унинг хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритиш кишига катта масъулият юклайди. Сирtdан қараганда, замон тез ўзгарувчи, турланиб турувчи қадриятдай туюлса-да, ҳақиқатда у илоҳий моҳиятни ташувчи ғоят турғун тушунчадир. Аслини олганда, абадий тушунча бўлмиш замон ўзгармайди, балки муайян замонавий ораликда ҳаёт кечираётган кишиларнинг фикр тарзи, турмуш йўсинлари, интилган ҳадафлари ўзгаради. Ана шу ўзгаришнинг омавий тусга кириши, муайян тизим шаклини олиши, одатда, замон ўзгарди тарзида талқин этилади.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ўзбек халқи ижтимоий онгида туб бурилиш рўй берган давр бўлди. Қисқагина даврий ораликда миллатнинг оламни идрок этиш, уни англаш ва тушунтириш тарзида шу қадар жиддий сифат ўзгаришлари содир бўлди. Бугунги янгиланиш кимнингдир хоҳиши ёки қандайдир ҳукмрон ғоянинг иродаси эмас, балки эркин миллат тафаккури соғломлашаётганининг, умумодамий қадриятларга қайтилаётганининг ифодасидир. Тарихан ғоят қисқа вақт мобайнида халқимизнинг аксарияти “тангрининг куйруғига пақир боғлай оладиган” кул даражасидан фақат Яратганга кул бўлган ҳақиқий хур инсон мақомига эришди.

Ижтимоий муносабатлардаги соғ-

ломлашув, миллий онгдаги тозаришлар миллий педагогика табиатига таъсир кўрсатмаслиги, унда ҳам мавжуд вазиятга монанд ўзгаришлар ясамаслиги мумкин эмасди. Чунки эндиликда жамият олдидаги ижтимоий-маънавий омонлар ўзгарди. Маълумки, педагогика жамият аъзоларини ўша жамиятнинг етакчи омонларига мос қилиб шакллантириш билан шуғулланадиган илмий-амалий фаолиятлар тизимидир. Бинобарин, у ҳам илмий тафаккур янгиланиши билан ўзгариши зарур эди. Соғлом маънавий асосларга эга бўлмаган жамият соғлом тараққий этиши мумкин эмаслиги, соғлом ижтимоий маънавиятни, мустақкам миллий ахлоқни соғлом педагогикагина шакллантириши зарур бўлгани учун ҳам маънавият ҳақидаги мулоҳазалар ўз-ўзидан тарбияшунослик ҳақидаги қарашларга бориб тақалади.

Ҳамма замоний босқичларда ҳам ҳар бир жамият ўзига яраша педагогикага эга бўлади. Педагогика илми ва амалиёти даражаси — жамиятнинг, ижтимоий тузумнинг мутараққийлигини билдирувчи кўрсаткичдир. Шу маънода, мустақилликка эришган Ўзбекистон педагогикасида ҳам жиддий сифат ўзгаришлари юз бердики, уларнинг етакчи жиҳатларини умумлаштириш, муайян илмий тизим ҳолига келтириш вақти етди.

Аввало, миллий педагогика фани ва амалиётининг мақсади тамомила ўзгарди. У билим беришни, мутахассис тайёрлашни фаолиятининг мақсади деб биладиган илму амалдан бошлича комил шахс шакллантиришга йўналтирилган жараёнга айланиб бормоқда.

Тарбияшунослик илми ва педагогикавий амалиётнинг мафкура исканжасидан халос бўлиб, ўзига хос соф илмий қонуниятлар асосида ривожланиш имконига эга бўлгани ҳам янгиланган педагогиканинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Яхши маълумки, советча педагогика тарбия жараёнининг барча босқичларидаги тадбирлар коммунистик мафкурага мос бўлишини талаб қиларди. Аммо бундай талаб моҳиятан инсон табиатиға зид. Шунинг учун ҳам бундай педагогиканинг равнақ топиши, юсак самаралар бериши даргумон эди.

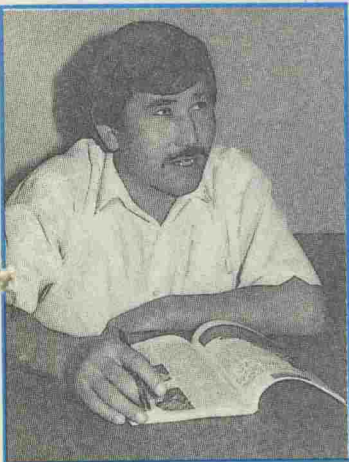
Миллий тарбияшунослик соғлом назарий асосға таяниши зарурлиги, таълим-тарбиянинг пировард-натijasини соғлом педагогикавий фалсафа белгилаб бериши англаб етилди.

Кўпчилиги мутахассислар таълим-тарбия сингари абадий фаолиятға абадийлик хусусиятиға эға бўлган исломий фалсафағина ва бу фалсафаға таяниб буюк аждодларимиз илмий тизим ҳолиға келтирган тасаввуф таълимотиғина назарий асос бўла олиши мумкин, деган фикрға келмоқдалар. Бу таълимотларға кўра, инсон — гоят нукаррам зот. Неғаки, у Яратувчининг иродаси билан унинг ўзига ўхшатиб яратилган. Бас, одамнинг маънавий олами ҳам, камолот даражаси ҳам ана шу улуг

қисматиға яраша бўлмоғи керак. Одам бутун дунёнинг яралишиға сабаб экан, бутун олам эса Яратганнинг тажаллиси экан, сабаб, яъни одам маънавий фазилатларига кўра оқибатға, яъни мукаммал ва мунтазам оламға мос бўлмоғи, балки ундан-да юсакроқ рутбаға лойиқ бўлмоғи лозим. Одамнинг мукаррамлик даражаси унинг наслунасаби, бойлиги билан эмас, балки ахлоқий сифатларию эзгу амаллари билан белгиланади. Маънавий фазилатларнинг қайсидир бир миқдори туғма бўлса-да, асосан таълим-тарбия воситасида шакллантирилади. Бинобарин, педагогика жамият тараққиетида, халқнинг маънавий қиёфасини шакллантиришда муҳим аҳамиятға эға. Ҳазрати Алишер Навоийнинг қуйидаги мисраларида инсон ҳаёти ва маънавий даражасида таълим-тарбия қанчалар муҳим ўрин тутиши мажозий йўл билан ифода этилган:

*Итки тааллумда чу бўлди камол,
Сайд анинг оғзида ўлди ҳалол.*

Янгича миллий педагогикавий тафаккурға хос бўлган энг муҳим хусусиятлардан бири — унинг бюрократик қолиплардан қутулаётгани ва демократик мазмун касб этиб бораётганидир. Шарқнинг буюк мутафаккири Робиндранатх Тҳакур, умуман олганда, социалистча ўзгаришларға хайрихоҳлик билан битилган “Россия ҳақида мактублар” асарида мана бундай ёзади: “Буларнинг (россияликларнинг — Қ.Й.) хатолари йўқ деёлмайман, жиддий бир хатолари бор. Бир кун бориб у бир бахтсизликка сабаб бўлади. Қисқача айтганда, бу хато шундан иборатки, маориф ишлари бир андозада юритилмоқда, бироқ андозаға солинган инсон моҳияти барқарор бўлмайди... Инсоннинг ақли биқик муҳит ичра банди этилса, бориб-бориб завол топади ёки одам боласи мурватли кўғирчоқдай бўлиб қолади”. Ушбу фикрлар 1930 йилда ёзилган эди. Орадан унча кўп ўтмай ҳаёт ҳинд мутафаккирининг мулоҳазаларини тасдиқлади. Социализмнинг барпо этилиши ҳам, барбод бўлиши ҳам айни шу нарсаға, яъни одами-

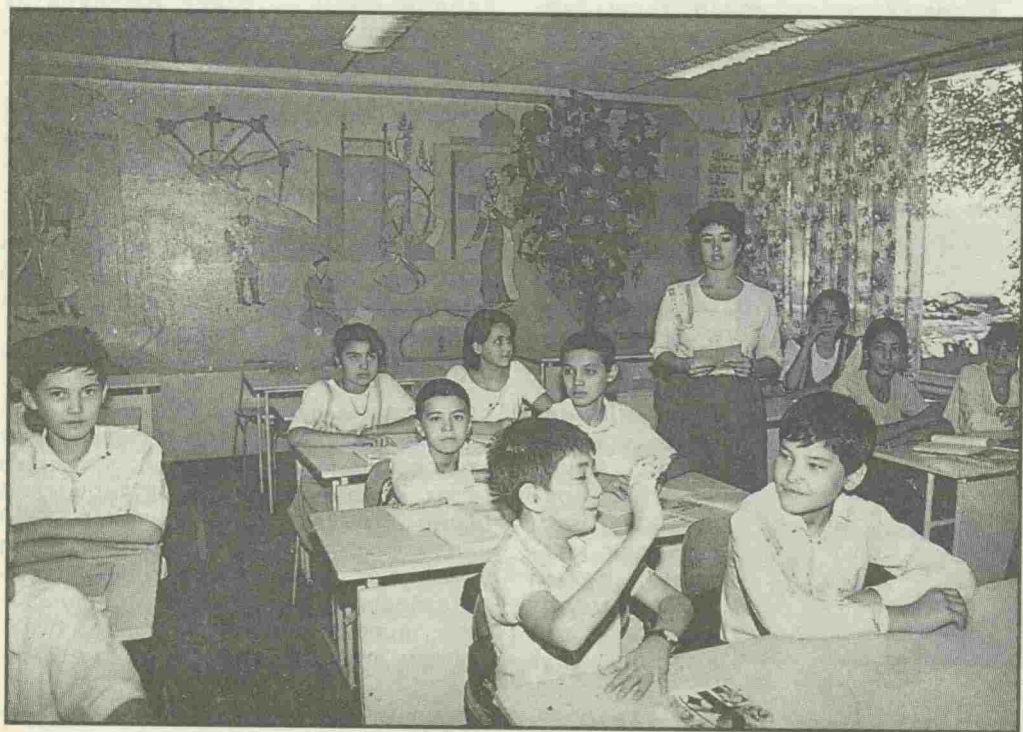
зоднинг бир андозага солиниб, мурвати бураладиган кўғирчоққа айлантирилишига бориб тақалади.

Миллий педагогикамиз ривожланишига кўнгилда ишонч уйғотадиган яна бир жиҳат шундаки, у авторитаризмдан, бир хилликдан, юқоридан берилган кўрсатманинг ҳамма учун мутлақо мажбурийлигидан қутулиб бормоқда. Республика мактабларининг ўн икки хил ўқув режаси асосида ишлаётгани; гимназия, лицей, йўналишли мактаб сингари таълим муассасалари пайдо бўлгани; табақалаштириб ўқитишнинг кенг жорий этилаётгани; интеграцион таълимнинг йўлга қўйилгани; энг муҳими, ҳар бир ўқув муассасасида “мактаб компоненти” деб аталувчи тушунчанинг қўлланаётгани ва мактаблар маҳаллий шароит тақозоси ҳамда имкониятларидан келиб чиқиб ўқув режаларига муайян ўзгартишлар кирита олиши сингари жиҳатлар педагогик қарашларимизда ҳам, таълим-тарбия амалиётида ҳам демократча жараёнлар кечаётганидан далолатдир. Мамлақати-

мизда ҳуқуқий эгаллик нуқтаи назаридан ҳам хилма-хил нодавлат ўқув-тарбия муассасалари ташкил этилиб, уларда мутлақо ўзгача ўқув усулларидан фойдаланилаётгани — миллий педагогикамизнинг соғломлашаётгани нишонаси.

Янгича педагогикавий тафаккурдаги асосий ўзига хосликлардан бири унинг тўла-тўқис миллий асосларга таяна бошлаганидир. Яқин ўтмишдаги педагогика фани ҳам, тарбия амалиёти ҳам халқимизнинг руҳиятига, табиатига ёт эди. Очирқоқ айтганда, у фан сифатида баён этилган рус тарбияшунослиги, амалиёт сифатида эса, миллий маънавиятдан маҳрум, руслашган совет кишиларини шакллантиришга йўналтирилган фаолият тизими эди. Ҳолбуки, ҳар қандай педагогикавий тадбир бола шахсида аввал мавжуд бўлган сифатлар тўлиқ ҳисобга олингандагина самара беради.

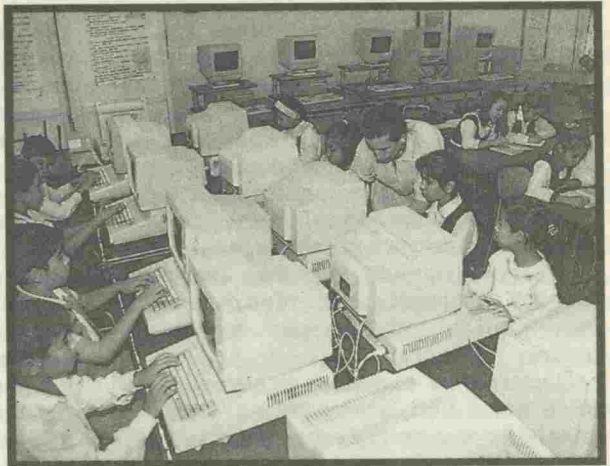
Миллий асосларга таянмайдиган педагогика тарбияланувчига гўё ёзилмаган оппоқ қоғоз деб қарайди. Ва унга

ўзи истаган сифатларни ёзмоқчи бўлади. Аммо ҳарчанд зўриқмасин, ниятига эриша олмайди. Чунки у боланинг табиати, унинг шахсияти шакланган миллий муҳитнинг ўзига хос жиҳатларини мутлақо ҳисобга олмайди. Бундай педагогика болага одам деб қарамайди. Уни таълим-тарбиянинг объекти дебгина билади.

Аслида, фаолиятнинг самарали бўлишидан умидвор бўлган педагогика объектини ҳар жиҳатдан ўрганиши, унинг миллий хусусиятларидаги етакчи тамойилларга таянибгина иш юритиши самара келтириши мумкин. Ўйлаб кўринг, вужуднинг тозалигини фақат гигиенавий тушунча тарзида қабул қиладиган рус оиласида тарбия кўрган бола билан бадан поклигини аввало маънавий ҳолат, сўнг эса гигиенавий тушунча деб билувчи ўзбек оиласида туғилган болага бир хилдаги қадриятлар тизимига таяниб тарбиявий таъсир кўрсатиш қутилган педагогикавий натижани берадими? Ўзбеклар, айтилик, ювинганда, одатда, баданини эмас, биринчи навбатда кўнглини ювади, поклайди, ҳалол бўлишни кўзда туттади. Бир талай миллатлар борки, ювинганда фақат баданини ювади, холос. Демак, ўзбек учун маънавий қадрият бўлган фаолият кимлар учундир бор-йўғи бир гигиенавий тадбирдир.

Ўзбек учун ҳалол ва ҳаром тушунчалари ҳаёт-мамот масаласидир. Бир талай миллатлар учун бу хилдаги маънавий мезон тушунарсиз. Албатта, бу — уларнинг айби эмас, эҳтимол, фожиасидир. Лекин нима бўлганда ҳам, ҳалол ва ҳаромни фақат тоза ёки нотоза тарзида тушунадиган улуслар анча. Албатта, педагогика боланинг наслида мавжуд бўлган, оила муҳиtida сингдирилган қадриятларни ҳисобга олиб иш кўрса муваффақиятга эришади. Айни кунларда шаклланаётган педагогика илми миллий асосларга таянишни ўзининг асосий аъмолларидан бирига айлантирдики, натижаси кўнгилдагидек

бўлишидан умид қилишга ҳақлимиз.

Миллий педагогикамизга хос янги сифатлардан бири унинг гуманизациялашгани, яъни инсонийлашганидир. Яқин ўтмишда таълим тизимлари учун ҳам, педагогика назарияси учун ҳам ўқувчининг ўзи эмас, балки у эгаллайдиган билим муҳим саналарди. Чунки мафкуравий педагогикага одам эмас, унинг қарашлари зарур эди. Янги миллий педагогикамизнинг назарида эса ўқувчи шахси бош қадриятга айланиб бормоқда, яъни унинг маънавиятини имкон қадар баркамол қилиш йўллари қидириб топиш ва амалиётга татбиқ этиш янгича педагогиканинг асосий вазифаси бўлмоғи керак.

Таълим-тарбиянинг гуманизациялашуви, барча педагогикавий қарашлар тадбирлар марказида тарбияланувчининг шахси тура бошлагани ўқувчи — ўқитувчи, тарбиячи — тарбияланувчи муносабатининг ҳам тубдан ўзгаришини тақозо этади. Авторитарча, мафкуравий педагогика тарбияланувчини педагогикавий жараённинг объектига деб ҳисоблар, тарбиячига эса бу жараённинг ижрочиси, субъекти деб қарар, бинобарин, тарбиячи тарбиялаши, тарбияланувчи эса тарбияланиши керак деб биларди. Кунчиқарнинг даҳоларидан бири: “Таълим олиш мумкин қадар овқат ейишдай табиий бўлиши керак”, дейди. Яъниким, биров учун бошқа биров овқат ейиши мумкин

бўлмаганидай, таълим-тарбия жараёнини ҳам шундай уюштириш лозимки, ўқувчи бу жараённинг фаол иштирокчисига айлансин. Ҳатто гўдак ҳам она сийнасини ўзи сўради. Тарбияланувчи тарбиявий жараёнда бевосита иштирок этса, уни тарбиялашларини кутиб ўтирмай бу фаолиятнинг иштирокчисига айланса, натижа кўнгилдагидай бўлади. Тарбия ишида ҳар бир шахснинг ўзи таълим олиш ёки тарбияланишга интиладиган руҳий ҳолат яратилиши муҳим.

Педагогика илмида педагогикавий ҳамкорлик деб аталувчи ва ўқитувчи билан ўқувчининг биргаликдаги фаолиятигина маънавий-педагогикавий самара келтиради, деган қараш ҳозирга келиб миллий тарбияшуносликнинг етакчи тушунчаларидан бирига айланиб бормоқда. Эндиликда педагогика фанининг асосий эътибори тарбияланувчини фаоллаштиришга, уни педагогикавий жараённинг иштирокчисига, тарбиячининг шериги ёхуд ҳамкорига айлантириш йўлларини тадқиқ этишга қаратилган.

Янгиланаётган миллий педагогикавий тафаккурнинг етакчи белгиларидан бири тарбия ва таълимнинг ўзаро муносабатига янгича ёндашувнинг қарор топаётганида намоён бўлмоқда. Социалистича педагогика учун таълим устун мавқега эга эди ва унинг табиати шуни тақозо этарди. Чунки мафкуравий педагогика учун ҳар жиҳатдан баркамол, мустақил фикрига эга шахсни шакллантириш эмас, ҳукмрон мафкуравий қарашларни ўз фикри деб қабул қиладиган кимсани тарбиялаш муҳим ҳисобланарди. Мафкуравий қараш эса таълим жараёнида яхшироқ ва тезроқ сингдирилади, натижаси ҳам дарҳол кўринади. Шу боис ҳам бу педагогикада тарбия таълимга қилинган илова эди, холос. Таълим шу ҳолича тарбиявий аҳамиятга эга ва болани ўқитиш ўз-ўзидан уни тарбиялаш ҳам демакдир, деб билинарди. Яхши ўқиган бола тарбияли деб ҳисобланарди.

Тарбия тажрибаси эса, кўпинча, бунинг аксини кўрсатади. Болаларнинг

тарбиясизлиги уларнинг яхши баҳоларга ўқимаганидан эмас, аксинча, яхши ўқимаётгани етарлича тарбия кўрмаганидан, яхши ўқий оладиган даражадаги маънавий сифатларга эга бўлмаганидан экани педагогикавий амалиётда кўп бор кузатилган. Бола қандайдир миқдордаги билимларни ўргансин учунгина мактабга берилмайди. Она-она фарзандининг эзгу маънавий-ахлоқий сифатларга эга бўлишини кўзлаб уни таълим муассасасига жўнатади. Шунинг учун ҳам янгича педагогикавий қарашлар тизимида тарбияга муҳим аҳамият берилиб, таълимни унинг муҳим таркибий қисми деб ҳисоблаш қарор топаётгани диққатга сазовордир. Шундай бўлса, педагогикавий фаолиятнинг мақсади билан вазифалари аралашиб кетмайди. Эришиладиган пировард-натижа билан амалга ошириладиган жорий тадбирлар қориштириб юборилмайди. Шундагина тарбияланувчининг шахси ҳар қандай педагогикавий жараённинг пировард мақсадига айланади.

Кўринадики, миллий педагогикамизнинг назарияси ҳам, амалиёти ҳам тезкор суръатларда янгиланиб бормоқда. Гарчи таълим-тарбия амалиётида рўй бераётган ўзгариш ва туб бурилишлар суръати ижтимоий талаблар даражасида бўлмаётган эса-да, баркамол маънавият эгаларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари ҳозирдаёқ белгилаб олинди дейиш мумкин.

Мамлакатнинг кучу қудрати иқтисодий-техникавий кўрсаткичларнинг не қадар юксаклигида эмас, балки халқнинг нечоғлиқ маънавий баркамоллигидадир. Педагогика илми ёшларда қандай маънавий сифатларни қай йўсин шакллантириш мақсадга мувофиқ эканини узил-кесил англаб олса, тарбиявий фаолиятнинг самарадорлиги янада ортади.

Шуни унутмаслик лозимки, маънавият эклектикани ҳушламайди. У кўп қатламли, аммо бир таркибли ҳодисадир. Маънавият ё пок бўлади, ёхуд асло маънавият бўлмайди. Ҳаётнинг ҳамма жабҳасида, жумладан, педагогикада ҳам маънавий оморларни из-

лаш, миллатнинг ахлоқий қиёфасини белгилаш жараёни ҳозирда шиддат билан кечмоқда. Суръатнинг шошқинлиги маънавий асосларни белгилашда адашувларга ҳам сабаб бўлиши мумкин, бундан Оллоҳнинг ўзи асрасин. Чунки маънавий йўналишларни нотўғри белгилаш (миллат руҳиятини қайта қуриш иқтисодиётни қайта қуришдан кўра машаққатли) ғоят қимматга тушадиган жараёндир.

Мамлакатнинг соғломлиги фуқароларининг соғломлиги билан белгиланади. Фуқароларнинг соғломлиги фақат жисмоний тушунча бўлмай, балки, аввало, маънавий тушунчадир. Бинобарин, соғлом авлод дегани соғлом маънавият дегандир. Соғлом маънавиятнинг миқёсларини, белгиларини, асосларини, тараққиёт йўналишларини аниқлаш муҳим ижтимоий-педагогикавий юмушдир.

Соғлом маънавият — ўз манфаатини ўзгалар манфаатига қарши қўймаслик ва ўзиникини афзал билмасликдир. Бошқаларнинг ҳам ўзи сингари инсон эканини ҳис этиш ва уларга дахл қилмаган, ҳалал бермаган ҳолда биргаликда яшай билиш санъатидир. Соғлом маънавият — ўзни енгмоқ, ўзнинг истагу майлларини жиловлай билмоқ, айни вақтда, ўзликни танимоқдир. Ўзликни таниш — Оллоҳни танишдир. Ҳар ким яратган эгасини ўзликни танир даражасидагина таний олади. Соғлом маънавият — худбинликни енга билмоқдир, маконда туриб маконий манфаатлардан, замонда яшаб замоний тусланаверишлардан баландроқ тура олмақ демақдир.

Маънавият этикет, инсоннинг ташқи жиҳати эмас, у — ички моҳиятдир. Маънавият — руҳият тарзи, турмуш йўналиши, дунёни англаш, унинг қонуниятларини тан олиш ва уларга риоя этиш малакасидир. У ҳар бир кишининг ўзи сингари одамлар билан, эзгу қадриятларга таянган ҳолда, ҳаёт кечиришини таъминлайдиган руҳий-ахлоқий қарашлар тизимидир.

Маънавияти соғлом одам ўзига бегонанинг назари билан танқидий қарай

олади, ўз хатти-ҳаракатларини ўйларига ҳолисона баҳо бера олади. Ана шундай сифатларга эга кишиларни шакллантиришнинг самарали йўллари тадқиқ этиш ва амалий тавсиялар тизимини ишлаб чиқиш миллий педагогикамиз олдида турган долзарб масалалардан ҳисобланади.

Миллий педагогика илми тарбия амалиётидаги илғор ва самарали тажрибаларни ўз вақтида пайқаб, уларнинг илмий асосларини кашф этиши, тажриба натижаларини ахборот тарзида қайд этиш билангина кифояланмай, уларни педагогик ғояга айлантириши керак. Чунки фақат ғояни ўрганиш, ўзлаштириш мумкин. Тажрибанинг ўзи ўрганилмайди, сингдирилмайди, ўзлаштирилмайди. Гарчи, одатда, “тажрибаси ўрганилади”, деб айтилса-да, аслида тажрибадан келиб чиқадиган фикр, унинг замирида яширинган ғоя ўрганилади. Тажриба — жараён. Жараённи ўрганиб, ўзлаштириб бўлмайди. Уни ё кузатиш, ёки амалга ошириш мумкин.

Ўзбекистоннинг педагогикавий амалиётида ғоят нодир ҳодиса бўлган андихонлик Мамажон Абдурасулов тажрибасининг моҳияти ҳанузгача тадқиқ этилгани йўқ. Домланинг таълимда бу қадар юксак натижаларга эришганининг илмий изоҳи баён этилмади. Фавқуллодда катта самара берган амалиёт, тажриба ғояга, фикрга айланмади. Шу тариқа ноёб шахсий тажриба умумпедагогикавий омилга айланмай, фаолият қуввати бўла олмай ҳануз бекор турибди.

Маънавиятнинг ўзи руҳий тажриба, бинобарин, таълим-тарбия муассасаларида маънавий сифатларни шакллантириш бўйича ҳам муайян тажрибалар пайдо бўлгани аниқ. Педагогика ана шу тажрибаларни умумлаштириб, бошқалар ҳам фойдаланадиган даражага келтирса, жамият маънавиятида кечаётган соғломлашув жараёни янада барқарор суръат касб этади. Соғлом маънавият — соғлом тафаккур, соғлом фикр эса — соғлом ва истиқболли жамият демақдир.

Мирсодиқ ИСҲОҚОВ
Қосимжон СОДИҚОВ

ИТОБ —

МАЪНАВИЯТ

КЎЗГУСИ

Ёзув инсониятнинг энг ноёб маданий кашфиётларидан биридир. У туфайли аждодлар ҳаётий тажрибаси, ижтимоий, маънавий руҳи, мероси замонлар оша авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда.

Жаҳон халқлари ёзув маданияти тарихи беш минг йилдан иборат бўлса, шундан уч минг йилдан зиёдроғида ўзбек, тожик, туркман, қozoқ, қирғиз халқлари аждодларининг бевосита улуши бор. Ватанимиз ҳудудида ислом дини қарор топиб, араб ёзуви жорий этилганига ҳали 1300 йил ҳам бўлгани йўқ. Маълумки, аждодларимиз араб ёзувини жуда тез фурсатда ўзлаштириб олганлар. Чунки милодий VIII асргача салкам икки минг йил давомида улар шарқ ёзув маданиятини шакллантириш жараёнида иштирок этиб келган эдилар.

Милoddан аввалги XIII-XII асрлардан бошлаб қадимги Яқин Шарқда канъон¹ халқи қуруқлик ва денгиз савдосида машҳур бўлди. Бу халқ қулай ва тез ёзишга мослашган алифбога муҳтожлик сеза бошлади. Қадимги Миср иероглифлари, шумер ва аккад миххатлари белги унсурларининг кўплиги, мураккаблиги, ифодаларининг кўчма маънолари тушунарсизлиги боис канъонийлар уларни ўзлаштиришни маъқул кўрмадилар.

Улар эраמידан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида шаклланган бўғинли

илк шомий² ёзув тизимига мурожаат қилганлар. Сўнг ушбу савдо-иқтисодий, маданий муносабатлар талабига бинонан ёзувнинг сўз бўғинини ифодалайдиган белгиларини соддалаштирганлар. Хусусан, ҳар бир ҳарф бир ундош товушни ифодалайдиган шартли белгилар тизими яратилган. Натижада қадимги канъонийлар ўз тилида (у фанда финикий тили деб юритилади) бор-йўғи 22 ундош борлигини аниқлаб, айна шу товушларни ифодалаш учун 22 белгили алифбони қўллаганлар. Бу ҳодиса ёзув тарихида туб бурилиш эди. Канъон алифбосида «айн», «вов», «йод» ҳарфлари чўзиқ унли сифатида ҳам ишлатилиши мумкин бўлгани ҳолда, қисқа унлилар ёзувда махсус акс этмас, сўз маъносига кўра уларни ўқувчининг ўзи ўрнига кўйиб ўқийверар эди. Бу усул ҳатто ҳозирга қадар араб ёзуви амалиётида қўлланиб келадик, кўпчиликка сир эмас.

Шомий халқлар асос солган қадимги ёзувларга бўғинли ёзув, канъоний (финикий) ёзуви, орамий ёзуви, набатий, сурёний, арабий каби хатлар киряди.

Айнан ўша канъоний ёзувдан қадимги юнон алифбоси воситасида бутун Оврупога, орамий³ ёзуви воситасида эса Олд Осиё, Ўрта Шарқ ва Марказий

Осиёга фонетик алифбо тизимлари тарқалган.

Милоддан аввалги олтинчи асрда аҳмонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган Эрон давлати Мисрдан Марказий Осиёгача бўлган улкан ху-

дудни бирлаштирган салтанатга айланди. Орабийлар яратган ёзув қулайлиги боис Эронзаминда ҳам маъмурий маҳкамачилик ёзуви сифатида қўлланди. Расмий хат-ҳужжатлар орабий тилида юритилди. Ўлкамиз халқлари ҳам, аҳмонийлар давлати тасарруфида бўлгани тўғрисида, тақдир тақозоси билан милоддан аввалги VI-V асрлардан бошлаб маъмурият, хўжалик ишларида орабий ёзуви ва тилидан фойдаланганлар. Дастлаб маҳкамаларда орабий котиблари ишлаган. Кўп ўтмай, аждодларимиз маҳкама ишларини ўз қўлларига ола бошладилар. Уларга орабий тили бегона эди. Энди ота-боболаримиз ўз тили товуш тизимини орабий ёзуви белгилари асосида тасвирлаб ўз ёзувини яратиш сари қадам қўйдилар. Ватанимиз ҳудудида дастлаб хоразмий, сўғдий⁴, парфиёний⁵, бохтарий⁶ ёзувлари юзага келди. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бу жараён милоддан аввалги V-IV асрлардан бошланган. Афсуски, ёзув мустақиллигининг ушбу илк босқичидан бизгача ишончли ёдгорликлар кам етиб келган. Шу маънода Хоразм ёзувининг фанда маълум энг эски ёдгорлиги милоддан аввалги V-IV асрларга оидлиги, сўғд, бохтарий, парфиёний ёзувларнинг энг қадимги намуналари эса III-II асрларга мансублиги аён бўлади. Лекин буларда акс этган шакллар, ўзига хос имло қо-

идалари маълум йўлни босиб ўтган. Бинобарин, бу ёзувлар бир давр — V-IV асрлар маҳсули бўлган, дейишга тўлиқ асос бор. Демак, мамлакатимизнинг ёзув ва китоб маданияти 2500 йиллик тарихга эга, десак муболаға бўлмайди.

Ёзув тарихимизда яна бир қадимий ёзув бўлган. Уни олимлар Алмати яқинидаги Иссиқкўрғон қабридан топилган кумуш идиш сиртида кўрганлар. Бу ёзув милоддан аввалги V-IV асрларга мансуб. Ҳарфларда Ўрхун-Энасой хати белгиларидек айрим ўхшашликлар бор. Кумуш идиш сиртидаги битик ҳали тўлиқ ўқиб изоҳлангани йўқ. Муҳими шуки, шомий ўлкалардан ёйилган фонетик орабий ёзуви Марказий Осиёда талай қариндош ёзувларга асос бўлаётган бир вақтда — милоддан аввалги V-IV асрларда аждодларимиз ўз ёзувини яратиш борасида муҳим қадам қўйганлар. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий ҳудудларида саккиз жойдан шу каби “номаълум” ёзув битиклари топилган. Афғонистоннинг Дашти Навур деган жойида қоятош парчалари сиртида уч тилда битилган ёзув топилиб, унинг бир кўриниши ҳам шу “номаълум” хатда ёзилган. Бу топилма “номаълум” ёзув Кушон салтанати даврида расмий ёзувлар қаторида бўлганидан далолатдир.

Аждодларимизнинг китоб маданияти ёзув яратувчилик фаолияти билан баробар шакллана борган, яъни у икки ярим-уч минг йиллик тарихга эга. Бироз олдинлаб айтадиган бўлсак, энг қадимги муқаддас китоб — “Авесто”, баъзи олимлар фикрича, милоддан аввалги XIII-XII асрларда, яъни ўлкамизда бронза асри гуллаб-яшнаган даврда йиғиб тартибга солинган. Бу китоб илк бор орабий хатида аҳмонийлар давридан олдин ёзиб олинган деб ҳисобландилар. Демак, ватани Аму ва Сирдарё оралиги — “Катта Хоразм” деб юритилган маконда “Авесто” аждодларимизнинг дастлабки китоби бўлган. Бу китобнинг

сўнги таҳрири эса “Авесто” алифбосида махсус кўчирилган. Авесто ёзувида тарихда “Авесто” китобидан бошқа бирор матн кўчирилган эмас. Бу ёзув энг мукаммал фонетик алифбога эга бўлиб,

ҳарфи 48 дона эди.

Боя таъкидлаганимиздек, ҳозирги Ўзбекистон, Туркменистон, Афғонистон ерларида орамий ёзуви асосида шаклланган сўғдий, хоразмий, парфиёний ва бошқа ёзувлар юксак китобатчиликни ҳам юзага келтирган. Хусусан, сўғдлар милоддан аввалги III-II асрларда тўлиқ шаклланган ёзувга эга эди. Улар зарб этган тангалар бунинг яққол далилидир. Милоднинг бошларига оид сополлардаги битиклар сўғдлардан қолган матнли ёдгорликларнинг дастлабкисидир. 313-317 йилларда сўғд савдогарларининг Шарқий Туркистондан Сўғдга ёзган тўққиз дона шахсий мактуби бугунги кунгача етиб келган. Улар қадимги муншот (мактуб битиш) маданиятининг юксак намуналари бўлиб, фанда “Эски хатлар” деб юритилади.

Сўғдларнинг бир қисми милоддан аввалги 329-327 йилларда македониялик Искандар Мақдуний босқинидан жон сақлаб Буюк Ипак йўли бўйидаги шарқий ўлкаларга тарқалган. Фаол халқаро муносабат юритиш сўғдларни турли халқлар маданиятини ўзаро яқинлаштирувчи восита — кучга айлантирган. Натижада уларнинг анчагинаси буддавийлик динини қабул қилган. Бунинг устига, сўғдларнинг тили савдо ва дипломатия муносабатларида халқаро тил ва зифасини ўтаган. Шу билан бирга, буд-

да диний-ахлоқий, фалсафий адабиётининг таржимаси ва тарқалиши учун ҳам хизмат қилган. Бу жараён сўғдлар орасида буддавий адабиёт китобларининг кенг ёйилиш жараёни ҳам эди.

Сўғдларнинг бизгача буддавий китобларидан, салкам ўттиз асаридан баъзилари яхлит ҳолда, аксарияти эса катта-кичик парчалар тарзида етиб келган. Шундай фикр ҳам борки, сўғдлар будда динининг муқаддас ҳисобланган барча асарларини тўлиқ таржима қилиб, кўплаб нусхаларда кўчирганлар. Бу адабиёт кўламини тасаввур қилиш учун сутраларнинг ўзи (улар диний-ахлоқий тариқат қонун-қоидаларидир) юзлаб, жатакалар (улар буддалик мартабасига — нирванага эришган зотларнинг ҳаёт йўллари ҳақидаги ибрат китобларидир) эса 360 китоб бўлганини айтиш кифоядир.

Сўғдлар орасида III-IV асрлардан бошлаб моний дини ҳам кенг ёйилган. Сўғд тилига таржима қилиб кўчирилган китоблар бунинг исботидир. Маълумки, Моний — 216-277 йилларда яшаб ўзини нури илоҳийнинг пайғамбари деб эълон қилган, зулматга қарши курашган зотдир. У киши ҳаёти давомида еттита китоб яратган. Ҳаммаси Моний жамоалари учун муқаддас ҳисобланган, муҳимларидан бири Моний “Инжил”идир. Асар бутун ҳолда етиб келмаган. Фақат унинг 22 бобдан иборатлиги маълум, холос. Ҳар бир бобнинг қисқача мазмуни айтилган “Кириш” қисмигина сақланган. Моний ёзган яна бир китоб “Аржанг” деб аталади. Унда Монийнинг ўз асарларига ишлаган расмлари жамланган. Шу асар туфайли Моний Шарқда тенгсиз расом сифатида ном қозонган. Моний китоблари орасида “Шопуракан” номли китоб муҳим ўрин тутди. Унда Моний ўз диний ақидаларини сосонийлар сулоласи вакили Шопур Иккинчига тушунтирган. Исломиий манбаларда Моний сохта пайғамбарлар қаторида эсланади. У Моний дини китоблари учун

29 белгидан иборат махсус фонетик алифбо яратган. Бу ёзув фанда “Моний ёзуви” деб аталади. Моний динига мансуб намозлик дуою такбирлари, “Сирлар китоби”, “Алплар китоби”, “Тавбанома” каби асарлардан парчалар ҳам сақланиб қолган.

Бешинчи аср ўрталаридан бошлаб Шарқий ўлкалар бўйлаб христиан динининг насронийлик мазҳаби миссионерлари фаолият юритган. Сўғдлар, туркийлар ва бошқа халқлар қисман бу динни қабул қилгани боис Эрон, Турон, Шарқий Туркистон ўлкаларида христиан жамоалари юзага келган. Улар орасида христиан диний-ахлоқий адабиёти кенг ёйилган. Бу китоблар учун сурёний⁷ ёзувининг махсус ҳарфлари — эстрангелодан фойдаланилган.

Сўғдлар орасида Библиянинг “Қадимий хабар”, “Янги хушхабар”, “Хочни (крестни) излаб топиш”, “Баршабба” ва бошқа китоблари кенг тарқалган.

Сўғдий китоблар орасида Рустам ҳақидаги дostonдан парча (қахрамоннинг девлар билан олишгани ҳақида), тиббиётга оид парчалар муҳим ўрин тутади. Муғ тоғидаги илк ўрта аср қасри харобасидан топилган 74 ҳужжат сўғдларнинг юксак идоровий ишлари, маҳкамачилик, хўжалик юритиш анъаналаридан дарак беради.

Ёзув ва китоб маданиятининг улкан анъаналари қадимги Парфия билан Хоразмга ҳам хос бўлган. Хусусан, Парфияда милоддан аввалги биринчи асрга оид уч мингдан зиёд сопол парчаларига ёзилган битиклар топилган. Улар маҳаллий парфиёний ёзувида битилган. Яна бир диққатга лойиқ гап шуки, Парфия подшоси Валахш Биринчи (52-77-йилларда ҳукм сурган) Искандардан кейин йўқолишга маҳкум этилган “Авесто”ни қайта тўплаш ишига бош-қош бўлган. Бу китоб бизгача етиб келмаган. Лекин бу ҳақда хабар зардўштийлик адабиётларида сақланиб қолган.

Парфиёнийлар давридан (милоддан аввалги учинчи асрнинг ўртаси — милодий 226 йил) “Зарерномак”, “Драхти осурик у бўз”, “Вис ва Ромин” достонининг илк нусхаси каби талай китоблар ҳақида маълумотлар етиб келган.

Хоразм ўлкасининг қадимги ёзув маданияти ва китобат ёдгорликлари тарихда кўп талафот кўрган. Хоразмнинг ёзув маданиятига гувоҳ бўлгулик ёдгорликлар ҳозирча сопол, ёғоч, чарм каби ашёлар сиртига битилган хўжалик ҳужжатлари, астодонлардаги⁸ битиклардан иборат. Бу битиклар Хоразмнинг исломгача бўлган маданий-ижтимоий, иқтисодий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг китобат тарихида қадимги турклар қўллаган ёзувлар ва уларда яратилган китоблар муҳим ўрин тутади. Туркий халқлар араб хатидан аввал Ўрхун-Энасой, уйғур, сўғд, монивий, браҳма⁹, сурёний ёзувларидан фойдаланган. Туркий китобнинг энг кўҳна намуналари ана шу ёзувларда битилган.

Ўрхун-Энасой (туркий рун) ёзувли обидалар дастлаб Сибирнинг Энасой (Енисей) ҳамда Мўғулистоннинг Ўрхун дарёси воҳаларидан топилган. Кейинчалик бундай ёдгорликлар Шарқий Туркистон, Ўрта Осиёдан то Шарқий Оврупога қадар чўзилган ҳудуддан ҳам топилган. Ўрхун-Энасой ёдгорликлари, асосан, тошларга, қояларга, металл ва сопол буюмларга, ёғочга битилган. Шарқий Туркистонда қоғозга ёзилгани ҳам топилган. Табиийки, яхши сақлангани учун тошдагилари кўпроқ етиб келган.

Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг анчагинасини битиктошлар ташкил этади. Маълумки, китобатчилик тахтача, сополка каби қаттиқ ашёлардан бошланган; мунтазам ривожланиб терига, сўнг қоғозга кўчган. Лекин Ўрхун-Энасой битиктошлари лой сополлардаги шумер ёзувлари сингари китобнинг ибтидоий,

илк босқичи маҳсули эмас. Улар ёзув ва ёзиш малакасининг узоқ тараққиёти натижасида юксак такомилга етган дастхатли (эпиграфик) матнлардир. Шундай бўлса-да, моҳиятан китоб вазифасини ўтаган. Улар кенг оммага мўлжалланган бўлиб, матн кўлами, воқелар қамрови, баён тарзи, бадиийлиги билан дастхатли матн тарихида яратилган ёдгорликлардан ажралиб туради. Тошлар ўрнатилган манзил муқаддас зиёратгоҳга айланган, эл-улус уларни ўқиб сабоқ олган.

Ёдгорликларнинг энг йириклари амалдорлар ва бообрў кишилар қабрига қўйилган тошлар бўлиб, улар туркий адабиётнинг қимматли обидаларидир. Уларни сўз санъаткорлари ижод этган ва уста-сангтарошлар тошга битган. Баъзи битикларни ижод этган айрим сўз санъаткорларининг номи ҳам маълум. Даврининг фозилу билимдони бўлган ушбу зиёлилар кўҳна турк адабиётининг намояндалари эди. Тўнюқуқ, Йўллуғ Тегин тошбитикларда отлари қайд этилган адиблардандир. Туркий адабиёт тарихида улардан аввал яшаб ижод этган ёзувчи-шоирлар маълум эмас.

Тўнюқуқ Иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг маслахатчиси ва саркарда, шунингдек, даврининг йирик давлат арбоби, туркий адабиётнинг намояндаси эди. У кўзи тирклиги пайтида, чамаси, 712-716 йиллар орасида тошга ўйиб ёздирган ёдгорлик ҳозиргача сақланган. Туркшуносликда ушбу битик муаллифининг номи билан юритилади.

Йўллуғ Тегин қадимги туркий адабиётда икки асари билан ном қолдирган. Биринчиси — Элтариш ўғли, Билга хоқоннинг иниси, саркарда Култегин шарафига 731 йилда ўрнатилган битикдир. Ёдгорлик Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидан, қадим Қорабалғасун шаҳрининг харобаларидан 40 қақирим шимолда топилган. Ҳозир ҳам ўз жойида

турибди. Йўллуғ Тегиннинг иккинчи асари Элтариш хоқоннинг ўғли, Култегиннинг оғаси Билга хоқон (Мўғилон) шарафига 735 йилда ўрнатилган. Мазкур тош Култегин битигидан бир қақирим жануби-ғарбга қўйилган.

Туркшуносликда Унгин (731 йилда ўрнатилган), Куличур (731 йилда ўрнатилган), Моюнчур (759 йилда ўрнатилган) дея аталувчи битиктошлар ҳам қадимги туркий адабиётнинг қимматли обидаларидир.

Ўрхун битикларида кўк турк хоқонликлари даврига мансуб Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари тарихи (552-744 йиллар) ўз ифодасини топган. Жумладан, Култегин битиги Биринчи турк хоқонлигининг барпо этилиши, Бумин ва Истами хоқоннинг тахтга чиқиш тарихини ҳикоя қилиш билан бошланади. Битикда ёзилишича, Шарқда Қадикон Йеишдан Ғарбда Темир Қопиққа қадар улкан заминда Бумин ва Истами хоқонлар ҳукмронлик қилиб, турк халқининг давлатига бош бўлиб турганлар. Улар доно хоқон экан, баҳодир экан, вазирлари ҳам ботир ва доно, халқи ҳам ҳалол бўлган экан. Бу икки хоқон давлатни шу хилда тутиб, вафот этганлар. Шундан сўнг уларнинг иниси ва ўғли тахтга чиқибди. Лекин улар оталаридай иш тутмабди. Улар жоҳил, бадфеъл, вазири ҳам жоҳил ва қўрқоқ экан, шунга яраша, беклари, халқи орасидан ҳам инсоф кўтарилибди. Турк давлати таназзулга юз тутибди. Ҳийлакор тобғоч (хитой) бундан фойдаланиб фитна кўзғабди. Оқибатда турк халқи давлатини қўлдан чиқарибди: хоқонини йўқотибди, бек бўладиган ўғлони билан тобғочга қўл бўлибди, қизи билан чўри бўлибди. Турк беклари туркча отларини ташлаб, ўзларига тобғочча ном олиб, ёвга қарам бўлибди. Тобғоч “Турк халқини ўлдирайлик, уруғини қолдирмайлик”, дея уни йўқотмоққа бел боғлаган экан. Аммо тангри инояти билан Элтариш хоқон унга

бош бўлибди. Элтариш эрларнинг бошини қовуштириб, курашга отлантирибди. У тобғочга қарши курашиб, давлатини, хоқонини йўқотган, қулга айланган, ҳукмронлигини бой берган турк халқини қайта оёққа турғазибди, ота-боболар қонун-қондасини тиклабди. У қудратли турк давлатини барпо этибди. Унинг замонида турк эли мислсиз қудратли давлатга эга бўлибди. Шундан сўнг битикда давлатни мустаҳкамлаш йўлида Элтариш, Билга хоқон, Култегин сингари турк хоқон ва саркардалари бошчилигида кечган курашлар, саркардалар кўрсатган қахрамонликлар ҳикоя қилинади. Бу воқеалар Иккинчи турк хоқонлиги даврида рўй берган ва битик муаллифи Йўллуғ Тегин уларнинг гувоҳи бўлган.

Ўрхун битиклари турклар тарихининг оддийгина баёни эмас. Уларда тарихий воқеалар бадиий шаклда ҳикоя қилинади. Мазкур обидалар қадимги турк ёзма адабиётининг бизга маълум бўлган энг қўҳна намуналаридир. Қолаверса, тарихий воқеалар баёни Ўрхун обидаларини битган муаллифларнинг асосий мақсади эмас. Тарихий воқеалар миллий қахрамонларни олқишлаш, турк давлатини мустаҳкамлаш, ватанни озод этиш йўлида кўрсатган мардликларини таърифлашга хизмат қилади.

Битикларда таърифланишича, турк халоскорлари эл озодлиги, осойишталиги йўлида кеча-кундуз тиним билмайдилар («Турк эли учун тунлари ухламадим, кундузи ўлтирмадим»). Улар зафар қозонгани учун давлат давлат бўлди, эл ҳам эл бўлди. Уларнинг қўл остида тинчлик қарор топиб, эл кўпайди, халқ тўқ яшадди. Култегин ёдномасида буни тасдиқловчи мана бундай мисол бор: «Қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим».

Битиклар бошдан-охир турк улусига мурожаат оҳангида ёзилган. Эътибор берилса, Култегин битиги ҳам, Билга

хоқон битиги ҳам бир хилдаги мурожаат билан бошланади: «Тангридай тангридан бўлмиш турк Билга хоқон бу дунёга келдим...»

Ушбу мурожаат матн давомида янада кучлироқ тус олади. Бу билан муаллифлар турк қавмларини бирлаштиришга, уларнинг ўзаро иттифоқлигига, ёв хийла-ларидан доим огоҳ бўлишга, қийинлик билан қўлга киритилган давлат мустақиллигини авайлаб-асрашга даъват этадилар. Ўрхун битикларининг бош ғояси ҳам асосан шундан иборат. Жанр хусусиятига кўра Ўрхун ёдгорликларини тарихий-қахрамонлик дostonлари дейиш мумкин. Ушбу ёдномалар Иккинчи турк хоқонлиги даврида (саккизинчи асрнинг бошлари) яратилган бўлса-да, уларнинг бадиий хусусиятлари узоқ давом этган фольклор ва адабий аънааларни ўзида мужассамлаштирган.

Ўрхун-Энасой адабий асарларининг муҳим хусусиятларидан яна бири шундаки, уларда матн марҳумнинг яқинлари ёки айнан унинг тилидан ҳикоя қилинган. Хусусан, Култегин ёдномасини Йўллуғ Тегин битган эрса-да, матннинг асосий қисми марҳумнинг оғаси Билга хоқон тилидан сўзланган. Энасой битиклари эса марҳум тилидан битилган.

Ўрхун-Энасой обидалари, юқорида таъкидлаганимиздек, фақат тошбитиклардагина эмас, қоғозда ҳам етиб келган. Қоғозга битилган ҳозирги меъёрга ягона китоб «Ирқ битиги» (ёки «Таъбирнома») номи билан машҳур. Юз бетдан зиёд ушбу қўлёзма китоб Дунхуан яқинидаги Минг Будда ғоридан топилган. Асар монийлик муҳотида, чамаси, IX асрда яратилган деб тахмин қилинади.

Турк китобати тарихида уйғур ёзуви ва унда яратилган қўлёзма китоблар ҳам катта ўрин тутади. Уйғур хати туркий халқларнинг узоқ муддат ва ғоят кенг кўламда қўллаган алифболаридандир. Муҳими шундаки, туркий халқлар араб

хатини қўллай бошлаганидан кейин ҳам ушбу ёзув ўз мавқеини йўқотмаган. У мусулмон турклар орасида XV асрнинг охирларига қадар араб хати билан ёнма-ён амал қилган. Турфонда — ислом таъсиридан узоқ бўлган турк буддавийлар муҳитида эса XVIII асрда ҳам қўлланган.

Уйғур ёзувли матнлар алоҳида варақ, ўрам қоғоз, дафтар, китоб, дастхатли битиклар, тахта, сопол ва металл ашёлардаги ёзувлар шаклида етиб келган. Улар орасида турклар тарихининг турли даврларида яратилган қўлёзма китоблар кўп бўлиб, китобатчиликнинг ажралмас қисми сифатида турк халқи ҳаётидаги маданий юксалишни белгилайди.

Бизгача етиб келган уйғур ёзувли қўлёзма китобларнинг энг кўхналари ҳам техник жиҳатдан пухтадир. Улар китобатчиликнинг ўша кезларда-да анча тараққий этганидан далолат беради.

Шарқий турк маданий муҳитида қўлёзмалар билан ёнма-ён ксилография усули ҳам жорий этилди. Ксилография босма ёзув усулининг илк кашфиёти бўлиб, унда тахта сиртига ҳарф туширилган ва нусха кўпайтирилган. Китоб тайёрлашнинг бундай тезкор, қулай усули яратилганига қарамай, нодир ва қимматли асарларни ёзишни амалдорлар хаттотларга буюриб, қўлда кўчиртираверган.

Уйғур ёзувли қўлёзма китобларнинг бир талай тури бор. Улар ўрам қоғоз, дафтар, потхи¹⁰ китобнинг қадимги ҳиндча усули ва ҳаммага маълум бўлган шарқ қўлёзмалари шаклида тайёрланган. Булардан ўрам қоғоз ёки дафтар усули кўпроқ турк монивийларида, потхи китоблар эса ислом даврида кенг ёйилган эди.

Уйғур ёзувли китобатчилик тарихида ислом даври ҳам алоҳида маданий босқичдир. Бу босқич Ўрта Осиёда қорахонийлар давридан то темурийлар давригача (XV асрнинг охирларига қадар)

қамраб олади. Ислом даврида, айниқса, XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон, Анадўли маданий муҳитида уйғур ёзувли китобатчилик ғоят гуллаб-яшнади. Бу давр китобатчилигида қадимги турк ва янги давр китоб санъатининг ўзаро уйғунлашувини кузатиш мумкин. Ўша кезлар Язд, Ҳирот, Самарқанд, Истанбул маданий марказларида уйғур ёзувида битувчи хаттотчилик мактаблари вужудга келди. Уйғур хатида кўчирувчи хаттотларни бошқалардан фарқли ҳолда “бахши” деб атаганлар. Манбаларда айрим бахшиларнинг исмлари ҳам қайд этилади. Язд шаҳрида Мансур бахши, Ҳиротда Абу Малик бахши, Самарқандда Зайнул Обидин бахши ижод этиб шуҳрат қозонган. Истанбуллик бахшилар орасида Абдураззоқ Шайхзоданинг довуғи кетган эди.

Бу даврда уйғур ва араб ёзувларининг ёнма-ён қўллануви китобат ишида ҳам ифодасини топди. Ўша кезларда яратилган асарлардан баъзилари икки ёзувдандир. Чунончи, “Кутадғу билиг”нинг уч машҳур нусхасидан иккиси араб ёзувида, бири уйғур хатида. Шунингдек, Адиб Аҳмаднинг “Ҳибатул-хақойиқ”, Юсуф Амирийнинг “Даҳнома”, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”, Хўжандийнинг “Латофатнома” асарлари қўлёзмаларида бир пайтнинг ўзида ҳам араб, ҳам уйғур ёзувидан фойдаланилган. Масалан, 1432 йилда Яздда Мансур бахши кўчирган мажмуада саҳифа ичида уйғур хатида туркий матн, хошиядан ташқарида араб ёзувида форсча девон битилган. Ёки “Ҳибатул-хақойиқ”нинг 1480 йилда Истанбулда Абдураззоқ бахши кўчирган нусхаси уйғур ёзувида бўлиб, унинг ҳар қайси сатри араб хатида изоҳлаб чиқилган. Шунингдек, айрим қўлёзмаларда бахши ўз даври удумига кўра, матн орасидаги баъзи сатрларни (масалан, арабча унвон, ҳадис, оят ва бошқаларни) арабий имлода битган.

Уйғур ёзувли қўлёзмаларни нуфузли

амалдорлар махсус буюртириб тайёрлатган. Шу боис китоблар кунт билан безалган, саҳифалари миниатюра, ўсимликсимон (ислимий) ва турли хил геометрик (гирех) шакллар ҳамда нақшлар билан безатилган. Уйғур ҳарfli матн эса ана шу геометрик шакллар орасига ёки нақшларга мослаб кўчирилган. Ёзув ва нақш ўзаро уйғунлашиб, китоб кўригига кўрк қўшган.

Хуллас, Мовароуннаҳр ва Хуросонда уйғур хати билан ажойиб қўлёзма китоблар битилган. Заминимизда уйғур

хатининг сўнг бор қўлланув даври ҳам шу кезларда содир бўлган. Лекин аждодларимиз китобат тарихида бу даврдан бебаҳо мерос сақланиб қолган.

Темурийлар даврида Ўрта Осиёда китобат иши хаттотлик санъати билан тенгма-тенг равнақ топди. Бу босқич аждодларимиз китоб маданиятининг олтин даври саналади. Тарихан бу юксалиш тасодифий эмас, балки илдизлари минг йилларга кетган ёзув ва китобат маданиятимизнинг узвий давоми эди.

Изоҳлар

¹ Канъонийлар — Финикия (хурмолар мамлакати дегани) — қадимги шомийлар давлати аҳолиси.

² Шомий ёзуви қадимги Арабистон ярим оролида яшаган шомий халқларга тегишли бўлган. Улар Нуҳ алайҳиссаломнинг Сом исмли ўғилларидан тарқалган деб нақл қилинади. Айтишларича, Нуҳ алайҳиссалом кемада ухлаб қолганларида шамол кийимининг барини кўтарган. Шунда Хом исмли ўғли авротлари очилиб қолганини кўриб кулган. Сом исмли ўғли эса беадаблиги учун уни койиган. Ёфас исмли ўғли тез бориб Нуҳ алайҳиссаломнинг этагини ёпиб қўйган экан. Шунда ул зот Сомни ва Ёфасни дуо қилибдилар. Дуо мустажоб бўлиб, Сом авлодларидан кўпдан-кўп пайғамбарлар чиқибди. Ёфас авлодлари ориятли, андишали халқлар бўлиб ном қозонибди. Туркий халқлар Ёфас қавамига мансуб.

³ Орабий — шомий халқлар ёзувларидан бири. Милоддан аввалги X аср атрофида орабийларнинг қабила уюшмалари асосида давлатчилик шакллланган. Канъонийлар ёзувини орабийлар ўз тилларига мослаб мустақил ёзув яратганлар. Бу халқнинг номини "орамий" тарзида ёзган маъкул. Кўп нашрларда бу ном учун асос қилиб олинган "ором" ўзаги ўқувчини тарихий ҳақиқатдан чалғитади. Чунки "ором" сўзи шомий тилда эмас, балки эроний тиллардаги "ром" (ором, осойишталик, тинчлик маъбуди маъносида) шаклида учрайди.

⁴ Сўғдий ёзув орабий хати асосида такомиллашиб, Қашқадарё, Зарафшон воҳаларида шаклланган; ушбу минтақа тарихида Сўғд деб аталган. Сўғд ёзуви Буюк Ипак йўли бўйлаб то Узоқ Шарққача ёйилиб, халқаро ёзув вазифасини ҳам ўтаган.

⁵ Парфиёний ёзув орабий ёзуви асосида яратилиб, қадимги Парфия давлатида қўлланган расмий маҳкамачилик ва китобат ёзуви.

⁶ Бохтарий ёзув Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубида, Афғонистон ҳудудида қадимда амалда бўлган. У икки хилдир. Бири орабий, иккинчиси юнон ёзуви алифбоси асосида яратилган. Иккинчиси юнон-бохтар ёзуви ҳам деб юритилади.

⁷ Сурёний хати — қадимги Сурия мамлакатида шаклланган ёзув турларидан бири. Буни диний жамоаларда сўғдийлар ва туркийлар ҳам қабул қилган.

⁸ Астоданлар — зардўштийлар дини қоидаларига мувофиқ майитнинг сўнгаклари (устихонлар) солиб дафн этиладиган сопол идиш — устихондон.

¹⁰ Потхи китоби Ҳиндистондаги пальма дарахтининг баргидан тартиб берилган. Кейинчалик қоғоз кашф этилгач, унинг қирқимлари потхи ҳажми ва шаклига мос ҳолда тайёрланган. Шу усулда тўпланган матнлар тахлаб китоб қилинган. Матн ўртасидаги иккита тешиқдан тизимча ўтказилган ва устидан тахта қоплаб асралган.

Дилмурод ҚУРОНОВ
Хусанбой УСМОНОВ

Идеал

ва бадий яхлитлик

Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида юз кўрсатган асосий муаммо совет даврида яратилган адабиётга муносабат бўлиб қолаётир. У кўпинча турли-туман, гоҳо бир-бирига тамомила зид қарашларни ҳам майдонга чиқармоқда ва бу муаммо, профессор Умарали Норматов таъкидлаганидек, “Узоқ йиллар ҳукм суриб келган вулгар социологизм ақидаларига, мафкуравий-сиёсий ёндашишга қарши реакция, акс таъсир кўриниши” сифатида намоён бўлаётгани сир эмас. Албатта, хилма-хилликни қоралаш ниятимиз йўқ, аммо эркин муносабатлар йўлига қираётган жамиятимиз эҳтиёжининг ўзи кечаги кунга таҳлил назари билан қарашни тақозо қилади.

Жамиятда ҳукм сурган мафкура якка-ҳокимлиги миллий адабиёт ривожини сустлаштирди. Кейинги йилларда бот-бот такрорланаётган бу фикр биз учун ҳам оддий ҳақиқат — аксиомадир. Шу боис, сўз санъатига бўлган эскича муносабатни ўзгартириш бадий асарга ёндашиш ва уни баҳолашнинг янгича тамойилларини шакллантириш бугун муҳим масалага айланганини эътироф этамиз. Бироқ бизни бир нарса ташвишлантираётир. Яъни адабиётшуносликда янгича концепцияни шакллантириш йўлидаги уринишларимиз — бир кутбдан иккинчисига сакрашга

мойиллигимизданми — яна эски ўзанга тушиб қолаётгандек гўё. Айниқса, XX аср ўзбек адабиётида, хусусан, бирор ижодкор ёки бадий асарга яна мафкуравий жиҳатдангина ёндашиб, беихтиёр қоралаб турганимиз вульгар социологизм мавқеига тушиб қолаётганимиз бироз хижолатлидир. Яқин ўтмишимизда яратилган бадий асарлар мафкуравий руҳда бўлгани боис қиммати хийла пасайгани сир эмас. Аммо уларнинг барчасига шундай мезон билан қараш ва бадий асар сифатида тамомила инкор этиш қайфиятларига тўлиқ қўшилиб бўлмайди.

Тўғри, ижодкор воқелигу мафкурадан бир баҳя бўлса-да, юқорида туриши лозим, айти пайтда улардан буткул узилиб кетиш ҳам мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шундай экан, хоҳлаймизми, йўқми, бадий асарда тасвирланган воқеа ҳаёт ҳодисасига асосланганидек, бадиият воситасида ифодаланаётган ғоялар тизими — бадий нуқтаи назар ҳам жамиятда етакчилик қилаётган ғоялар тизими — мафкура билан муайян муносабатда бўлади. Хўш, бу муносабат қай тарзда кечади? Умуман, ижоднинг мафкуравийлашувини натижа деб фарз қилсак, унинг сабабини бирор даврда ҳукм сурган мафкура мазмунидан эмас, балки санъаткорнинг ўша мафкура замиридаги ғояга (мафкура мазмунини ташкил қилган

гояларни умумлаштириб шундай атайлик), ўз ижодига юзаки ёндашувидан деб тушунсак, бизнингча, тўғрироқ бўлади. Биз гоёни бу ўринда умуйроқ ҳодиса, мафқурани эса унинг тор доирага тортилган, муайян мақсадга йўналтирилиб, қатъий тизимга солинган кўриниши деб тушунамиз. Дейлик, “буюк халқ” гоёси, қайси тизимда эканига қараб, ватанни ҳимоя қилиш мақсадига ҳам, ўзга халқларни тобе этиш муддаосига ҳам, юртни ободу миллатни тараққий қилдириш ниятига ҳам бирдек хизмат қилавериши мумкин. Жамият ривожининг қай бир босқичида ўша жамиятга мансуб кишиларнинг орзу эҳтиёжларига мос гоё шундай умумийлик касб этадики, охир-оқибатда унга асосланган мафқуранинг оммалашиви учун қулай вазият вужудга келади. Бироқ жамият эҳтиёжларининг ўзгара боришига мутаносиб ҳолда мафқуранинг ҳам янгилана бориши тақозо қилинадики, йўқса, у оддий доғмага айланади. Бинобарин, санъаткор мафқура асосидаги гоёни юзаки эътироф этар экан, у мафқурага ижодий ёндашиш, унинг воқелик билан диалектик алоқасини теран идрок қилиш имконидан маҳрум бўлади.

Ҳўш, гоё не боис юзаки эътироф этилади? Аввалан шуки, бирон бир мафқурани оммалаштириш учун ҳар доим икки хил шартни адо этиш тақозо қилинади: башарият тарихи давомида кўп бор синалган, умуминсоний қадриятларга мос келадиган гоёларга таяниш; омманинг умумий эҳтиёжи ва манфаатига мувофиқ келувчи пировард мақсадни англаш.

Ўша икки шарт ўзида мужассам бўлган янги мафқура илгаригисидан безиб, эскича яшаш иштиёқини йўқотган, ора йўлда қолган одамлар учун бир заруриятдирки, айни шу хил ижтимоий шароитда у юзлаб, минглаб, миллионлаб кишилар онгига сингади, ҳаётининг мазмунига айланади. Бинобарин, социализм гоёларининг минглаб зиёдиларимиз онгига таъсир этиши, уларнинг турмуш тарзини қайтадан шакллантириши, холис ёндашсак, табиий эди. Шуни ҳам борки, бирор бир мафқура шаклланаётган пайтда жамиятнинг аксари аъзолари уни юзаки қабул қилади. Бу жараён айрим кишилар, хусусан, алақачон бошқа

мафқура асосида суяги қотиб улгурган инсонлар ҳаётидагина қийин кечади. Улар янги мафқурани ё умуман эътироф этмайди, ёки дастлаб унга танқидий муносабатда бўлади. Шу маънода Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон сингари жаҳид ижодкорлар билан Мусо Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор каби янгича ижтимоий шароитда шаклланган қаламкашларнинг янги мафқурага муносабатини бир хилда тасаввур этиб бўлмайди. Яъни рухий жиҳатдан аввал синалган зотлар бу мафқурага қиёсий-танқидий ёндашиш имконига эга бўлган ҳолда, кейинги ижодкорларда бундай тажриба йўқ эди. Аминмизки, Абдулла Қаҳҳор ҳаётнинг кўпдан-кўп синовларини кўргач, айтган “Мен партиянинг солдати эмасман, онгли аъзосиман” деган машҳур гапи 30-йилларда фикр билдириш имкони йўқлиги учун эмас, ҳали рухий тайёргарлик бўлмагани боис айтилмаган. Дарҳақиқат, мафқура асосида гоёнинг юзаки қабул қилиниши кўпроқ ёшларга, хусусан, бошловчи ижодкорларга хос хусусиятдир. Эътибор берганмисиз, янги мафқурани аввало ёшлар қўллаб-қувватлайди, уни тарғиб этувчилар асосий кучини ўсмирларни уйғотишга сарфарбар этадилар. Нега шундай? Чунки авлодлар орасида ҳамма даврда ҳукм сурувчи ижтимоий-психологик зиддият — “Оталар ва болалар” муаммоси асосида янги мафқуранинг сингиши хийла осон кечади. Унинг эътироф этилиши авлодлар орасидаги ижтимоий-психологик зиддиятни гоёвий зиддият даражасига етказилади. Тажрибасизлик оқибатида янги авлод ҳар бир мафқура инсоннинг борлиқни билиши ва ўзгартириши йўлидаги босқич эканини англамайди, диалектиканинг инкорни инкор этиш тамойилини тушуниб етмагани боис “Ўзимдан олдингиларнинг ноҳақлиги менинг ҳақлигим исботидир” ақидасигагина таяниб иш кўради ҳамда тор субъектив қарашни мутлақ ҳақиқат деб тушуниб, ўзидан олдингиларнинг ахлоқи ва мафқурасини буткул инкор қила бошлайди.

Ушбу мулоҳазалардан ҳозирги адабий жараёндаги зиддиятлар ҳам моҳиятан гоёвий асосдаги зиддиятлардир, деган тўхтамга келамиз. Зеро, бугунги кунда яқин ўтми-

шдаги адабиётга вульгар социологик ёндашувни ҳам, уни нигилистларча инкор қилишни ҳам, айрим ёш ижодкорлар орасида “Соф санъат” маслагига шайдоликни ҳам кузатиб турибмизки, булар ўша мафкуравийлик касалидан қолган оғир асорат, унинг бошқа кўринишдаги ривожидан ўзга нарса эмас. Шу боис, бир қарашда фикрлар ранг-баранглигидек туюлган мазкур ҳолни янги ҳодиса деб бўлмайди. Зеро, яхшидир-ёмондир 70 йиллик адабиётимиз ҳам миллий маданиятимиз тарихида бир босқич, уни батамом рад этмоқчи бўлсак, ўзи ўтирган шохга арра солган Афанди ҳолига тушиб қоламиз.

Бугун мафкуравий адабиётдан безган авлод мумтоз адабиётга, XX аср Фарб модерн адабиётига мурожаат қилиб, фикрларни далиллашга, ўзи учун намуна топишга интиляётир. Умуман олганда, бу — ижобий ҳол. Лекин ўша қадриятларни ижтимоийлик ва мафкурадан мутлақо ҳоли деб улуғлаб, кечаги ўз меросимизни менсимаслик, ундан воз кечишга интилишни ҳам маъқуллаб бўлмайди. Бизнингча, мумтоз адабиётни, XX аср Фарб модерн адабиётини мафкурадан, ижтимоийликдан ҳоли деб билиш — янглиш тасаввурдир. Ўйлаб кўрайлик, Дантенинг “Илоҳий комедия”сини ўқиган китобхон асарнинг дунёга келиш сабаблари, қайси мафкураю қайси ижтимоий гуруҳлар манфаатига хизмат қилгани устида бош қотириб ўтирармикан? Йўқ, албатта. Бугунги китобхонни дўзах архитекторниясия ундаги азобларнинг хилма-хиллиги кўпроқ қизиқтиради. Ҳолбуки, асарда у ёзилган даврдаги зиддиятлар, кескин сиёсий курашлар акс эттирилган. Ҳатто муаллиф ўша пайтда барҳаёт бўлган айрим душманларини ҳам ҳеч иккиланмай “дўзах”га “жойлаб қўйган” эди. Ёки ҳозирда кўпроқ “Болалар адабиёти” сериясида чоп этиладиган “Гулливернинг саёҳатлари”, “Гаргантюа ва Пантагрюель” асарлари яралган давр тартиботидан кулиб ёзилган ўткир ҳажв, памфлет эканини негадир ҳаёлга келтирмаймиз. Ёки ўсмирлик чоғимизда тўлқинланиб ўқиганимиз “Робинзон Крузо” аслида моҳиятан маърифатчилик ғояларининг тарғибига қаратилмаганими?

Таниқли рус филологи Александр По-

тебня бадий адабиёт моҳиятини соддароқ йўсинда тушунтириш мақсадида қадимги юнон масалларини мисол келтирган эди. Унинг фикрича, қадимги юнон масалларининг аксарияти аниқ бир ижтимоий ҳодиса асосида дунёга келган. Кейинча бу ижтимоий ҳодиса долзарблигини йўқотади ва унутилади, масалда тасвирланган воқеанинг (олим буни “действие” деб атайти) ўзи эса қолади, унинг бадий образга хос умумлашма, универсал хусусиятлари кучаяди — бошқа турли-туман ҳодисалар моҳиятини очишга хизмат қилаверади. Юқоридаги асарлар мисолида ҳам шунга ўхшаш ҳолга дуч келмаяпмизмикан? Мабодо шундай бўлса, яқиндагина яратилган, аммо ижтимоий асослари долзарблигини йўқотиб улгурмаган асарлар ҳақида қатъий ҳукм чиқаришга ҳали эрта эмасмикан?

Бизнинг бадий адабиёт ҳақидаги қарашларимиз “Бадий асар — бадий коммуникация воситаси” ва бадий асар — систем бутунлик” деган эскидан маълум икки тамойилга таянади. Одатда бадий коммуникация жараёни тубандагича ифода этилади: реаллик — санъаткор — бадий асар — ўқувчи — реаллик. Яъни санъаткор ўзининг реаллик билан муносабати маҳсули ўлароқ дунёга келган бадий асар воситасида ўқувчи билан мулоқотга киришади. Уни ўзгартириш орқали оламни ўзгартиришга киришади. Ўз-ўзидан аёнки, бадий коммуникациянинг илк босқичи учун бу — ижодий жараёндир.

Бадий ижоднинг бирламчи шарти — ижодкор шахснинг бутунлиги. Шахснинг бутунлиги эса унинг моҳияти ва мавжудлигининг бир-бирига мувофиқлиги демакдир. Эҳтимол, жўнлаштирилаётгандек туюлар. Бироқ шахснинг бутунлиги деганда, биз аввало унинг маънавий-руҳий бутунлигини кўзда тутамиз. Маънавий-руҳий бутунлик эса шахс интилган идеалнинг (мукамал инсон ва мукамал жамиятнинг тасаввурдаги) мавжудлиги ва айни пайтда унинг ҳаётий тамойиллари ўша идеалдан келиб чиқиши мумкин. Шунга кўра, шахс бутунлиги, умуман, шахс тушунчаси биз учун аён хусусиятларни ўзида жам этган инсоннинг турғун ҳолати эмас, балки узлуксиз ва адоғсиз бир жараён. Зеро, реаллик билан

тўқнашув ҳар вақт шахснинг маънавий-руҳий бутунлиги — моҳияти билан мавжудлиги орасида зиддиятлар келтириб чиқараверади. Мана шу зиддиятларни идеалдан руҳ олган ҳолда бартараф этиш асосида мавжудлигини моҳиятига мувофиқлаштириб бориш, шу аснода қадам-бақадам идеалга яқинлашиб, янги маъноларни инкишоф этишу уларни ҳаётига, жамият турмушига татбиқ этиш — ижодкорликнинг бош шартидир. Бу жиҳатдан том маънодаги ижодкорни ҳақ йўлига кирган сўфийга менгзагимиз келади. Сўфий ҳаққа яқинлашгани сари мавжудликнинг моҳиятини теранроқ идрок қилгани каби, ижодкор ҳам идеалга яқинлашгани сайин ҳаётнинг, инсоннинг моҳиятини яхшироқ тушунади. Сўфийлик йўлининг ибтидоси ҳам, мақсади ҳам идеалдир.

Мақсад ва мотив бирлиги ижодий жараёнга юксак даражадаги ички устунлик бағишлайдики, бу уни фаолиятнинг бошқа турларидан фарқловчи ўзак хусусиятларидан биридир. Мазкур бирлашиш умумаҳамиятга молик (ижтимоий) мақсаднинг шахсийлашуви (персонификация) тарзида амалга ошади. Ўз моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддият ҳосил бўлгани боис, санъаткор нарса-ҳодисанинг ҳолатига одатдигидан мутлақ фарқ этувчи жиҳатдан ёндаша бошлайди. Файриодатий (ностандарт) ёндашув натижасида унинг учун аввалдан амалий фаолият бўлиб келган, “англанган”, “тушунилган” деб ҳисобланган нарса-ҳодиса билиш объектига айланади. Шахс қаршида ўша нарса-ҳодисани идрок этиш, ўзлаштириш воситасида уни амалий фаолият асосига айлантириш зарурати пайдо бўлади. Шу тариқа ижоднинг илк босқичида билиш эҳтиёжи фаолиятнинг етакчи мотивига айланади.

Нарса-ҳодисани билиш шахс онгида унинг яхлит образини яратишдан бошланади. Инсон тафаккури воқеликдаги реал нарса-ҳодисанинг ҳаёлий (идеалный) бичимини яратиш имконини беради. Бундай бичимни яратиш эса нарсани муайян таркибий унсурлар мажмуи (моҳият) ва бирор бир муҳитда яшаётган (мавжудлик) яхлит система сифатида тушуниш демакдир. Муҳим жиҳати шундаки, яхлит образ дегани-

миз турғун тасаввур бўлмай, нарсанинг муҳит билан ўзаро муносабатининг энг кулай усулларини ифодаловчи динамик бичимидир. Зеро, нарсанинг мавжудлик шарт-шароити моҳиятига мослиги — ривожланиш шартидир.

Дунёни бус-бутун қилишнинг асоси — унинг бор турфалиги ва ранг-баранглигини ўзида мужассам этувчи маънодир. Муайян ҳаётий вазиятда дафъатан юз кўрсатгандек бўлган маъно асли ижодкорнинг идеал сари интилиши маҳсули, унинг инкишоф этилган янги қиррасидир. Башариётнинг тарихий тақдирида чакиндай кечган маъно ижодкорнинг борлигини эгаллайди, у ўша маънога сингиб кетади. Кундалик турмуш ҳақиқий воқеликка қайтарганида эса ўша маънога таяниб, ижодкор ўз ҳаётининг аҳамиятсизлигини, у кичик бир зарра эканини ҳис эта бошлайди, буни ўйлаб эзилади. Айни шу номукаммалик ҳиссидан ҳосил бўлган поракандалик — моҳияти ва мавжудлигининг номутаносиблиги — кўнглини кемтик этади. Ундан қутулиш, кемтикни тўлатиш ички эҳтиёжга айланади. Ижодкор биринчи галда ўзи яшаётган муҳитни тасаввуридаги бутунликка мувофиқ тарзда ўзгартириш истагида ёнади. Бу истакнинг бот-бот такрорланиши натижасида ўзи яшаётган муҳит қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги (яъни идеал ҳақидаги) тасаввури конкретлашади — асарни ёзиш нияти шу тарзда юзага келади.

Конкретлашган маъно энди ижодкор онгида бутун бир мавжудот сифатида яшай бошлайди, уни гоҳ-гоҳ одатий турмуш тарзидан узиб, воқеликка ўз кўзи билан қаршига ундайди. Санъаткорнинг реал ҳаёти билан онгидаги тасаввурлар зиддияти чинакам дард, оғриқ даражасига этади. Ижодкор энди фақат ўша маънога мос ҳаракат қилганида, яъни ўша маъно унинг ҳаёт тамойилига айланганидагина ўз шахсига хос бутунликни тиклай олади. Бу жуда муҳим нуқтадирки, бадий идрок этиш фақат ижодкор бутун борлигини — ақлу заковоти, қалб ҳарорати, шуурико тажрибаси маънога тўлиқ сафабар этилган ҳолдагина амалга ошиши мумкин бўлади. Маънони яшаш тамойилига айлантирган, уни ўз ҳаётига жорий этган санъаткор янги реал-

лик — шахсий борлигини¹ яратади. Аниқроғи, мазкур янги реаллик санъаткорга маъно тўқимаси орқали тушиб турган идеал нуридан яралади. Бу янги воқеликда нарса-ҳодисотнинг мавжудлиги инсон учун не қадар аҳамияти бор-йўқ экани билан белгиланади. Санъаткор уларнинг ичидан ўзига шахсий аҳамиятга моликларинигина саралаб оладики, ажратиб олиш мезони ҳам, демакки янги.

Воқеликнинг асоси ҳам маънодан ўзга нарса эмас. Шахсий борлик ижодкорнинг том маънодаги бутунлигини — моҳияти ва мавжудлигининг бирлигини таъминлайди, уни яхлит ва бутун маънавий-руҳий бирлик — монадага² айлантиради. Фақат юксак даражадаги бутунликка эриша олган санъаткоргина борлиқни бутунича акслантира олади. Шу маънода ижод онларидаги санъаткорни вазнсизлик ҳолатидаги томчига мензгагимиз келади. Мабодо вазнсизлик ҳолатида бир микдор сув сочиб юборилса, минглаб томчиларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида бутунлик — каттаю кичик соққаларга ажралиб кетади. Бу соққаларнинг ҳар бирида уларнинг барчаси аксланганидек, ҳар бири уларнинг барчасида аксланади. Яъни ҳақиқий санъат асарида воқелик бус-бутун аксланганидек, ўша воқеликнинг ҳар парчасида ижодкорнинг ўзи мужассам бўлади. Айтиш керакки, бу ўринда соққанинг катта-кичиклиги аҳамиятсиз: ҳикоядир, қиссадир, романдир — унда аксланаётган санъаткорнинг шахсий борлиғи реал воқеликнинг бичими, у ўзига аён бўлган маъно воситасида идрок этолган оламу одам моҳиятидир.

Ҳар қандай фаолият сингари ижод ҳам предметлашади, унинг предметлашуви ўзининг моҳияти ва мавжудлигига эга янги бутунлик — бадий асарни майдонга чиқаради. Юқорида кўрдикки, амалга ошиши жиҳатидан бадий ижод том маънодаги шахсий фаолият, шундай бўлса-да, унинг маҳсули бўлмиш бадий асар моҳият-этибори билан ижтимоий ҳодисадир. Зеро, бадий асар тўқимасига сингдирилган маъно фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди. Фаолият шакли сифатида ижод фақат инсоннинг инсон учун яратил-

ган предмет шаклидагина ўз замиридаги маънони ўқувчига, кенгроқ қарасак, авлоддан-авлодга етказилади. Шу маънода бадий асар — бадий мулоқот воситасидир. Бундан кўринадики, ижодкорлардан бот-бот эшитиб қоладиганимиз “ўзим учунгина ёздим” деган даъво — ярим ҳақиқат, холос. Тўғри, асарнинг яратилиши ижодкор учун шахсий эҳтиёж — бутунлигини тиклаш воситаси эди. Бироқ унинг яратилишию ижод онлари маънонинг ўз ҳаётига ва бадий воқеликка татбиқ этилиши билан ижодкор қалбида уни юзага келтирган маъно сўнади. Зеро, эндиликда бу маъно унинг учун фаолият манбаи бўлолмайди. Ижоднинг идеал сари тинимсиз интилиш эканига асослансак, чинакам санъаткор учун ҳар бир асар идеалга яқинлашишнинг бир босқичи (тасаввуф мақомлари каби) бўлиши лозимлиги аён бўлади. Ижоднинг сўнмаслиги, ривожланиши учун санъаткор асарни яратиш чоғида объектив борликдан кечиб, ўз шахсий борлигини яратгани каби, энди ўзи тасаввур этган янги воқеликдан-да кечиши даркор.

Бадий асарда биринчи галда ўша бетақрор ҳодиса — ижодкорнинг идеал сари борадиган йўлининг бир босқичи, бошқача айтсак, маънавий-руҳий оламининг идеал нурига тўйинган даври асқатади. Санъаткорнинг бунга қадар ва бундан кейинги ҳаёти асарга бевосита алоқадор бўлолмайди. Зеро, ўзининг реал мавжудлигидан кечиб ўзга дунёда — идеал кўйида яшаган, тотли азобга йўғрилган ижод онларида санъаткор тамоман бошқа одам, бошқа оламдир. Шу боис, бадий асарга ёндашиш ва баҳолашда ижодкорнинг реал ҳаётида қилган ишларига, шахсиятига хос хусусиятларга асосланиш ярамайди. Мабодо бу йўлдан борсак, нафақат миллий адабиётимиз, балки бутун жаҳон адабиётидаги кўплаб дурдона асарлардан воз кечишимизга, уларни чиқитга чиқаришимизга тўғри келур эди. Таассуфки, ҳозирги яқин ўтмишимиздаги адабиётга муносабатда шу хил ёндашишнинг таъсири сезилиб қолаётир.

Бошқа бир муҳим нуқта шуки, бадий асар ўзи яратилган ёки ўзида акс эттирил-

ган давр воқелиги билан фақат генетик (юзга келиши жиҳатидан) алоқадордир. Яъни унда яратилган бадий воқелик ўша давр воқелигининг айнан ўзи эмас, унинг маъно воситасида қайта яратилган кўриниши — ижодкорнинг шахсий борлигидир. Албатта, асар замиридаги маънонинг идрок этилишида давр воқелигини билиш муҳим, у ўзига хос калит вази фасини ўтайди. Бироқ асарни фақат у яратилган давр воқелиги асосидагина тушуниш, бадий воқелик билан унинг реал асоси орасига тенглик аломати қўйиш хато бўлур эди.

Бадий асарни у яратилган давр воқелигига боғлаб қўйиш унга ғайриижодий ёндашиш натижасидир. Ҳолбуки, бадий коммуникациянинг яқунловчи босқичи — асарнинг ўқилиши ва ўқилиши ҳам том маънодаги ижодий жараёндир.

Ҳозирги кунда, таассуфки, бадий асарга ғайриижодий ёндашиш аксари ўқувчиларга хос бўлиб қолаётир. Кўпчилик ҳордиқ чиқарай, вақт ўтказай, деб ўқийдиган бўлиб қоляпти. Дўжонларда ялтироқ муқовали, олди-қочди гаплардан иборат китоблар кўпайиб бораётгани ҳам шундан далолат беради. Утилитар ёндашув натижасида кўпчилик асардан воқеа қидиради.

Хуллас, биз воситани мақсад деб тушунадиган бўлиб қоляпмиз. Экзистенциализм фалсафасининг ёрқин намояндаларидан бири К.Ясперс Фарбдаги шароитни эътиборга олиб: “Янги авлодга мансуб ёшлар инсоният эришган нарсаларни ўзлаштирмай қўйди; одамлар ўтмишдан мерос қад-

риятларни англашга қобил эмас, деган таассурот туғилади”, деб ёзгандики, энди шундай ҳол бизда ҳам вужудга келаётганга ўхшайди.

Бу ҳолнинг юзга келишига сабаб, советлар даврида адабиётга утилитар ёндашувнинг давлат сиёсати мақомига кўтарилигани, чинакам ижтимоий-шахсий эҳтиёж маҳсули сифатида эмас, муайян ижтимоий “буюртма”ни бажариш учун ёзилган нурсиз асарларнинг кўпайгани бош омил бўлди, албатта. Айни пайтда бунда ўқувчи дидини шакллантиришга масъул адабий танқидчиликнинг бадий асарга ғайриижодий ёндашиши оқибати ўлароқ юзга келган камчиликлардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Афсуски, ҳақиқий ҳолни теран ҳис этган, ундан қутулиш чораларини излаётган дўстларимиз ҳам билибми-билмайми яна ўша тегирмонга сув қуяётирлар. Бизнингча, токи адабий танқидчилик бадий адабиётга муносабатни тубдан ўзгартирмас экан, у маънавиятимиз равнақи йўлидаги вазифаларни уддалай олмайди. Бунинг учун, аввало, етмиш йиллик адабиётни бирёклама қоралашу инкор этиш амалиётидан воз кечиш зарур.

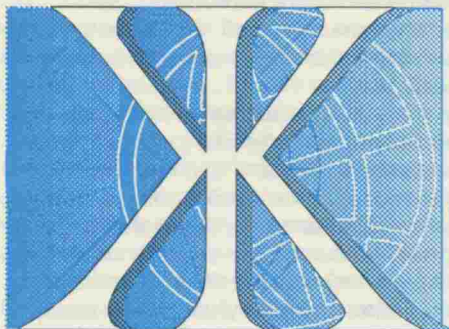
Бадий асарни холис баҳолаш, замиридаги теран маънони идрок этиш учун уни ўз моҳияти ва мавжудлигига эга яхлит бутунлик эканини эътиборда тутмоқ шартдир. Яъни бадий асарни систем бутунлик сифатида тушуниб, шунга мос таҳлил ва талқин этиш тақозо қилинадики, бу ҳақда насиб этса, яна махсус сўз юритамиз.

Изоҳлар

¹ Маълумки, воқеликнинг умумий қонуниятлари доирасида мавжудлигининг ўзига хослиги ва макон-замонда белгиллиги сабабли ҳар бир нарса-ҳодиса ёки мавжудот ўз индивидуал борлигига эга. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқли ўлароқ атроф-муҳитга сайлаб-танлаб муносабатда бўлади. Инсон борлигини системалаштирувчи нарса — унинг мафаатларини бирлаштирувчи (интеграция) мақсаддир. Фақат индивидуал мақсаднинг умуминсоний идеал (яъни инсоният манфаатининг мужассами) билан мослигидагина шахсий борлиқ ҳақида гапириш мумкин бўлади.

² Лейбниц таълимотига кўра, “монада” ҳаракатнинг ички манбаига эга бўлгани боис, ўзича мустақил мавжуд бўла оладиган яхлит ва ёпиқ бутунлик — рухий моҳиятдир. У оламнинг бир парчаси бўлиши билан бирга, уни бус-бутун акс эттира олади ҳам. Бу хилда тушунилган шахс оламнинг ўзи сингари чексиздир.

Жаҳон адабиёти и бодатхонаси

Жаҳон мумтоз адабиётининг бундай яхлит тўпламини ўқувчилар эндиликда оддийгина қилиб “икки юз жилдлик” деб атайдилар. Чиндан ҳам, биз асрлар сўз хазинаси гавхарини шу чоққа қадар кўрилмаган ҳайратланарли суръат билан ўзлаштиришга киришдик. Ахир, олам олам бўлиб китобатчилик маданияти кашф этилганидан буён қиёси бўлмаган бу ўзига хос улкан ҳодиса халқларнинг маданий ҳаётида илк бор бизнинг замонимизда — XX асрнинг сўнгги чорагида амалга оширилди. Мабодо асримиз бошида бу хусусда кимгадир оғиз очсангиз, у, ҳойнаҳой, бундай юмушни камида хомхаёл деб ҳисоблаган бўларди.

Лекин, мана, гувоҳ бўлиб турибмизки, Москвадаги “Художественная литература” нашриёти чоп этган “Жаҳон адабиёти кутубхонаси”нинг 200 жилдлиги тулик таркибда оммавий китобхон жавонларидан ўрин олди. Улар ўқувчининг ақл заковат мулкига айланди, улар барча замонлар ва халқларнинг абадий битиклари воситасида, улкан ва мўъжаз асарлар шаклида бизгача етиб келган, сўзлар замирига, фикрлар тубига, туйгулар хазинасига жойланган инсониятнинг маънавий бойлигини ўқувчи хонадонига олиб кирди. Бундай ҳодисани шу чоққа қадар ер юзидаги бирорта китобхон кўз очиб кўрган эмас.

“Жаҳон адабиёти кутубхонаси”нинг охириги икки юзинчи жилди сотувга чиқди.

Бинобарин, бу борадаги нашр ишлари тўлиқ ниҳоясига етди. Шу баҳонада мен ҳам “Жаҳон адабиёти кутубхонаси”нинг таҳрир ҳайъати аъзоси, ҳам ёзувчи ва ҳам бир китобхон сифатида, ниҳоят, ноширларимизнинг бу қадар ноёб армуғони ҳамда дунё адабиётининг энг сара намуналарини чоп этиш билан боғлиқ заҳматлар хусусида мулоҳаза юритишни лозим топдим.

Ўвропо ва Россиянинг энг теран ақл соҳиблари аллақачонлардан буён умумдунё адабиётининг бор жавохирларини жамлаб, ягона, яхлит тизимга солиш каби улкан ғоя ҳақида ўйлаб келардилар, токи бадий тафаккурга хос инсоннинг дунёни ва ўз моҳиятини бетиним англаб бориш йўлидаги беқиёс ютуқларини тайин этган омилларнинг барчаси; аждодларнинг ҳукмухулосалари воситасида қатъий сараланган ва замонлар синовиға дош берган, шумерларнинг сопол лавҳалардаги миҳхат белгиларида сақланиб қолган дастлабки сеҳргарлик эпосларидан тортиб то замонавий роман-эпопеялару янги русумдаги модернча шеърларгача — барчаси; ҳамма жанрдаги, ҳамма миллий адабиётлардаги ва тиллардаги барча энг буюк асарлар унда ақс этсин, шу тариқа дунё поэтик тафаккурининг тарихий масофаси, изчиллиги, бирлиги ва хилма-хиллиги манзараси қайта тиклансин, сўнг шулар таъсирида инсоннинг, ижодкорнинг, даҳонинг

1978 йилда ёзилган ушбу мақола бугун ҳам маърифий қимматга эга эканини назарда тутиб, жузъий қисқартишлар билан чоп этилди (таҳририят).

тамаддундан тамаддунга, даврдан даврга, асрдан асрга ўтиб келган йўлини бир-бир хаёлдан ўтказиб, одамзоднинг руҳи юксалсин. Буларнинг барчаси инсонларнинг эстетикавий, фалсафий маданиятини такомиллаштириши, шахсни безавол камол топтириши лозим дея хаёл қилинарди.

Аммо бу эзгу гоё гоёлигича қолиб келди. Уни амалга ошириш учун тегишли ижтимоий ва маданий кучлар зарур эди...

XX аср бошларида Максим Горькийнинг ташаббуси билан "Всемирная литература" деб номланган махсус нашриёт ташкил этилди. Айнан ўша пайтда машҳур инглиз ёзувчиси Уэллс Россияга келиб, дунё адабиёти намуналарини чоп этиш борасидаги ишлардан беҳад ҳайратга тушган эди: "Уруш олови ичида қолган, совуқ, оч, сон-саноксиз неъматлардан махрум бўлиб яшаётган бу бепоён Россияда бадавлат Англия ва бадавлат Америкада хаёлга ҳам келмайдиган адабий ишлар амалга оширилмоқда... Англиялик ва америкалик омининг маънавий озиғи тобора зерикарли ва мазасиз бўлиб бормоқда ва бу ҳол масалани ҳал этиши лозим бўлган зотларнинг парвосига ҳам келмайди. Очликдан жон бераётган Россияда юзлаб одамлар таржимонлик билан машғул; улар ўғирган китоблар чоп этилмоқда ва улар дунё адабиёти билан танишиш учун шундай бир имконият яратадики, бундай имконият ҳеч бир халқда йўқ".

Ўша оғир йилларда кўзда тутилган дастурнинг фақат бир қисмини бажаришга эришилди — жаҳон адабиёти намуналарини нашр этишни вақтинча тўхтатиб туришга тўғри келди.

Орадан ярим аср фурсат ўтиб янги, нисбатан анча замонавий илмий-нашрий асосда пайдо бўлган "Жаҳон адабиёти кутубхонаси"нинг вужудга келиш тарихи ана шундай.

Шу тариқа дунё маданияти тарихида илк бор асрлар ва минг йиллар мобайнида одамзод хотирасида асраб-авайлаб келинган барча буюк ижод намуналарини ўзида жамлаган, юксак даражада тайёрланган, кенг қамровли адабий мажмуа пайдо бўлди. Шу тариқа ўқувчи адабий ижоднинг қадимий драмалардан тортиб уч мисралик япон танкасигача, кўҳна арабий газалиётдан то XX асрдаги психологик романгача бўлган Сўз хазинаси йўли, мазмун ва бойлигини ташкил этувчи, барча маълум адабий шакллари қамраб олган

дунё бадий камолининг асосий тўпламини маънавий мулк сифатида ўзлаштириш имконига эришди.

"Жаҳон адабиёти кутубхонаси"нинг умумий адади 60 миллион 300 минг нусха бўлиб, у нашрнинг оммавий, чинакамига халқчил хусусиятини намоён этади. Дарҳақиқат, "Жаҳон адабиёти кутубхонаси" жилдларини миллионлаб кишилар мутолаа этади. "Жаҳон адабиёти кутубхонаси"да 3235 муаллифнинг 25800 асари чоп этилган, уларнинг 2600 нафари 80 мамлакат вакили бўлган хориж ёзувчиларидир; жумладан, дунёвий нашр тоифасига илк бор Африка, Лотин Америкаси, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё ва бошқа қитъалар антологияларининг аъло даражада тузилган махсус жилдлари ҳам киритилган. Бизнинг икки юз жилддигимиз ана шундай, лекин бу — муфассал баёнига махсус асар лозим бўладиган муайян хусусиятлари, ютуқлари, майда-чуйдалари таҳлилига берилмасдан, узоқдан илк назар ташланган чоқдаги унинг соф ташқи шакл-шамойилдир...

"Жаҳон адабиёти кутубхонаси" асримиз

ижтимоий-эстетикавий билимлари ва тарихий ҳақиқатнинг чинакам даражасига мос ҳолда “жаҳон адабиёти” тушунчасининг ўзига хос шаклланиш жараёнини ҳам ниҳоясига етказгани умумлаштирувчи аҳамият касб этувчи омилгина бўлиб қолгани йўқ, балки, шуниси янада муҳимроққи, инсоният маданиятининг узундан-узоқ тарихини қамраб олувчи “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” материаллари икки юз жылдининг деярли бор мазмуни бизни муқаррар равишда дунёнинг буюк санъаткорлари ижоди, қайси маданий-жўғрофий минтақага мансублиги ва ўзига хос тилидан қатъи назар, бадий таракқиётнинг турли-туман шакл ва босқичларини акс эттира бориб, аслида, мохиятан барча замонларга хос муштарак тажрибаларнинг олий марғоси — инсонпарварлик ифодаси бўлган дея хулоса чиқаришга даъват этади. Дунё бадий тафаккури бу асосий инсоний идеалга, бу ахлоқий қадриятга, илк даврдаги фикр юритиш усулларини ўзгартира бориб, жамоавий афсоналар тўқишдан, диний қарашлардан, мистика ва хаёлпарастликдан хос муаллифлик адабиётига, тахлилий реализмга ўта-ўта мураккаб йўлни босиб келди. “Жаҳон адабиёти ку-

тубхонаси” жилдлари мутолаасига берилар эканмиз, биз ҳаётни бадий идрок этиш асосида мудом одамларнинг инсон табиятини англашга, инсоният ер юзидagi ҳаётининг ноёб, бетакрор эканини тушуниш ва мадҳ этишга бўлган интилиш туражасига яна бир бор иймон келтирамиз. Икки юз жылдик адабиётга хос бир жиҳатни яна таъкидлайдики, унинг шакллари, вазифаси ўзгариши мумкин ва ўзгармоқда ҳам, бироқ туб асоси — инсон мохиятини, унинг руҳий ва ахлоқий мазмунини азалий акс эттириш хусусияти инсоннинг тубанлашиш ва юксалиш онлари ҳақида; унинг гўзалликни ва ҳаёт мазмунини бетиним излаб яшаши хусусида; унинг ҳақиқатга беҳад ташна экани ҳақида; ҳамisha ва ҳар нарсада адолат, ҳақиқатни қарор топтириш борасидаги қатъияти ва ўзгармас ҳаётий бурчини фақат шу нарсада деб билиши тўғрисида ҳикоя қилиши ҳамма замонларда ҳам аслича қолаверади.

Дунёнинг турли ўлкаларида, турли-туман тилларда, турли хил тарихий шароитларда вужудга келган барча буюк адабиётларнинг ўзак тамойили, асосий руҳи — одамзод наслининг ягоналиги, инсоний

ҳаёт қадридир, “Жаҳон адабиёти кутубхонаси”да чоп этилган дунё мумтоз адабиёт намуналарини ўқиб такрор ва такрор шу ҳақиқатга ишонч ҳосил қиламиз.

Уларни мутолаа қилатуриб Фарб ва Шарқ деган мутлақ тушунчалар йўқлигини, Фарб — Фарб-да, Шарқ — Шарқ-да дея улар ўртасидаги тафовутга писанда қилиш асоссиз эканини англаб етамиз. Аксинча, икки юз жылдликда жамланган дунё адабиётини ўқиб, биз бошқа нарсага — умум-башарий маданиятнинг ягоналигига; Фарбу Шарқ, Шарқу Фарбга хос ўзаро бойитиб боришнинг бир хилдаги жараёни илдиллари қадим-қадим даврлардан бошланганига; дунёнинг турли бурчакларида пайдо бўлган ва равнақ топган Фарб ва Шарқ маданиятларининг ўзаро қўшилиб кетиш ҳоллари кўпдан-кўп юз бергани ва юз бераётганига иймон келтираамиз. Шарққа хос ғоялар ҳам, Фарбга хос ғоялар ҳам охир-оқибатда инсонпарварлик ғоялари сари элтар экан, бир хилда буюк ва ҳаммабондир...

Ҳатто халқлар, элу элатлар тарқоқ ва маҳдудликда яшаган кезларда ҳам одамларнинг ўй-хаёллари, кўрган-кечирганлари, тимсоллари, тақдир ва тарихлари китоблар воситасида ер юзи бўйлаб мураккаб синовларни бошдан кечириб сайр қилиб юрган. Бизнинг замонида инсонларро ўзаро чиқишиш, бир-бирини тушунишнинг мисли қўрилмаган тамойили ривожланиб бораётган даврда “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” каби нашрнинг пайдо бўлиши эса замонавий жамият ҳаётида зарурат, меъёр тусини ола бошлаган эҳтиёжни қондиришнинг олий шакллари-дан биридир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, маънавий қадриятлар билан алмашишиш бурч ҳам, мутелик ҳам, тарғибот иши ҳам эмас, балки инсониятнинг умумий, мутлақо пайсалга солиб бўлмайдиган вазифасидир. Ўткир мафкуравий муросасизлик, ҳамма нарсани ақлга бўйсундираётган илмий-техникавий инқилоб янада қалин алоқадорликда, ўзаро ҳамжиҳатликда яшашни тақозо этаётган бир шароитда азалий буюк сезгилар — яратиш, наслини узайтириш ва асраб қолиш, одамизод ўз-ўзлигини ҳамда ҳаётдаги ўрнини, гўзалликка бетиним талпиниш туйғусини қондириб яшаши каби фазилатлари мудом барқарор бўлсин учун

идрок, маданият, санъат инсон табиатини қайта тарбиялашга қодирми?

Рус таржимачилик мактабининг юксак касб маҳорати “Жаҳон адабиёти кутубхонаси”да яна бир бор очиқ-ойдин намоён бўлди. Ушбу “кутубхона”да том маънода машхур асарларнинг аслиятига тўлиқ мос келадиган таржималарни учратиш мумкин. Таржимоннинг истеъдоди, билимдонлиги, нозик таъби ва рус тилининг қудрати шарофатидан мазкур асарлар янгича миллий муқобил даражасига етиб, гоҳро аслиятдан ҳам кўпроқ бадиий аҳамият касб этган. “Жаҳон адабиёти кутубхонаси”га муносиб ҳисса қўшган бир талай таржимонларнинг номи мақтовга сазовордир, улар орасида, энг аввало, Рабленинг таржимони Н.Любимов, Томас Маннинг таржимони С.Апт. Хэмингуэйнинг таржимони Е. Калашникова сингари ўз ишининг усталарини тилга олмоқ лозим. Улар икки юз жылдлик таржимасини адабий ҳаётимизнинг муҳим воқеасига айлантирдилар.

“Жаҳон адабиёти кутубхонаси”ни нашр этиш жараёнида бир мақолада айтиб адо қилиб бўлмайдиган улкан таржимачилик ва илмий-назарий иш амалга оширилган. Жилдларда чоп этилган кириш сўзлари ҳажмининг ўзи 270 босма тобоқни ташкил этди, шарҳлар ва изоҳлар ҳажми эса 450 босма тобоқдир. Дангалини айтганда, жамоатчилик асосидаги илмий асар — жаҳон адабиётининг кўп жылдлик тарихи ёзилди. Бу алоҳида суҳбат мавзусидир, ammo бир нарсани айтмасдан ўтолмайман. Икки юз жылдликдан йирик совет ва хориж муаллифларининг қаламига мансуб мақолалар ўрин олганки, улар шарҳланаётган асарни беэзаган ва янгича мазмун билан бойитган, зеро асарни донишмандларча шарҳлаш мутолаани янада мароқли қилади. Бу хусусда гапирмай бўлмайди.

Мен бир омилни англаганим боис бу хусусда шу қадар берилиб, шу қадар тўлқинланиб ёзмоқдаман. Бугундан эътиборан, “Жаҳон адабиёти кутубхонаси”, унинг саҳифаларидан муносиб ўрин олган, неча авлодлар ижоди ва серзахмат ҳаётининг махсули бўлган адабиёт бутунлай ўқувчиларимиз ихтиёридадир, бугундан бошлаб то абадга қадар бизнинг бойлигимиздир. Бу “кутубхона”даги асарлар бизнинг маданиятимиздан умуминсоний маданиятнинг таркибий бўлаги сифатида

жой олади. Қонга муҳтож тана ўз жигари гўшаси томиридан қуйилаётган қонни не қадар табиий қабул қилса, биз ҳам уларни шу қадар табиий қабул қиламиз.

“Жаҳон адабиёти кутубхонаси”га мўлжаллаб махсус таржима қилинган асарлар хусусида ҳам гапириб ўтмасдан бўлмайди. Масалан, “Узоқ Шарқ шеърляти ва насри”, “Ҳиндистон, Хитой, Вьетнам, Япониянинг мумтоз шеърляти” жилдларига киритилган асарлар илк бор таржима этилди, “Ўрта асрлар араб шеърляти” ҳам ўқувчиларимизга илк бор ҳада қилинди. Шунингдек, ўрта аср олмон эпоси “Парцифал” ҳам биринчи марта ўгирилди. Дунё тажрибасида “Шарқ мумтоз шеърляти”, “Шарқ мумтоз драмаси”, “Жанубий славян кўшиқлари”, “Ўйғониш даври Оврупо шоирлари” сингари тўпламларнинг ўхшаши учрамаган.

Ватанимиз адабиёти намуналарининг “кутубхона”дан жой олиши хусусида гапирадиган бўлсак, бу борада ҳам янгилик дегулик ишлар кўзга ташланади — олимлар “Изборник” деб аталган қадимги рус адабиёти жилдини нашрга тайёрладилар. Бокачонинг “Декамерон”, Вергелийнинг “Энеида”, Мильтоннинг “Йўқотилган жаннат” сингари буюк асарлари янги таржима матнларида нашр қилинди.

“Жаҳон адабиёти кутубхонаси” ва миллий адабиётларимиз масаласи ҳам алоҳида катта мавзудирки, бу ўринда у ҳақда муфассал тўхталиб ўтишни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди, ахир ушбу ҳол жамиятимиздаги туб ижтимоий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ. Лекин, ҳар қалай, беихтиёр бир нарсани таъкидлагимиз ке-

лади: бояги масалада туркий адабиётларнинг дунё маданияти даражасидаги бўйбастини намойиш этган буюк қозоқ ёзувчиси Мухтор Авезовнинг икки жилдлик асарлари чоп этилгани, менинг назаримда, гоят эътиборга молик ҳодисадир.

“Жаҳон адабиёти кутубхонаси”га чизилган расм-безақлар уч минг атрофидаги график саҳифани ташкил этди. Бу масалада ҳам олий даражадаги санъат ишга солинган. Уларнинг кўргазмасини ташкил этиш учун Москвадаги Манеж майдони сатҳига тенг сарой талаб қилинган бўларди. Шундай томоша ташкил этилса қани эди!

Бу ишларнинг барчасида — “кутубхона”ни тузиш тамойилларини белгилайдиган тартиб, унинг илмий маълумот тўпловчи гуруҳини тайин этишу то безаш, бичимга солишгача — серзаҳмат тайёргарлик ва нашр юмушларида Максим Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти ходимлари, Матбуот давлат кўмитаси мутахассислари, кўпдан-кўп йирик ёзувчилар, олимлар, таржимонлар, рассомлар ҳаммага бош қош бўлиб, фаол иштирок этдилар.

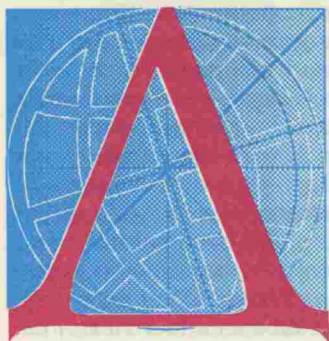
Тафаккур дарахти тириклик дарахти каби абадийдир. Бугун биз биринчилардан бўлиб жаҳон адабиёти ибодатхонасини бунёд этдик, энди унинг улкан ва мўъжаз кўнгирақлари бу кўҳна олам сарҳадига даҳо ва ижодкор сифатида ташриф буюрган ҳазрати инсоннинг боқий ва сўнмас руҳидан дарак бериб жаранглаб тураверади...

1978 йил

Ўзбекистон хайли мудом тенинг фикри-зиқрини банд этиб келган. У шунда насладом дўстларини кўп. Унинг маданиятининг таракқиёти йўлида улар билан ҳамкорликда ишлаш тенга ҳузур бағишлайди. Ўзбекистон — буюк давлат, ўзбек халқи — буюк миллат. Ўзбекистон ҳатимша маънавият бешиги бўлиб қоллишини истар эдим. Унинг шундоқ ётқинасида Қозғоғистон, Қирғизистон, Туркманистон, Тожикистон давлатлари ҳам нуқтақил таракқиёт йўлидан дадил бормоқда. Бизни буюк нақсадлар бирлаштириб турибди.

Чингиз АЙТМАТОВ

Стефан ЦВЕЙГ

ДУНЁНИНГ ОЧҚИЧИ

Инсон заковатининг икки кашфиёти ер юзидаги ҳар қандай ҳаракатнинг бирламчи асоси бўлди: ўз ўқи атрофида айланадиган филдиракнинг кашф этилиши туфайли фазода ҳаракат қилиш имкони туғилди; ёзув кашф этилиши билан эса маънавият олами ҳаракатга келди.

Бир вақтлар қаердадир асов ёғочни букиб, ундан доира ясаган аллақайси номаълум кимса инсониятни мамлакатлар ва халқлар орасидаги масофаларни енгиб ўтишга ўргатди. Арава алоқалар, юк ташишлар, саёҳатларга имкон туғдирди, табиат иродаси билан вужудга келган чегараларга барҳам берди. Табиат иродаси билан мевалар, тошлар, буюмлар ҳамда маъданлар ўзлари майдонга келган жойларнинг тор иқлимий ҳудудларида қолиб кетган эди — арава буни ҳам чиппакка чиқарди. Эндиликда ҳар бир мамлакат ўз-ўзича эмас, бутун дунё билан яқин мулоқотда яшай бошлади. Шимол билан Жануб, Шарқ билан Ғарб, Эски дунё билан Янги дунё бу кашфиёт ёрдамида бир-бирига яқинлашди. Филдирак паровознинг елиб-югуришида, автомобилнинг шамолдек учишида, пропеллернинг қуюндек айланишида ўз шаклини мунтазам такомилга еткази бориб, ниҳоят, ернинг жозиба қудратини енгиб чиқди. Шунингдек, ёзув ҳам папирус ўрамадан, оддий бир сифидан китобгача олис йўлни босиб

ўтиб, инсон пешонасига битилган ҳаётинг тажрибанинг маҳдудлиги устидан ғалаба қозонди: китоб бор жойда инсон ортиқ ўз савиясининг тўрт девори ичида ёлғиз қололмайди, у ўтмиш ва ҳозирги замоннинг ҳамма ишларига, бутун инсониятнинг фикрлари ва ҳисларига дахлдор бўлади. Эндиликда маънавий дунёнинг ҳамма ёки деярли ҳамма ҳаракати китобга боғлиқ бўлиб қолди. Моддий дунё самоларида ҳаётнинг намоён бўлиш шаклларини биз маданият деб атаيمиз. Китобсиз шу маданиятнинг зоҳир бўлишига имкон бўлмасди.

Аммо китобнинг оламлар барпо эта оладиган ана шу илҳомбахш қудратини биз ҳаётимизда санокли сониялардагина идрок қиламиз. Негаки, китоб кўпдан бери кундалик ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланган ва биз унга хос бўлган мўъжизага дуч келганда ҳар гал яна ва яна завққа тўлиб эътироф этиш қобилиятини йўқотиб қўйганмиз. Биз ўзимиз беҳабар ҳолда ҳар гал нафас олганимизда кислород ютамыз ва ана шу кўз илғамас кимёвий модда билан қонимизни озиклантирамыз ва янгилаймыз. Худди шунга ўхшаш, сезмаймызки, китобга қадалган нигоҳимиз билан узлуксиз равишда маънавий озик оламыз ва бу неъмат ақлимизни ё янгилайди, ё толиқтиради.

Биз — кўп асрлик ёзув салтанатининг фарзандларимиз, шунинг учун ўқиш биз-

га оддий иш бўлиб қолган, уни деярли табиий тарзда адо этамиз; мактабнинг биринчи синфидан бошлаб бизга ҳамроҳ бўлган китоб эса ҳаётимизга шу қадар сингишиб кетганки, уни кўпинча бепарволик билан, ҳаяжонга тушмасдан қўлга оламиз. Бамисоли китобни эмас, кўлагимизни, сигаретимизни ёхуд бошқа бирор ашёни олаётгандек ҳаракат қиламиз. Ҳазинага осон эришиш мумкинлиги бизни унга эҳтиромдан маҳрум этади, фақат турмушимизнинг чинакамига ижодий, мулоҳазакор онларидагина биз кўниккан ва одатланиб қолган китоб яна қайтадан мўъжизавийлик касб этади. Фақат ва фақат теран мушоҳадалар юриштининг ана шу ноёб соатларида биз китобнинг ҳаётимизга бахшида этадиган сеҳрли, файзиёб кудратини ҳаяжон ичида идрок этамиз. Бу фазилат китобни биз учун шу қадар азиз ва мўътабар қилдики, биз — йигирманчи аср фарзандлари китобдек мўъжизакор кудратсиз ички дунёмизни асло тасаввур этолмаймиз.

Бундай дақиқалар жуда ноёб, ахён-ахёндагина содир бўлади, аммо айни шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири узок йиллар мобайнида хотирамизда яшайди. Мен, масалан, бизнинг шахсий оламимиз, ички дунёмиз китоблар дунёси билан нечоғлиқ теран алоқада экани ўзимга узил-кесил намоён бўлган кунни, жойни ва соатни ҳозирга қадар аниқ эслайман. Мен кўзим ярқ этиб очилган ўша дақиқани айтиб беришга ўзимни ҳақли деб ҳисоблар эканман, бу билан камтарлик доирасидан чиқиб кетяпман, деб ўйламайман. Негаки, бу дақиқа ҳар қанча тор шахсий аҳамиятга молиқдай кўринмасин, унинг аҳамияти менинг тасодифий шахсиятим худудларидан анча ташқарига чиқади.

У вақт мен — йигирма олти ёшли йигитча, ўзим ҳам китоблар ёза бошлаган эдим. Яъни туманли орзулар, гоялар, хаёлотнинг сирли эврилишлари тўғрисида, бир талай ҳайрон қоларли муболағалар ва ўзгаришлардан кейин бадийий ният картон муқовали тўртбур-

чак китобга айлангунча қандай босқичларни бошидан кечириши тўғрисида сал-пал тасаввурга эга эдим. Ҳа, биз бу нарсани китоб деб атаймиз, у сотилади ва сотиб олинади, унинг нархи бор, у худди жонсиз буюмдай дўкон пештахтасида ётади. Шунга қарамай, унинг жонли қалби бор — унинг ҳар бир нусхаси сотиладиган буюм бўлса-да, ўз-ўзига мансубдир, ўз-ўзига ва яна аллакимга мансубдир. Бу аллаким — китоб саҳифаларини қизиқиш билан варақлайдиган ва уни ўқийдиган одам. Лекин китобнинг ҳақиқий эгаси уни шунчаки ўқийдиган кимса эмас, уни ўқиб лаззат ола биладиган кимсадир. Хуллас, мен китоб ёзишнинг баъзи бир сирларидан воқиф эдим. Китоб ёзишнинг сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган баъзи бир жиҳатлари бор. Бу жараён оқибатида сизнинг шахсиятингиз томчима-томчи ўзгаларнинг қон томирига қуйилаётгандай бўлади, тақдирингиз ўзгалар тақдирига, ҳисларингиз уларнинг ҳисларига, фикрларингиз фикрларига сингади. Мен булардан воқиф бўлсам-да, лекин матбаа сўзининг жами таъсир кучи, бор сеҳру жодуси, бутун теранлиги, бор кудрати ҳали тўлиқ намоён бўлганича йўқ эди, мен булар тўғрисида ҳали ғирашира ва думбулроқ тасаввурга эга эдим. Буларнинг барчасини мен кунларнинг бирида кашф этдим. Ҳозир шу кун ва шу соат ҳақида сўзлаб бермоқчиман.

Мен пароходда кетмоқда эдим. Италиян кемасида Ўрта ер денгизи бўйлаб сузиб, Генуядан Неаполга, Неаполдан Тунисга, Тунисдан Жазоирга бормоқчи эдим. Сафар бир неча кун давом этмоги лозим эди. Кемада эса йўловчи йўқ ҳисоби. Шунда мен кема командасидан бир ёш италян йигит билан яқин ҳамсухбат бўлиб қолдим. У ошпазнинг ёрдамчисимиди, хоналарни супуриб-сидирар, палубани қиртишлаб артар, хуллас, рутбалар ҳақидаги умминсоний таснифга биноан, қора ишчилар қиладиган юмушларни бажарар эди. Мен жўшиб турадиган бу қоракўз, қорамағиз йигитчани кўрганымда чинаками-

га ҳузур қилардим. У тез-тез жилмайиб турар, жилмайганда садафдек бир текис тишлари кўринарди. Йигит ўзининг оҳангдор ва ихчам италянча тилини яхши кўрар ва гапирганда сўзининг мусиқасига маънодор қўл ҳаракатларини илова қилишни ҳеч унутмасди. Унинг юз ифодаси жуда бой эди, ҳар қандай одамнинг қилиқларини бир зумда илиб олар ва уларни қайта ифодалаб, майна қиларди. У тишсиз капитаннинг овқат кавшашини ўхшатар, қари инглизнинг чап елкасини олдинга чиқарган ҳолда палубада қандай одимлашини ифодалар, ошпаз тушлиқдан сўнг ўзининг саъй-ҳаракати билан йўловчиларнинг қорни қандай қаппайганига назар ташлаб, сиполик билан сайр қилишини кўрсатарди. Қўлига суврат ишланган дўнг пешонали бу йигитнинг ўзи айтишича, кўп йиллар ватанида, яъни Липар оролларида қўй боққан экан. Бу қорамғиз йигит билан гап сотиш менга жуда хуш ёқарди — у жуда содда ва ҳар гапга ишонаверарди. Менга маъқул тушиб қолганини ва у билан бажонидил суҳбатлашимни дарров сезиб олди. Икки кун ҳам ўтмай биз жуда иноқ бўлиб кетдик.

Кейин бирдан бизнинг орамизда кўзга кўринмайдиган тўсиқ пайдо бўлди. Биз Неаполда лангар ташладик, кемага кўмир ортдик, сабзавот ва почта олдик, йўловчилар чиқди, хуллас, одатда пароходлар оладиган юкни олиб, очик денгизга чиқдик. Мана, мағрур Позилип муштдеккина адирга айланиб ҳам қолди, мана, Везувий устидаги булутлар парчаланиб, энгил папирос тутунидай ҳалқачаларга бўлинди. Шунда йигитча тўсатдан оғзини тўлдириб илжайганича ёнимга келди-да, ҳозиргина олган мактубини менга кўрсатди ва уни ўқиб беришимни илтимос қилди. Дабдурустан мен унинг гапини англаёлмадим. Ўйладимки, Жованни бирон ажнабий тилда — немисчами, французчами мактуб олган, мактуб, албатта, қиз боладан — бунақа йигитнинг қизларга манзур бўлмаслиги мумкин эмас — ҳозир у ана

шу муҳаббат изҳори битилган мактубни италян тилига ўгириб беришимни сўрапти. Бироқ... мактуб италян тилида ёзилган эди. Ундай бўлса, йигит менадан нима истаяпти? Унга нималар деб ёзганларини билиб қўйишимними? Йўғ-э, дея эътироз билдирди Жованни астойдил хуноб бўлиб, сўнгра хатни овозимни чиқариб ўқиб беришимни илтимос қилди. Шунда ҳамма гапга тушундим: бу чиройли, ақлли, хушхулқ, қилиқлари ўзига ярашган йигит статистика томонидан аниқлаб берилган етти ёки саккиз фоиз италян миллатига мансуб — ўқишни билмайдиганлар тоифасига кирар экан. У саводсиз экан! Оврупода тугаб бораётган бу тоифанинг вакили билан авваллари бирон марта бўлсин суҳбат курганимни эслай олмадим. Жованни менга рўпара келган биринчи саводсиз овруполик эди ва мен унга таажжуб билан қарадим, шекилли. Қараганда ҳам дўстимга ёхуд оғайнимга қарагандек эмас, бирон музейга қўйилган буюмга қарагандек бўлдим. Мактубни мен, албатта, ўқиб бердим. Уни аллақандай чевар қиз ёзган, исми Маринами ёки Каролинами экан. Мактубда исталган мамлакатда ёки исталган тилда қизлар бунақа йигитларга нима деб ёзса, шулар ёзилган эди. Жованни лабларимнинг ҳар бир ҳаракатини синчиклаб кузатиб турди ва мен сездимки, у ҳар бир сўзни эслаб қолишга ҳаракат қиляпти. Ҳар бир сўзни эслаб қолишга уриниш, диққатини бир нуқтага жамлаш унинг қиёфасини ўзгартириб юборди, ҳатто пешонасида чуқур ажинлар пайдо бўлди. Мен мактубни тушунарли бўлсин учун дона-дона қилиб икки марта ўқиб бердим. У ҳар бир сўзни шимиб олаётгандай эди. Бирдан унинг кўзлари чарақлаб кетди, лабларига эса очилган атиргулдай қизиллик югурди. Аммо шу дақиқа ёнимизга кема зобитларидан бири келиб қолди ва менинг Жованним ғойиб бўлди. Сизларга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган тарихим ана шунинг ўзи! Аммо сирасини айтганда, кўзим кейинроқ очила бошлади. Мен шезлонгда

ёнбошлаб, жануб тунининг тароватидан лаззатланмоқда эдим. Кишини лол қолдирадиган кашфиётим менга тинчлик бермасди. Мен умримда биринчи марта саводсиз одамга рўпара бўлишим эди, бу одам унақа-бунақа одам эмас, овруполик эди. Бунинг устига, эс-хуши жойида, ўзига яраша зукко, у билан худди тенгқурлардай суҳбатлашдик. Менинг фикри-зикримни бир нарса банд қилган эди — ёзувни идрок этолмаган мияда олам қандай акс этмоғи мумкин? Бу фикр оромимни олиб, мени ҳатто қийноққа солиб қўйди.

Ўқий олмаслик нима эканини тасаввур қилиш учун ўзимни ҳатто ўша одамнинг ўрнига қўйиб кўришга уриниб кўрдим. Мана, у кўлига газета олди, бироқ бирон жойига тушунмайди. Мана, у кўлига китоб олиб, салмоқлаб кўради — бир бўлак ёғочга ёхуд темирга қараганда энгилроқ, тўртбурчак, олақуроқ кераксиз буюм — у китобни нима қилишни билмай, қайтариб жойига қўяди. Мана, у китоб дўконининг олдида тўхтади — аммо бир-биридан бежирим, ранг-баранг, сариқ, кўк, қизил, оқ чорбурчак буюмлар, муқовасига зарҳал ҳарфлар билан номи ёзиб қўйилган китобларнинг ҳаммаси унинг учун томошага қўйилган ясама мевалардан ёки ҳид ўтказмайдиган қутилардаги атирлардан фарқ қилмайди. Мана, унинг ҳузурида Гёте, Шиллер каби муқаддас номлар тилга олинади, бироқ бу номлар унинг юрагини ларзага солмайди, унинг учун бу сўзлар куп-қурук, маъносиз бўғинлар қалашмасидан бошқа нарса эмас. У шўрлик биргина мисра одамга қора булутлар ортидан ярқираб кўринган кумуш ойдайдўсатдан қанчалик ҳузур бахш этишидан беҳабар, китоб туфайли сиз бошқа бир одамнинг ҳаётига кириб боришингизни, унинг тақдири сизни ларзага солишини билмайди. У ўзи билан ўзи овра, негаки китобни билмайди, унинг ҳаёти калтакесакники янглиг аянчли; оламдан ажралган ҳолда ҳаёт кечирувчи бу одамнинг шунақа азобга дош бераётганини, ўзининг қашшоқлигидан не-

чук бўғилиб қолмаганини тушуниб бўлмайди. Қандай қилиб тасодифан кўзингиз тушиб қолган ёхуд қулоғингизга чалинган нарсадан бошқа ҳеч нарса билмай яшамоқ мумкин, қандай қилиб китоблардан эсувчи бу дунё шабадаларидан бебаҳра нафас олмоқ мумкин? Мен борган сари ҳафсала қилиб китоб ўқишни билмайдиган ва шу важдан маънавият олаמידан ажралган одамнинг аҳволини тасаввур қилишга уриндим, олим бир дона суюкка қараб қадимги одамнинг шаклу шамойилини тиклагани каби, мен ҳам унинг яшаш тарзини сунъий тарзда кўз ўнгимда тикламоқчи бўлдим. Аммо бунақа одамнинг миясини тасаввур қилолмадим, гаранг одам бировнинг гапириб берганига қараб муסיқанинг сеҳрли кучини англаёлмаганидек, мен ҳам умри давомида биронта китоб ўқимаган овруполикнинг фикрлаш тарзини англаёлмадим.

Шу тарзда саводсиз одамнинг ички дунёсига кириб боролмаганимдан кейин мушкулимни энгиллатмоқ умидида энди ўз ҳаётимни китобларсиз тасаввур қилмоқчи бўлдим. Аввалига ёзув воситасида ва биринчи навбатда китоблар орқали билган нарсаларимнинг ҳаммасини қай бир муддатга ҳаётимдан ўчириб ташламоқчи бўлдим. Аммо биринчи қадамларданок муваффақиятсизликка учрадим. Мен “ўзлигим” тарзида англаб келган нарсам ундан билимларни, тажрибани, одамлар билан муштараклик туйғусини, ўзимнинг қадр-қимматимни, қўйингки, китоблар туфайли эришган нарсаларимнинг ҳаммасини мосуво этишга уринишим биланок бўлак-бўлак бўлиб парчаланиб кетди. Ҳар бир буюмнинг кетидан, ҳар бир нарсанинг ортидан китоблардан олинган хотиралар ва кузатишлар чўзилиб келарди, айрим олинган ҳар бир хотирада сўз ўқилган ва ўқилган нарсаларнинг қанча-қанчасини қалаштириб ташларди. Масалан, мен Жазоир ва Тунисга кетаётганимни эслашим ҳамано “Жазоир” сўзининг теварагида менинг ихтиёримдан ташқари яшин тезлигида юзлаб хо-

тира ва тасаввурлар намоён бўларди: Карфаген, Ваал, Саламбо сиймолари, Тит Ливийнинг Зама ёнидаги жанг ҳақида ҳикоя қилувчи сатрлари, пунийликлар билан римликлар ўртасидаги, яъни Сципион лашкарлари билан Ганнибал кўшинлари ўртасидаги тўқнашув ва яна худди шу манзаранинг ўзи Грилпарцернинг драматик лавҳасида, буларнинг ичига Делакруанинг рангдор суврати ҳамда Флобернинг табиат тасвири ёриб кирарди. Яна Сервантес айни Жазоирга ҳужум вақтида Карл Бешинчи кўшини томонидан жароҳатлангани, хуллас, “Жазоир” ва “Тунис” деган сўзларни биров эшитар-эшитмас тарзда ва ҳатто ичимда айтганимда ҳам минглаб бошқа тафсилотлар худди сеҳру жодудек хотирамда гавдаланарди. Икки минг йиллар мобайнидаги урушлар, ўрта асрлар тарихи — хулласи калом, хотирамда тикланадиган манзараларнинг сон-саногига етиб бўлмасди. Бутун умрим давомида нимаики ўқиб, уққан бўлсам, уларнинг ҳаммаси тасодифан тилимга келиб қолган биргина сўзнинг мўъжизавий бойишига хизмат қиларди. Шунда англадимки, кўпгина тармоқларга бўлиниб кетадиган эркин ва кенг фикрлаш қобилияти ёхуд инояти, яъни оламни бир томондан эмас, кўп томондан кўришга имкон берувчи бирдан-бир тўғри, ажойиб восита ўз шахсий тажрибасидан ташқари бошқа кўпгина мамлакатлар, халқлар ва замонларнинг китобларида тўпланган ва асралган тажрибаларни ўзига сингдирган одамларгагина насиб этар экан. Шунда мен китобдан маҳрум одамнинг нақадар маҳдуд кўриниши мумкинлигини кўз олдимга келтириб, даҳшатга тушдим.

Аммо буларнинг барини ақл тарозисига солиб кўриш иқтидорининг ўзи тасодифан йўлиққан бегона одамнинг тақдиридан ларзага тушишдек бетакрор салоҳият менда китобга яқинлигим туфайли пайдо бўлган эмасми? Ахир, биз китоб ўқир эканмиз, бегона одамларнинг ҳаёти билан яшай бошлаймиз-ку, оламга уларнинг кўзи билан қараб, улар-

нинг мияси билан фикрлай бошлаймиз-ку! Ёлғиз ана шу ҳузурли ва илҳомбахш дақиқа туфайли менга китоблар инъом этган сон-саносиз бахтли онларни кўз олдимга келтирсам, бутун вужудим қайноқ миннатдорлик туйғуларига тўлиб-тошади, хотирам қаъридан буни тасдиқлайдиган мисоллар бирин-кетин чиқиб келаверади, улар осмондаги юлдузлар каби бир-бирига қалашиб кетади, айрим воқеалар эсимга тушади. Бу воқеалар ҳаётимни билимсизликнинг тор қафасларидан халос этган, менга тажриба ва илм бахш этган эди. Болалигимда бу билим ва тажрибани жисмонан тўлиқ ўзлаштириб олишга ожизлик қилардим. Буни мен энди тушуниб етдим — худди шу сабабдан бола Плутарх асарларини, Мичман Изинин саргузаштларини ёхуд Чарм пайпоқнинг жасоратлари тўғрисида ўқиса, қалби эртақлардагидек яшнаб-очилади, негаки улар билан бирга шаҳарлик одамнинг хонадонига тийиқсиз эҳтирослар дунёси ёпирилиб киради. Шу билан бирга, бу эҳтирослар дунёси мени тўрт девор ичидан ёруғ дунёга олиб чиққан эди. Дунёмизнинг худудсизлигини ва унинг бағрига сингиш лаззатини илк бора менга китоблар намойиш қилди. Рухиятимиздаги ранг-барангликка мойилликни, ўзлимиз худудларини кенгайтиришга иштиёқни бизга китоб юқтирган, ҳаётимизга мазмун бахш этган, муқаддас истаклар ато этган, чунки мутолаа бизни янги таассуротлар жомидан яна ва яна тўйиб ичмоққа мажбур қилган. Мен китоблар туфайли қўл урган залворли ишларимни хотирладим, аллақачон бу дунёни тарк этган адиблар билан учрашувларимни эсладим — бундай чоқларда юксак лаззатни деб уйқуни бутунлай унутасиз. Бу тўғрида ҳарчанд ўйламай, барибир, битта тўхтамга келдим: бизнинг маънавий дунёмиз миллионлаб заррачалар каби айрим-айрим таассуротлардан таркиб топади, бу таассуротларнинг жуда оз қисми шахсан кўргану кечирганларимиздан туғилган бўлиб, кўп қисми эса ўқиган ва уққан, ўрганган китоблари-

миздан ўтган бўлади. Буларнинг ҳаммасини хаёлимдан ўтказиш гоят мароқли эди. Менга китоблар ато этган, ҳозирда унутиб юборганим бахтли дақиқаларни яна эсладим, уларнинг бири иккинчисини етаклаб келар ва самонинг қора духобаси узра сочилган беҳисоб юлдузларни санаганда рўй берадиган ҳолатдай, ҳар гал санокдан адаштириб, янгилари пайдо бўларди. Мен ўзимнинг ички дунёмга назар ташлашга ҳаракат қилганимда англадимки, бу юлдузли самомиз ҳам сон-саноксиз машъаллар нуридан чароғон ва биз, яъни маънавий лаззатланиш бахтига мушарраф бўлган одамлар иккинчи оламга эгамиз. Бу олам нур таратиб, сирли мусиқа садолари остида теграмизда айланади. Китоблар ҳали менга ҳеч қачон ўша дақиқадагидай яқин, ардоқли бўлмаган эди. Ҳолбуки, ўша дақиқада қўлимда бирорта ҳам китоб йўқ эди. Фақат китоб тўғрисида ўйлаган эдим, холос. Лекин ўйлаганда ҳам бирдан кўзи ярқ этиб очилган одамга хос теран бир миннатдорлик билан ўйлаган эдим. Шундай қилиб, арзимас бир тасодиф туфайли, яъни саводсиз бир одам билан учрашув оқибатида мен китобнинг бор сеҳру жодусини теран ҳис этдим. Бу саводсиз одам баайни биздек яратилган эди, аммо ягона бир қусури сабабли одамлар ичида энг олийси — маънавият оламига кира олиш қобилиятидан маҳрум эди. Китоб эса уни ўқий олган ҳар бир одамга ҳар соат, ҳар дақиқада оламнинг теранлигини намоён қилади.

Аммо кимки умрида бир марта ёзилган ва босилган нарсанинг баҳосини билган бўлса, сўзнинг жамики беқиёс теранлигини, унинг ёрдамида маънавий мулоқотга киришишнинг баҳосини билган бўлса, бу билимга битта китоб ёрдамида эришганми ёки барча китоблар воситасида эришганми — қатъи назар, бугунги кунда жуда кўп одамларни чулғаб олган ночорликни кўриб, дардқашлик билан мийиғида кулиб кўяди. Ки-

тоблар замони ўтиб кетди, эндиликда техника тилга кирмоқда, дея ташвиш чекадиганлар, граммофон, кино, радио сўз ва фикрни мохирроқ ва қулайроқ ифодаловчи воситалар китобни сиқиб чиқармоқда ва ҳадемай китобнинг маданий-тарихий вазифаси ўтмиш ҳодисаси бўлиб қолади, дейдилар. Бундай қараш жуда тор, чекланган қарашдир, бу — ноқис фикрдир. Негаки, минг йил аввал китоб туфайли бизнинг қарашимизда намоён бўлган мўъжизадан афзал ёки лоақал у билан қиёсласа бўладиган бирорта мўъжизани техника қачон, қаерда содир қилибди? Кимё бутун дунёни китобчалик ларзага солишга қурби етадиган портловчи моддани кашф қилгани йўқ, умрбоқийликда матбаа белгилари билан қопланган бир даста қоздан ўтиб кетадиган пўлату темир-бетон қани? Бирорта энергия манбаи баъзан мўъжазгина бир жилддан тараладиган нурга тенг келадиган нур яратишга муваффақ бўлган эмас, электр қуввати ҳеч қачон матбаа сўзида мавжуд бўлган қудратга тенг бўлмайди. Китоб дегани — қаримайдиган ва енгилмас, вақт ҳукмига бўйсунмайдиган, энг мағзи бут, энг мазмундор ва турфа хил шаклдаги қудратдир, шундоқ бўлгач, китоб нега техникадан чўчисин? Ахир, техника шу китобларнинг ёрдамида мукамаллашади ва тарқалади-ку! Фақат бизнинг шахсий ҳаётимизда эмас, ҳамма жойда китоб ҳар қандай билимнинг ибтидосидир, ҳар илмнинг ибтидосидир. Бинобарин, сиз китобга қанчалик яқин бўлсангиз, нигоҳингиз қаршисида ҳаёт шу қадар теран намоён бўлади, чунки унинг мўъжизакор ёрдами туфайли сизнинг нигоҳингиз сон-саноксиз одамларнинг ички нигоҳи билан бирлашиб кетади. Китобни севсангиз, оламини юз қатла тўлароқ ва теранроқ мушоҳада қиласиз ва олам қалбига чуқурроқ кириб борасиз.

1914 йил

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА

МЕНИ БУ ДУНЁГА ГУЛ ҚИЛИБ БЕРСАНГ

*Бу — кунботар, қизғиш алвон кўринган
(Ботиши олдидан қуёш қизарар).*

*Келдик. Қайтажакмиз дунёи дундан,
Кетиши олдидан одам тозарар —
Оллоҳ калом берсин айтар вақтингиз,
Узи кечиктирсин қайтар вақтингиз!*

*Ҳали Сизга не сир шивирлайди шом,
Бургутдай хезланар шиддат, кучингиз.
Жимирлаб турибди қўлингизда жом,
Илоҳо, сўнгига қадар ичингиз!
Оллоҳ булбул қилсин сайрар вақтингиз,
Узи кечиктирсин қайтар вақтингиз!*

*Тўлишиб борасиз тўлин ойлардай,
Тақдир ёқангизга зар гул битади.
Елиб бораётган суқсур тойлардай
Кунларингиз гуррос солиб ўтади.
Илоҳо, чўзилсин ой, зар вақтингиз,
Узи кечиктирсин қайтар вақтингиз!*

*Сўнг онингиз қадар яшангиз гуллаб,
Сўнг... эл айтиб юрсин айтганингизни.
Кун келса, болангиз кўрсин-у, асло
Отангиз кўрмасин қайтганингизни!
Мўралаб турса-да талх, тар вақтингиз,
Оллоҳ кечиктирсин қайтар вақтингиз!*

* * *

Қай куч тутди, қонли кўлга тушиб сузмадим,
Қай куч тутди, ғаддор чархни титиб бузмадим?
Бори дунё кўзим кўзлаб қум сепганда ҳам,
Бир сандану бир худодан умид узмадим.

* * *

Эй одам, шайтонни шоён топмағил,
Аён хилқатсан, ноён топмағил.
Саратонингда ён, кузингда кучлан,
Оҳ, қишинг келмасин, поён топмағил.

* * *

Изласа имкон чиқарин, ёрга айтингиз,
Суюкли ҳар он чиқарин ёрга айтингиз.
Чорласангиз, ҳаялласа ёри бевафо,
Ёрдан олдин жон чиқарин ёрга айтингиз.

* * *

Паноҳ керак битта қошдай, кўздай бир паноҳ,
Ўзиндан юксакроқ фикр, сўздай бир паноҳ.
Қирчиллама қирқ жонимни қайраб туриб ҳам
Бир паноҳсиз яшолмам мен, Сиздай бир паноҳ.

* * *

Бу умр — ўтар кўчадир. Гофил ётма, туриб ўт,
Ётганлар бор, ҳолин сўра, кулбасига кириб ўт.
Бу кўча — байрам кўчадир, дўст-душман орасидан
Зийнатланиб, зеболаниб, қушдай енгил юриб ўт.

* * *

Берсанг, мени бу дунёга гул қилиб берсанг,
Орифларнинг оёғига кул қилиб берсанг.
Хизматига бўйин бериб, гуллаб ўтжаймен,
“Оллоҳ” деган битта шоҳга қул қилиб берсанг.

* * *

Дема, бу дунёда бекор чопар ошиқлар,
Бир-бирига жаннат гулин ёнар ошиқлар.
Йўл бермаса, йўли йўқ бу дунёдан кетгач,
Маҳшиар куни бир-бирини топар ошиқлар.

* * *

Дунё гофил, ундан кўп иш ўтмоқда,
Кимдан кўклам, кимдан қор, қиш ўтмоқда.

Қарқара найлигин ўзи ҳам билмай
Гуркираган не-не қамиш ўтмоқда.

* * *

Биров гўдак, бировлар ит боқиб боради,
Бировга гул, бировга кул ёғиб боради.
Бу бенаво дунёсидан наво тиланиб
Мендек бир адашган дарё оқиб боради.

* * *

Бу дунёда менинг каби ғамдан барпо йўқ,
Тоғдай ғамин тил учига чиқармас тоғ йўқ.
Ҳеч ким мендек кўз ёшининг селида оқмас,
Ерда мендек гуррос солиб йиғлар дарё йўқ.

* * *

Ютдиргану ютганимиз нимага арзир?
Ўтмагану ўтганимиз нимага арзир?
“Бошин олиб бир сориға” кетганда Бобур,
Сизу бизнинг кетганимиз нимага арзир?!

* * *

Ишқ эдим, гумон — мен, гунгу лол — мен энди,
Ҳайратмас, даъватмас, савол — мен энди.
Энди дум тутқазмас балиқдирман мен,
Этагин ушлатмас шамол — мен энди...

* * *

Елкам яғир, танбал, сурлар остида,
Эсиз умр... фитна, сирлар остида.
Оллоҳ, нечун мени олов яратдинг,
Қандоқ ёнай кир ёмғирлар остида?!

* * *

Ўйламанг, фақат маст, пиён оғади,
Муқиммас, ҳар бахту зиён оғади.
Кўёш қоқ тепада, лек қанча турар?
Ўйлаб улгурмайсан — бир ён оғади.

* * *

Ҳар кимки тиз букиб, ошга етади —
Тил бошқа, нияти бошқа етади.
Ҳазир бўл пойингда ётган итлардан,
Оёқ ялаган ит бошга етади.

* * *

Навоий — нон. Тўсма, унга борар йўлдан қоч,
Ғашлик қилма, тўрт ённи ҳам ёритаркан тоғ.
Навоийга ўзин урса, урма кофирни,
Ахир, нонга мусулмону кофир бирдай оч.

* * *

Сиздан хабар йўқ. Қуриб кул ичида мен,
Зоҳиран озод, ботинан ғул ичида мен.
Ишқий номангиз келар. Кўклай бошлайман —
Боштин-оёғим гуллар, гул ичида мен.

* * *

Йўлимиз шу: келар-кетар тилсим — кетамиз,
Офтоб кулар, ёмғир ёғар сим-сим — кетамиз.
Яссавийдек турк доврўғин кўкка ўрлатиб,
Ўзимиз ернинг остига жим-жим кетамиз.

* * *

Ота-онанг бағридайн бағр-ку, оҳ, йўқ,
Суюкли ёр оғушидай оғуш, учоқ йўқ.
Ўтганлардан сўраб кўрсам, бундай дедилар:
Одамзодга тупроқдайн иссиқ қучоқ йўқ.

* * *

Бу бедор кўзларни ҳеч хоб тортмасин,
Гуркирагани айш, гулоб тортмасин.
Эй сиз, аҳли мўмин, қирғоққа чиқинг,
Сизни зинҳор бирор гирдоб тортмасин.

* * *

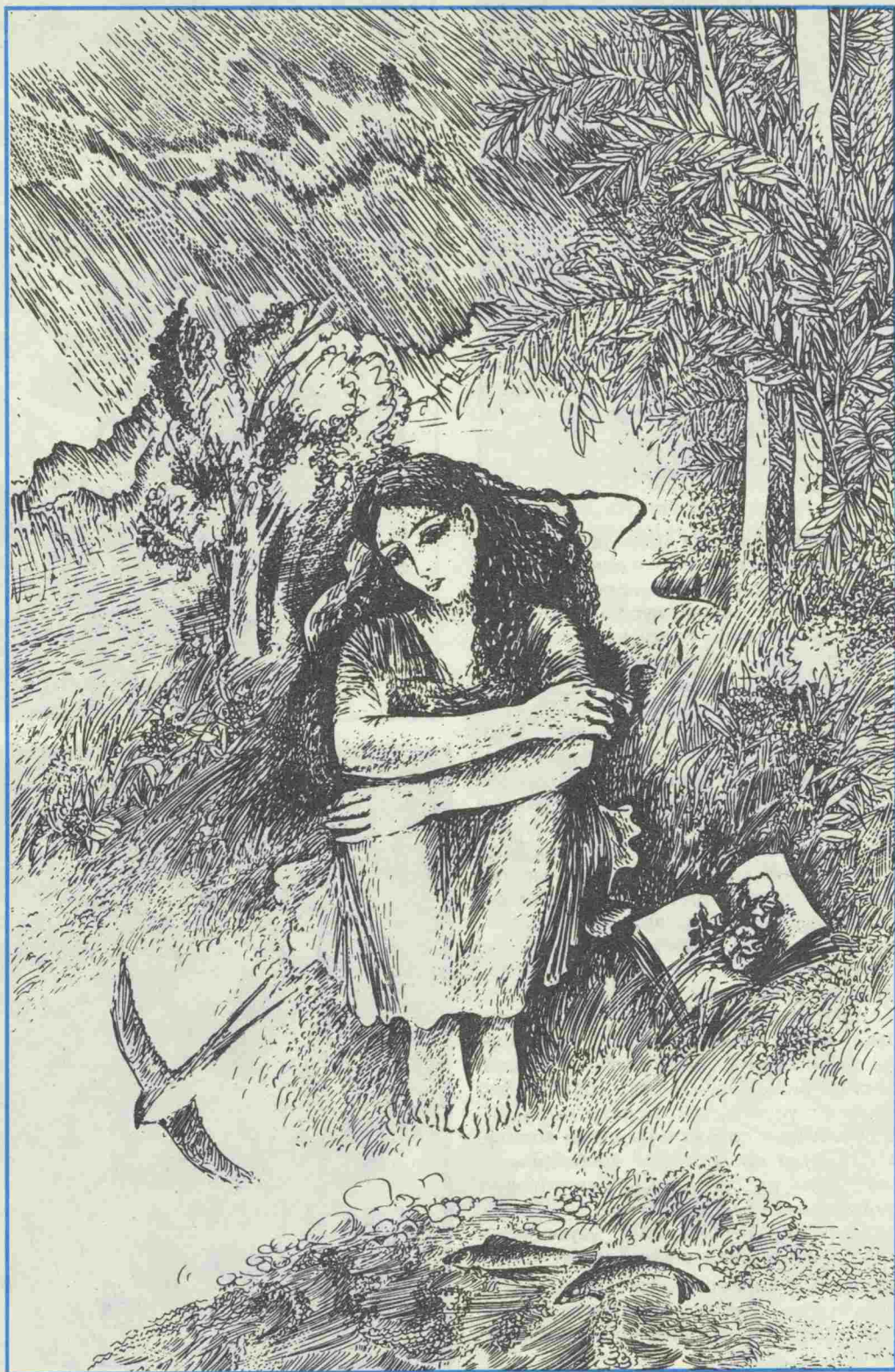
Хоҳ фақир, хоҳ донгдор, шонли кетарсен,
Хоҳ гадо, хоҳ қўш айвонли — кетарсен.
Одамзод-эй, йиғлаб келдинг аввалда,
Охиран ҳам пушаймонли кетарсен.

* * *

Экмай туриб ўраримиз — бу ҳам қизиқ фан,
Зоримиз бор, йўқ оримиз — бу ҳам қизиқ фан.
Жон-жаҳд билан кетган сари кўкка чирмашиб,
Ерга кириб бораримиз — бу ҳам қизиқ фан.

* * *

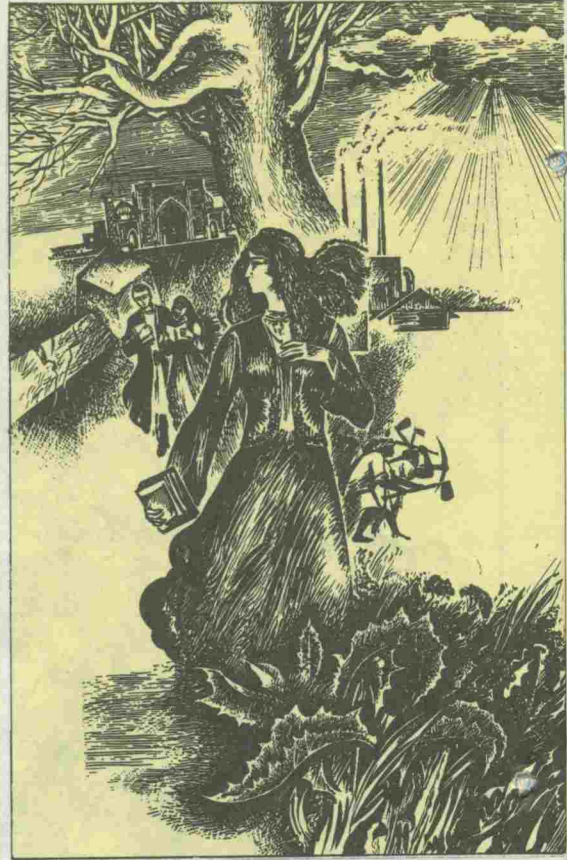
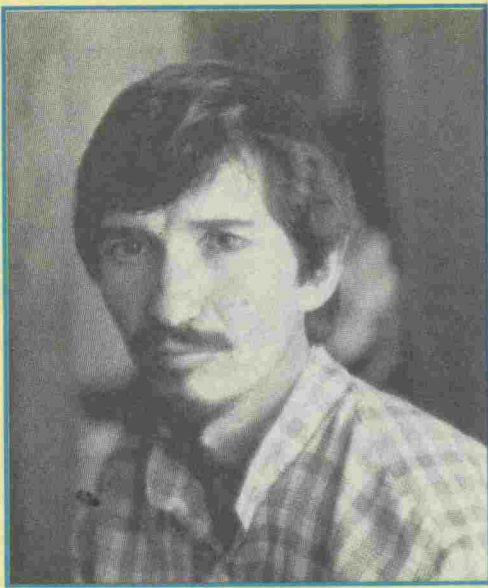
Тенгсизга чопарлар тенглига бормас,
Минг қўйлига борар, мунглига бормас.
Тўйига, уйига борар, водариғ,
Ҳеч ким бир-бирининг кўнглига бормас!

" Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлгурур..."

Юлди ГАБЗАЛИЛОВ асарин
www.ziyouz.com kutubxonasi

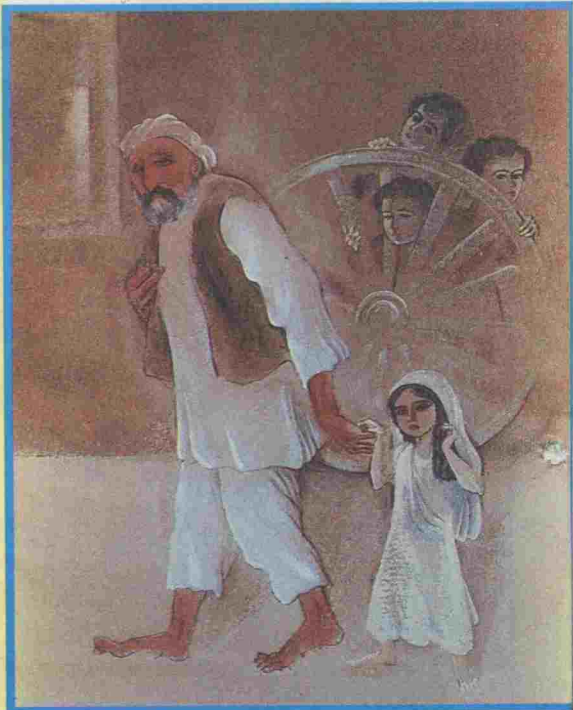

Китобат санъати Шарқда қадим тарих ва анъаналарга эга. Асрлар оша отабоболаримиздан бизга мерос бўлиб келаётган кўплаб бадий дурдоналар нафақат теран мазмуни, балки нафис зийнатлари билан ҳам улкан қиммат касб этади.

Шу маънода ўзбек тасвирий санъатида китоб безатувчи рассом — график бўлиб ном қозониш осон эмас. Шунини алоҳида ифтихор билан қайд этиш лозимки, юртимизда бу машаққатли ижод соҳасининг кўплаб машҳур намояндалари фаолият кўрсатиб келади. Уларнинг истеъдоди, саъй-ҳаракатлари туфайли ўзбек китобатчилиги санъатида ўзига хос мактаб яратилган. Нозик дидли, ёрқин ҳисли китоб безовчи мусаввирларимизнинг маҳорати билан қадимий меросимиз ва замонавий адабиёт нашрларининг шухрати тобора ошиб бормоқда.

Ана шундай рассомларимиздан бири Юлай Габзалиловдир. У қарийб чорак асрдан буён сеvimли машғулотини — бадий графика билан шуғулланиб келади. Бир йилнинг умрига тенг бу давр мобайнида рассомнинг сеҳрли мўйқалами воситаси ила жуда кўп шоир ва адибларимизнинг, олим ва санъатшуносларимизнинг ижодий мақсад-муддаосини янада бўртиб, янада бойиб, ривож топиб, ўқувчиларга етиб борди. Мусаввирнинг бадий тафаккури билан зийнат топган китобларнинг рўйхати узун: Зулфия, Миртемир сингари мумтоз шоирларимизнинг сайланма асар-

"Йироқдаги дўстлар" ҳикоялар тўпламига
чизилган расм

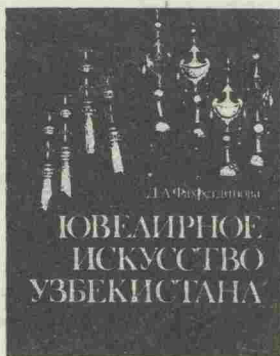

Зулфия асарларига чизилган расмлар

“Бу ишқ сиррин
китоб этдинг...”

Фитрат Чулпан.
Абдулла Кадыри. Айдын.
Илорати. Сабир Абдулла.
Шакир Сулейман.
Гафур Гулям.
**ТЫСЯЧА
И ОДНА
ЖИЗНЬ**
Абдулла
Казгар.
Парвиз Турсун.
Хусеин Шамс. Мирқарим Асия.
Кудрат Шамширов.
Ибрагим Рахим. Раҳмат Файди.
Саид Ахмад. Хамид Гулям.
Аскаб Музтар.
Мирмуҳсин. Хаким Назир.
Саиба Зуннунова. Шукрат.
Абду Якубов.
Пиримқул Раҳимов.
Салим Абдукажар.

ларидан тортиб санъатнинг турли соҳаларига оид тадқиқот ва рисолаларгача; ўзбек ҳикоялари антологияси — “Минг бир жон”, “Ўзбекистоннинг заргарлик санъати”, “Ўзбек халқ ижоди” туркум нашрлари, Бўрибой Аҳмедовнинг “Амир Темур” романи...

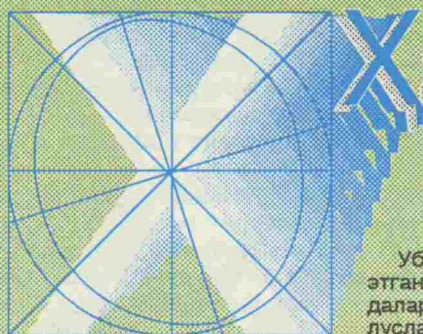
Юлай Габзалилов кундалик турмушда қанчалар камтар, камсуқум бўлса, ижодда шунчалар шижоатли ва шиддаткордир. Унинг аксарият ишларида миллий рух, миллий тафаккур тарзи яққол бўртиб туради. Мусаввир мухтасар ва сермаъно деталлардан унумли фойдаланиб, муаллиф гоёсининг моҳиятини тегран ифодалашга интилади. Шу боис ҳам рассомнинг кўплаб ишлари мамлакатимизда ва чет элларда ўтказилган китоб кўргазмаларида фахрли ўринларга сазовор бўлган.

График рассом — муаллифнинг ҳамкори, фикрдошидир. Китобларимизнинг хуснига хусн, кўрkiга кўрк қўшаётган Юлай Габзалиловдек истеъдод эгалари ҳамиша бор бўлсин!

Миртемир шеърларига чизилган расм

Ҳақ ОШИҒИ

Убайдуллоҳон ибн Маҳмуд Султон XVI асрда яшаб ижод этган, Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган шайбонийзо-далардан. Ул зот "Убайдий", "Қул Убайдий" каби тахаллусларга эга бўлган. Уч тил — туркий, арабий, форсийда баравар ашъор битган.

Убайдийнинг адабий-илмий мероси анча салмоқли. Шоирнинг уч тилда ёзилган шеърлари жамланган қуллиёти, ақоид ва мусиқага оид рисолалари бугунги кунгача етиб келган.

Бир қўлида қалам, иккинчисида салтанат жиловини тутган бу зотнинг ижтимоий фаолияти, шахсий ҳаёти ва ижодкорлик қиёфасида қандай фазилатлар акс этган?

Убайдий, аввало, Ҳақ ошиғи эди. Шу боис, у олимۇ фозиллар, шеър ва санъат аҳли суҳбатидан баҳраманд бўлмоқни хуш кўрар, маърифатли давраларни соғиниб яшар эди. Сўзни суйган барча туркий ҳукмдорлар сингари унинг ҳаёти ҳам зиддият ва қарама-қаршиликларга, шуқуҳ ва изтиробга тўлиқ кечди.

Бул зот Оллоҳ ишқиға берилган эди. Шеърларида исломий руҳ муҳим ўрин тутарди. Шоир бир рубоийсида бундай ёзади:

*Эй дил, ба Худоай хос гардон худро
Ҳам кастар аз хос гардон худро.
Зинҳор мабош ғофил аз ширки хафи,
Аз ширки хафи халос гардон худро.*

Убайдий ҳар бир ишни хос Оллоҳ учун қилиш лозим деб ҳисоблайди. Шу боис қалбига хитоб этиб, эй қалб, Худо йўлида эътиқодингни мустаҳкам қилгил, зинҳор лоқайдлик билан "ширки хафи"га (гуноҳ ишлар) берилиб, охири хижолатда қолмагин, дейди.

Убайдий шеърлятида маърифатли руҳ, дард ва фарёд оҳанги мавжуд. Ул зот шеърларидаги бош образ — Оллоҳдир. У Оллоҳ ишқи — ишқи илоҳийни тан олади. Ҳазрат Алишер Навоий "Маҳбубул қулуб" асарида ишқни уч турга ажратиб, учинчиси "Ҳақғўйлар ишқи" бўлиб, улар Ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг билан матлубдирлар", дейдилар. Бу ишқ мушоҳадасига берилган ошиқ — Ҳақ моҳиятини англаган кишидир.

Убайдий иймонда собит эди. Ўз эътирофича, уни иймон сўзлатган. У иймон тили билан муҳаббатни улуғлаган. Убайдий байтларини диёнат зиёси, иймон шуъласи нурлантириб туради. Шоир буюк устози Аҳмад Яссавий тариқатига амал қилиб, унинг байтларига татабулар битган.

Инсон нафсни деб "қора ер тагига" кирмоқ учун туғиладимиз? Йўқ, албатта. Убайдий умр мазмунини Оллоҳга муҳаббатда деб билади:

*Кўнглимга, эй Худо, бер элдин халослик,
Андуҳ бирла гуссаву ғамдин халослик.
Оламда бўлса ҳар нима жондин азизроқ,
Бас, сен мен шикастаға андин азизроқ.*

Бу сатрларда туркий шеърлят аъналарининг руҳи бор. Ҳазрат Алишер Навоийнинг "Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз" сатри билан бошланувчи рубоийсини ёд этинг. Умуман, Убайдий шеърлятини умумтуркий адабиётдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо, афсуски, узоқ йиллар шоир ва адибларимизни синфий мансублигига кўра турли тоифаларга ажратиб келдик. Бундай нотўғри қарашдан, табиийки, Убайдий ижоди ҳам "бенашиб" қолмади.

Оллоҳга шукрки, энди Убайдийдек шоирларни ҳам эъзозлайдиган замон келди.

*Муҳаммад Абдуллоҳ ҲАМЗАХОН ўғли,
ЎзФА Адабиёт институти аспиранти*

Дарди эрмиш дармоним

Ёрики, эй рафиқим, сиймас жаҳон ичинда,
 Сиймолиги ажабдур бир зарра жон ичинда.
 Жон киби сиррин асраб, истасани кўнгулда оқи,
 Манзил анга — кўнгулдур ковчу макон ичинда.
 Бир қатъра жон эрмиш гарги кўнгул, валекин
 Дарё-дарё маъно бор бир қатъра жон ичинда.
 Жавлону жилвасига ҳайрону вола ёндун,
 Жилвасига кўзини солган жавлон ичинда.
 Жонбозу ошиқимен десам агар галайдур,
 Бошимни кўрмагунга маънак пайдон ичинда.
 Бўстону боз агарги чул исидит тўладур,
 Шовманг ани исити бозу бўстон ичинда.
 Қабул айлаб дардини дармон тилорни кўйдун,
 Дарди эрмиш дармоним доим дармон ичинда.
 Гар маъное истарсен, солми назар Қурғонга,
 Ҳар кил маънокин истар, бордур Қурғон ичинда.
 Ориф ёрқитир демагин, Қул Убайдий, бордур,
 Аҷаб-аҷаб орифлар азми ҷуфтон ичинда.

* * *

Ошиқ эмасдур киши, девона бўлмаса,
 Ғам дашти илға сокинчу вайрона бўлмаса.
 Не ошиқ ёлғай чул кишиқим, жон ва кўнгулни
 Ўз қилварига сарф этиб, афсона бўлмаса.
 Келмас ўзига ошиқу мадҳуш, соқие,
 Озу фишону нағра мастона бўлмаса.
 Бўстон аро оғилмоғуси гурғадит кўнгул,
 Чул навсунинда бодаву паймона бўлмаса.
 Ғам қилвасида келой эрди, Убайдий,
 Соқию жончу нўтрибу паймона бўлмаса.

* * *

Ёр бѣди яна ул ёри вафродор макта,
Энди, зй аҳли вафо, не қилур аѣр макта?
Небайин жаннаѣу цулзорни, зй тоза жавон,
Сенсизик дѣзах эрур жаннаѣу цулзор макта,
Тар қудат ранж қилиб бошила, зй сарвиравон,
Келмасанг, аҳли гараз еткурур озор макта,
Қилмайнк меҳру вафо, айлади юз жавру жафо,
Омоғ-Омоғ, не жафолар қиладур ёр макта?
Борайинк нулқу адам сори, зй Убайдий, энди,
Ёрсиз олам ва одам аро не бор макта?

* * *

Бир мусулмон айтур эрмиш, ойирой жондин мени,
Ё шозин, асрагин андоқ мусулмондин мени,
Қўрибон шогринни тоғи йўқим, балозат вобида,
Десалар, орѣук, фасоҳат аҳли Ҳассондин мени.

* * *

Сўз денол, хотирларин сақлаб замона аҳлидек,
Ҳар кишига сўз десам, озурда хотир бѣлуси,
Шоғрлар айтти Убайдий Навоий шоғрларидек,
Қўрма, шоғрлар аро ул доғи шоғр бѣлуси.

Ҳасан КИЙИК ўғли

ХО- РАЗМ- ШОҲ

*Жалолиддин
Мангубердининг
шахсияти*

Жалолиддин Мангуберди — туркий халқлар тарихидаги улуг шахслардан бири. Унинг номи ва мўғул босқинчиларига қарши мурасасиз кураши чинакам ватанпарварлик ва эркесварлик тимсолига айланган. Жалолиддиннинг қисмати нечоғлиқ мураккаб, нечоғлиқ оғир бўлмасин, унинг ҳаёт йўли — мардлик ва матонат, эътиқод ва қаҳрамонлик йўли эди. Шунинг учун бу жасур ва фидойи султоннинг инсоний қиёфаси, ижтимоий-сиёсий фаолияти дунёдаги кўндан-кўн халқларнинг диққат-эътиборини жалб этиб келган. Жалолиддин Мангуберди ҳақида турли тилларда беҳад кўп тарихий асарлар ёзилган.

Улар орасида бири иккинчисини рад этувчи ёки Жалолиддинга гайирлик билан муносабатда бўлувчи муаллифлар ҳам йўқ эмас, албатта. Диққатингизга ҳавола этилаётган ушбу мақоладаги айрим иқтибослардан ҳам бунини пайқаш қийин эмас.

Турк олими Ҳасан Кийик ўгли қаламига мансуб мазкур мақола сўнгги Хоразмшоҳ — Жалолиддин Мангубердининг шахсияти таҳлилига бағишланган. У ҳажман унча катта бўлмаса-да, жуда кўп илмий манбалар асосида ёзилган. Бу китоблар орасида Муҳаммад Насавийнинг “Сийрати султон Жалолиддин Мангуберди”, Абул Фидонинг “Ал-Мухтасар фи тарихул-башар”, Ибнул Асирнинг “Ал-Комил фит-тарих”, Ибн Бибининг “Ал-Авомируъл алонийя”, Шарафхон ал-Бидлисийнинг “Шарафнома”, А.Тонарийнинг “Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг замони”, Иброҳим Кофас ўғлининг “Хоразмшоҳлар давлати тарихи”, Г.Брозкелманнинг “Ислом миллатлари тарихи” каби ўнлаб қимматли асарлар мавжуд.

Хуллас, Ҳасан Кийик ўғлининг мақоласи сизнинг Жалолиддин Мангуберди тўғрисидаги тасаввурингизни бойитишга озроқ бўлса-да ҳисса қўшишидан умидвормиз.

Тарихий манбаларнинг далолат беришича, охириги Хоразмшоҳ — Жалолиддин Мангуберди калта бўйли, тўладан келган, бугдойранг киши эди. Ташки кўриниши ҳақиқий бир турк қиёфасини гавдалантирарди. Туркийда сўзлашса-да, форсийни она тилидан кам билмас эди. Сокин табиатли бўлиб, ҳеч кимга кўполлик қилмас ва бировга нисбатан ҳурматсизлик кўрсатмасди. Камгап, жиддий ва виқорли эди. Кулмас, кулимсирарди.

Жалолиддин Мангуберди икки юксак фазилати — ташкилотчилик ва қахрамонлиги туфайли тарихда ном қозонган. Чунки мўғул истилоси ила қулаган хоразмшоҳлар давлатининг харобаларидан Ироку Ажам (Ғарбий Эрон) ва Озорбой-жонда янги бир ҳокимият барпо эта олганлиги унинг ташкилотчилик ва қахрамонлик салоҳиятини кўрсатади. Жалолиддиннинг қахрамонлиги, жасорати ва мўғул босқинчиларига қарши ҳужум бошлаши, унинг турк-ислом оламида машҳур бўлишига имкон ҳозирлаган. У ўз шахсиятида қадимий туркий ҳукмдорлардаги алпик ва исломдаги гозийлик хусусиятларини мужассамлаштирган. Рус тарихчиси В.Бартольд “Хоразмшоҳ Муҳаммад мўғулларга Жалолиддин қадар муваффақиятли ва шиддатли бир шаклда қаршилиқ кўрсата олмади”, деганда Жалолиддиннинг тенгсиз жасорат ва ҳарбий маҳорат соҳиб эканига ишорат айлаган. Шу билан бир қаторда айрим тадқиқотчилар Жалолиддиннинг мужодалаларини бир саргузаштга ўхшатиб, у отасининг акси ўлароқ, можарочи табиатли, деган фикрни илгари сурганлар.

Жалолиддиннинг ўн бир йиллик (1220-1231) жанговар ҳаётида ўртак бўларли жасорат ва қахрамонликлари тўғрисида манбаларда бир талай маълумотлар мавжуд. Энг катта хавфли душмани ва рақиби Чингизхон ҳам унинг жасурлиги ва

матонатига тан беришдан ўзини тия олмаган. Синд дарёси ёқасидаги жангда Жалолиддин мағлуб бўларкан, дарёни кечиб Ҳиндистонга ўтган. Жалолиддиннинг жасорати ва мислсиз шиддатини кўрган Чингизхон, "Бундай бир фарзанди бор ота нақадар бахтли эрур", дегандир.

Фаранг шарқшуноси К.Кехн Онадўли турклари, уларга таҳдид қилишига қарамасдан, уни ўз одамлари ҳисоблагани ва кўрқув аралаш бир эҳтиром ила қадрлаганини ёзади. В.Бартольд ҳам Жалолиддиннинг урушлари мўғулларни кўп саросимага туширгани, улар замонида хоразмшоҳлар ҳукуматининг бутун фаолияти, шунингдек, ўтторда тужжорларнинг қатл қилишини (1218 йил) мўғул манбалари Хоразмшоҳ Муҳаммадга эмас, унинг ўғли Жалолиддиннинг номи билан боғлашгани баён этади. Айюбийлардан Химс ҳокими Ал-Маликул-Мансур Иброҳимнинг (1240-1246) муншиси Муҳаммад бин Али бин Нозиф ал-Ҳамавий эса, Жалолиддиннинг Яссичаман урушидан (1230 йил 7-10 август) кейин, бир фурсат жангни тўхтатишидан душманларининг шубҳага тушганлиги, унинг енгилмаслигига қандайдир бир ишончсизлик билан қарашганини қайд этади. Айюбий тарафдори бошқа бир муаллифнинг эътирофи Жалолиддиннинг ғанимларига ўтказган таъсирини англатиш нуктаи назаридан эътиборлидир. Жалолиддин мўғуллардан енгилгач, Озорбойжондан Онадўлига томон чекинар-

кан, унинг пистирмада яшириниб ётиш ва исталган пайтда отилиб чиқиш эҳтимоли душманларининг кўнглида кўрқув кўзғалишига сабаб бўлганди.

Жалолиддин нечоғлиқ кўрқмас ва жасур бўлса, қурол-яроғ қўллашда ҳам шунчалик моҳир эди. У гуржилар билан қилган иккинчи майдон жангини бошладан олдин (1228-1229) ёлғиз ўзи кетма-кет ҳужумга ташланган беш гуржи аскарини ўлдирмишди. Яна

Охлат қамали пайтида (1229-1230) шаҳарда қолган айюбий ҳокими Ёқуб Мужириддин Султонни яккама-якка жангга тақриф қилади.

Жалолиддин эртаси эрталаб келишилган жойга етиб боради, аммо ғаними келмайди.

Жалолиддин Мангуберди

бир

неча

ой

мо-

байнида

(1229 йил

август, 1230

йил апрель)

тўхтовсиз қамал-

да сақлаб турган

Охлатни охири қўлга

олиб, талон-тарож ва

вайронагарчиликни амал-

га оширганди. Бу ғалабаси

тўғрисида бир фатҳнома

тайёрлатиб керакли ҳукмдор-

ларга жўнатганди. Фатҳнома маз-

мунидан Жалолиддиннинг ҳокимият

таъсис этгани, Озорбойжон, Ироқ,

Ажам, Гуржистон ва Фарбий Онадўли-

нинг бир қисми билан чегараланмаганлиги

англашилур. Чунки фатҳномада

Онадўли ва Сурияни ҳам тасарруфга

олишидан баҳс этилган. Зеро, бу ман-

зиллар мўғуллардан жуда йироқ, бой

ва обод ўлкалар эди. Жалолиддин бу

мақсадни юзага чиқаришда отасининг

фикр ва умидларидан ҳам илҳомлан-

ганди, албатта. Чунки отаси Хоразм-

«Муҳаммад жанг сарки»

Алишер АЛИҚУЛОВ асарли

Алишер Амirkулов. «Баган озодлиги ҳар исдан а'из»

шоҳ Алауддин Муҳаммад Озорбойжон ва Онадўлини қўлга киритиш ниятида ҳаракат бошлаш учун Тифлисга лашкар тортишга қарор қилганди. Шунингдек, Алауддин Муҳаммад Сурия ва Миср ўлкаларини ҳам забт айлаш ниятида эди. Бироқ у буларнинг ҳеч бирига етиша олмагандир.

Жалолиддинни сиёсат ва дипломатияда, ташкилотчилик ва қаҳрамонликда бўлгани қадар етук бир шахс эди, деб бўлмайди. У мўғуллар ҳужумидан қочиб, Онадўлига келди. Лекин бу ердагилардан ёрдам ва ҳамкорлик истаган бўлса-да, сиёсати, чуқур ўйланмаган хатти-ҳаракатлари билан атрофдаги барча қўшни ҳукмдорларни кўрқитиб, ўзидан узоқлаштирди. Жалолиддин вақтида тўғри бир назар ила Онадўли Салжуқий султони Алауддин Қайқубод билан дўстлик ва ҳамжихатлик йўлига кираркан, янглиш бир сиёсат юритиб ундан ҳам воз кечади. Яна мўғулларга қарши аббосий халифалиги ва гуржилар орасида амалга оширилган дипломатик ташаббуслари ҳам яхши натижа бермагандир. Буларнинг

оқибати ўларок, Жалолиддин сиёсий майдонда аҳдида турмайдиган, сўзига ва ҳаракатларига ишониб бўлмас бир киши қиёфасида кўринмиш. Мўғул таҳликаси шундоқ эшик қоқиб турган бир замонда бир турк, ислом ҳукмдори ўларок, яқин иттифокдоши бўлмиш ҳукмдорларга беғараз яқинлашиш ўрнига, уларнинг тупроқларига кўз тикиб, улар билан муҳорабага киришуви ҳам унинг фожиа гирдобидида қолишига замин ҳозирлаганди...

Жалолиддин Табризни қўлга олгач (1225 йил июль), илк жумада масжиди жомега борди. Хатиб хутбада Халифа номига дуо ўқиркан, Жалолиддин жойидан кўзгалиб, дуо ниҳояга еткунча оёқда рост туради. Жалолиддиннинг ўзи ва отаси Халифа Ан-Носир Лидиниллаҳ Абуъл-Аббос Аҳмад (1180-1225) билан қанчалик мужодалага кирган бўлмасинлар, унинг бу ҳаракатини халифалик мақомига кўрсатилган эҳтиром ва халифалик тупроғига қўшни бир ўлкага ҳоким бўлгандан кейинги сиёсий бир тутум сифатида баҳолаш жоиздир.

Жалолиддин Табризда ўтказган Рамазон ойида саройда бир минбар ясатиради. Табризлик олимлар ва вилоятлардан келган билагон зотлар орасидан ўттиз кишини саралаб, уларнинг зиммасига дарс бериш ва диний суҳбатлар ўтказиш вазифасини юклайди. Ўзи эса минбар қаршисида ўтириб, уларни тинглайди. Ҳақиқатни сўзлаганларни табриклар, хушомадгўйликда ҳаддан ошган ва тўғриликдан йироқлашганларни жазолайди.

Жалолиддин замонининг ақида ва таомилларига мувофиқ илми, илм ва дин вакиллари химоя этарди. Унинг саройида фақиҳлар бор эди. Сарой олими ҳисобланмиш Муҳаммад Қайс номли бир муаллиф туркча-форсча луғат яратиб, китобини Султон Жалолиддинга бағишлаган ва тақдим қилган. Давр одатларига кўра, Жалолиддин саройида мунажжимлар ҳам бўлгандир. Исфаҳон ёнидаги мўғулларга қарши жангдан олдин мунажжимлар душманни уч кун чалғитиб, тўртинчи кун уруш бошлашни тавсия этганлар. Султон ҳам бу гапни қабул қилиб, зафар соатини кутган, бироқ жанг унинг мағлубияти билан тугаган. Шундан анча кейин Онадўли салжуқийларининг тарихини ёзмакчи бўлган Ибн Бибининг (тўлиқ номи Ҳусайн бин Муҳаммад бин Али ал-Жафарий ар-Ругадий) онаси ҳам Жалолиддиннинг саройида мунажжим эди. Жалолиддин вафотидан кейин айюбийлардан пушти паноҳ истаган бу машҳур мунажжима Алауддин Кайқубоднинг даъвати билан салжуқийлар саройига келган.

Жалолиддиннинг муншийси Муҳаммад Насавий берган маълумотларга кўра, мансуб бўлгани хонадоннинг кўп ҳукмдорларига ўхшаб, Жалолиддин ҳам золим эди. Зеро, унинг фуқаропарварлиги, мазлумларга марҳаматли ва шафқатли бўлишга интилиши тилга олинмаган. Бинобарин, чиндан ҳам, у фуқароларнинг нафратини кўзгаган.

Унинг золимлигини оқлашга уринган Насавий: “Адолатни севарди. Фақат салтанат ва ҳокимиятга зарар етказиб, таҳликага туширган исёнларда адолат йўлидан чекинди. Халқининг бахт-сао-

датини истарди. Аммо замонасида кўп алғов-далғов ва қарама-қаршилиқлар юз кўрсатганлиги учун кескин чоралар кўриш ва золимлик қилишга мажбур бўлди”, деб ёзган эди. Шу билан бир қаторда Жалолиддин халқнинг шикоятларини тўғри қабул айлаб, уларни асло жавобсиз қолдирмагандир. Жалолиддин халифалик сарҳадларидаги босқинчилик юришларидан кейин тўғри Озорбойжонга қараб йўл олган. Марроға яқинларидан ўта туриб, у шаҳар аҳолисидан бир даъват мактуби олади ва муҳолиф кучларининг кескин қаршилиқларини енгиб, у ерда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, бир муддат шу шаҳарда туради. Шаҳарни ободонлаштириб, халқнинг эҳтиёжлари ва ҳал этилиши зарур бўлган муаммолари билан жиддий қизиқади.

Марроғани эгаллагач, Табризни қамал қилган Жалолиддин уни қийинчиликсиз қўлга олади. Шаҳар халқига яхши муносабатда бўлган султон уларга шундай хитоб қилади: “Хароба бир аҳволдаги Марроға шаҳри қандай обод этилиб, аҳолисига қандай муносабат кўрсатилганлигини билдингиз. Сизлар ҳам одилона ишларимизни ва шаҳрингизнинг нақадар мукамал бир шаклда ободонлаштирилишини кўражаксиз”.

Табризни Жалолиддин ўзига марказ қилиб олди. У шаҳар атрофидаги халқнинг қашшоқликда қийналиб кун кечираётганини билгач, вазирага тегишли захира омборларидаги донларни халққа тарқатишга буйруқ берди. Шунингдек, махсус фармон билан халқу халойиқни уч йиллик олиқ-солиқлардан озод этди. Бу воқеалар, ўз навбатида, халқни Жалолиддинга жуда яқинлаштирган ва эҳтимолки, унинг мўғулларга қарши курашнинг байроқдори бўлишига ҳам бош сабаб мана шудир.

Жалолиддин Исфаҳон урушида мўғуллардан енгилгандан кейин (1228 йил 26 август) ғойиб бўлганича бир ҳафта кўзга кўринмай қолди. Лекин саккизинчи куни яна Исфаҳонга қайтди. Ана шу муносабат билан халқнинг унга кўрсатган яқинлиги ва шодлик намойишларини мазкур ҳақиқатнинг бир исботи дейиш мумкин. Жалолиддин

душманга мурасасиз эди. У мўғулларга қарши ниҳоятда аёвсиз курашди. В.Бартольд унинг қаҳру ғазаби қаршисида Чингизхоннинг шафқатсизлиги ҳеч гап эмаслигини бежиз таъкидламаган, албатта. Бироқ Жалолиддин энг бўҳронли замонларда ҳам вазминлик ва хотиржамликни бой бермаган. У ҳар қанақа оғир ва таҳликали вазиятда ёнидагиларга таскин бера олиш, мақбул ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш, журъат ва жасорат ҳиссиётларини оловлантириш каби ахлоқий фазилат соҳиби эди. Унинг яна бир ибратли хусусияти — ҳеч қачон ўзига ортиқча бино қўймаганлиги ва ички ҳолатларини беҳато идрок қила олганлигидир. Охлат қўлга олиниши билан бу зафар муждасини бир фатҳнома шаклида атрофга тарқатиш ҳақида таклифлар ўртага ташланганда Жалолиддиннинг муншийси Насавий Султонга отаси Хоразмшоҳ Муҳаммад лақабларини қўллашни тавсия этади. Бу фикрга жавобан Жалолиддин: “Буюк Султоннинг мамлакатларидан бирисиники қадар бир лашкар ва хазинага молик бўлсайдим, у замон бунга ўхшаш бир нарса ёзишга рухсат берардим”, дея муншийсини мулзам қилади.

Жалолиддин Табризни олиши билан Озорбойжон ётабейлик хонадони эленгизликларга барҳам беради. У шу хонадоннинг охирги вакили Музаффариддин (вафот этган санаси 1225 йилда) бино этган муҳташам саройга кириб, уни сайри томоша айлайди. Саройнинг қурилишига кўп маблағ сарфланган, боғчаю гулзорлари бағоят хушманзара ва улар мукамал бир меъморий асарга ўхшарди. Жалолиддин буларнинг барчасини кўздан кечираркан, “Бу жой танбалларнинг маконидур. Бизга мутлақо тўғри келмас”, дейди.

Бошқа бир жиҳатдан, Жалолиддиннинг қаромат соҳиби экани ва сеҳргарлигига ҳам ишонганлар. Охлат қамали вақтида Охлат волийси Ойбек ҳукмдори Малик Ашрафга йўллаган мактубида Жалолиддиннинг “ҳавони сеҳрлаган”ини, Султоннинг ўзи ҳам мусоҳибларига қаромат ила мўъжизалар ярата олишини гапирган. Сўнгги дафъа

у душмандан қочганида Озорбойжондан шарқий Онадўлига томон юз бурганди. Валашгирдга (ҳозирги Алашгирд) борганида халқнинг қурғоқчилик ва иссиқликдан азоб чекаётганлигини кўрди. Ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан ёмғир дуосини ўқишга қарор қилинди. Валашгирдда қанча турган бўлса, шунча пайт бу маросимни Жалолиддин бошқарди. Шундан кейин ёға бошлаган ёмғир бир неча кун тинмади. Халқ эса ёмғирнинг тинмаслиги ва шиддатидан нолиб, ёмғир дуоси ўқилганидан пушаймон бўлганди. Ўшанда Жалолиддиннинг хотинларидан бирининг сўзи онаси унга бундай дейди: “Эй оламнинг рост йўл кўрсатувчиси! Бундай қаттиқ ёмғир ёғдириб хато қилдинг, тўфон чиқардинг. Сенинг ўрнингда бошқа биров бўлса эди, бундай қилмасди ва меъериди ёмғир ёғдирарди”. Бунга жавобан Жалолиддин демиш: “Бу ёмғир қудратимнинг нишонаси эзур. Менинг қудратим ва ҳимматимни хизматимдагилардан ҳеч бирининг ҳимматига қиёслаб бўлмас”.

Жалолиддин бошдан ўтказган кўп оғир воқеа-ҳодиса ва мусибатларга сабр-бардош билан қарши тура олган бўлса-да, ҳаётининг сўнги йилида руҳий бир тушкунликка йўлиққан эди. Насавийнинг эътирофига кўра, мўғуллар таъқиб ва ҳужумлари тезлашиб, орадаги масофа яқинлашган кезларда Жалолиддин ўлимдан қочиб қутула олмаслиги, оиласи мўғуллар қўлига тушиши, давлатининг йўқолиб кетишига ишонар ва йиғларди. Айни замонда ҳаёли қочиб, унда телбалик аломатлари сезила бошлангани тўғрисида ҳам манбаларда шундай бир воқеа нақл қилингандир.

Жалолиддиннинг Қилич отлиғ содиқ кули бор эди. Табриз юришида шаҳарга бир неча фарсаҳ масофа қолганида шу қул вафот этади. Қулининг ўлими султонга жуда ёмон таъсир қилади: марҳум учун у мотам тутиб, қайғуга чўқади. Ва бутун амир-аскарларига ўлган қули руҳига эҳтиром юзасидан Табризга қадар яёв юрилишига буйруқ беради. Султоннинг ўзи ҳам йўлнинг катта қисмини пиёда босиб ўтиб, кет-

ма-кет илтимослардан сўнг отига ми-нади. Табризга етиб борган Жалолид-дин бутун шаҳар халқининг жанозага қатнашишини истайди. Кўп фурсат ўтар-ўтмас шаҳар аҳолиси жаноза учун шаҳар ташқарисидан йироқлаб кетмас-лиги, қули учун фарёд ва мотамлар етарли бўлмаганлигини айтиб, уларни жазоламоқчи бўлади.

Ўлган кул Жалолиддин хоҳлаганидек ва амрига лойиқ тарзда дафн қилин-мади. Натижада султон жасадни ўзи кўним топган жойга келтирди. Аза-дорликни чўзиб, маълум пайтгача уз-луксиз йиғлади. Ҳатто емак-ичмакни ҳам тўхтатди. Унга овқат келтирганла-ри замон: “Кўтаринг буни, унга олиб боринг!” дея таомларни марҳум қулига етказишни талаб қиларди. Табиийки, овқатлар унинг ёнидан олиб чиқилар-ди. Ҳеч бир кимса жасорат қилиб Қиличнинг ўлганини сўзлай олмасди. Ниҳоят, бир кун шу ҳақда гапирган бир одам ўлдирилган эди (1230-1231).

Жалолиддин қўллаган унвон ва ла-қаблар ҳам унинг ички дунёси ва шах-сиятини акс эттиришга хизмат қилади. У Ҳиндистонда экан, халифалик билан тортишган, жанжаллашган. Мана шу вақтларда ёзилган ёзишмаларида ота-си ҳам ишлатган “ходимул-мутавво Мангуберди бин Султон Санжар” ла-қабидан фойдаланарди. Халифа ҳам унга “султон”дан паст бўлган “хоқон” унвони билан хитоб этарди. Анча кей-ин Жалолиддин Озорбойжонга келиб ҳокимият таъсис қилгач, Халифа унга “шаҳаншоҳ” унвонини берди. Охлат қамали даврида Халифа Жалолиддин-га “Хилъати Султон” ва салтанат тим-соли бўлган бошқа ҳадялар жўнатган. Аммо унга яна “султон” унвонини бер-маганлиги туфайли “шаҳаншоҳ” деб му-рожаат қилган. Жалолиддин эса шун-дан сўнгра Халифага ёзган хатларида ўзини “абдуху” (бандаси, қули) дея васф эттирган, Халифага “Саййидина ва Мавлоно амирул-мўминин ва имо-мул-Машориқ ва Мағриб...” деб хитоб-номалар битган. Халифа Жалолиддин-га “султон” унвонини бермаганига жа-вобан у ҳам чиқарган пулларига унинг номини муҳрлатмаган.

Энди Жалолиддиннинг оила ҳаёти ҳақида. Бизга маълум бўлишича, Жа-лолиддин ўлимига қадар ўн икки никоҳ кўрган, яъни унинг ўн икки хотини бўлган. Унинг бу хотинлардан туғилган фарзандлари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Етти-саккиз ёшлардаги бир ўгли Чингизхон билан Синд соҳилларида бўлган жангда мўғуллар қулига асир тушган ва шахсан Чингизнинг амри билан дархол ўлдирилган. Бошқа бир ўглига Мингтўйшоҳ деб ном қўйилган. Лекин Жалолиддин вафотидан кейин ҳаёт кечирган фарзандлари бўлганми, йўқми — номаълум. Абуъл Фароҳга кўра, Жалолиддиннинг қизи, Жувайний-нинг қайдига бинноан, “Жалолиддин ҳарамига мансуб” Таркан номли икки ёшли қизалоқ Султонни таъқиб қилган мўғул амири Жўрмағун Нуённинг қулига тушган. Ва вояга етгач, илхон сифати-да Эронга келган Хулагу тарафидан ис-ломий маросим шартларига мувофиқ Мусл ҳокими Бадраддин Лулуънинг ўгли Малик Солиҳ Исмоилга никоҳлаб берилган (1257-1258). Табиийки, Жа-лолиддиннинг ҳаёти ва шахсияти ба-дийий ижод вакилларининг ҳам диққа-тини ўзига жалб этиб келгандир. Ала-уддин Ато Малик Жувайний (ўлими 1282 йил), Нуриддин Мунши номи би-лан тилга олгани Муҳаммад Насавий-нинг Жалолиддинга бағишланган қа-сидасидан қуйидаги байтни келтирган: “Кел, эй севгилим! Буюк подшоҳ, улуг султон Жалолиддиннинг марҳамати остидадур дунё. Шунинг учун у яшаш ўнғай ва гўзал бир жойга айланди”.

Тарихий манба ва тадқиқотларда Жа-лолиддин ўлдирилгач, жасади тоғдан олиб келиниб, Майяфориқинда (Сил-вон) дафн қилингани қайд этилган. Аммо бугунги Силвонда Жалолиддин-га дахлдор қабр йўқ. Тунжалининг Хўзот ва Партак туманларида баъзи туркий-лар зиёратгоҳи бўлмиш икки мазор Жалолиддинники деган қараш ҳам мав-жуд. Айрим олимларимиз эса Жало-лиддиннинг қабри Дарсим (Тунжали) тоғларидан жой олган, деган фикрни илгари сурмишлар.

Турк тилидан
Иброҳим ЧОРИ ўзбекчалаштиради.

Шеър

Олтмишинчи йиллар... Ажиб бокира йиллар эди.

Ўша йиллари мен икки ёш шоир — Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов билан «Ёш гвардия» (ҳозирги «Камалак») нашриётида бир-га ишлардим. Ҳаммамиз ёш эдик, бўйдоқ эдик (Эркин таъбири билан ланиш» да

азиз

олам

аро

а к а
айтганда, «из-эдик). Улар шеър ёзишдан чарчамасди, мен эшитишдан. Бир кун Абдуллажон ишга келибок: «Ака, битта шеър ёзди-м, ўқиб берайми?» деса, эртаси куни Эркин ака: «Низомжон, битта ғазал ёздим, эшитасизми?» деб қолардилар.

Энди ўйласам, икки азамат шоиримиз ижодидаги энг гўзал шеърларга «доя»-лик қилган эканман. Шу маънода мендан бахтли одам камдан-кам топилса керак.

Дарвоқе, ўша кезлари ўзим ҳам бировга кўрсатиб, бировга кўрсатмай шеърлар ёзиб юрардим. Бирдан ҳақиқий назм гулшанига кириб қолдим қилиб юрган ишимдан қаттиқ хижолат чекдим, машқларим кўзимга жуда ғариб кўриниб кетди. Бориб-бориб бу «хунар»ни йиғиштирдим.

Мана, эрталаб ишхонага Эркин ака кириб келди. Сал ҳаяжонда, кўзлари ёниб турибди. «Бир нарса ёзувдим, эшитасизми?» Бошқа хонага ўтдик. У киши бошладилар:

*Истадим сайр айламоқни мен ғазал бўстонида,
Кулмангиз, не бор сенга деб Мир Алишер ёнида.
Шеърят дунёси кенг, гулзори кўп, бўстони кўп,
Ҳар кўнгул арзини айтур неки бор имконида...*

«Бир нарса ёзувдим, эшитасизми?» (1962 йил)

Жиндай узр, жиндай ҳадик оҳанги сезилиб турган бу сатрлар Эркин ака ёзган илк ғазалга мансуб. Аммо кунлар кетидан кунлар, ойлар кетидан ойлар ўтгани сайин ғазалга ғазал уланаверди. Ва бояги узр ва ҳадикнинг ноўрин акани яққолроқ ошкор бўлаверди:

*Барг остидан мулоим боққан иболи гунча,
Не сирни сақлагайсан, бағринг нечун тугунча?
Пинҳон сиринг баён эт, кўксингни қилма кўп қон,
Бу ёки ишқ аталган бизга аён тушунча?*

Маълумки, Гул ва Булбул — мумтоз шеърятимизнинг ўлмас қаҳрамонлари. Висол ва Хиҷрон, маъшуканинг бепарволигию ошиқнинг фидойилиги — азалий мавзулар. Булар миллион сатрларга сочилиб кетган.

*Севмоқ уят эмасдир, ҳар кимда бор бу савдо,
Кўй, кўп қизарма, гунча, бошингни эгма бунча.
Бўлдингми мен каби ё бир бевафога ошиқ,
Айт, севганингни сенга парвоси йўқми унча?*

Эркин ака шеър ўқирди-ю, кўз ўнгимда ажойиб манзара — икки дардкашнинг бақамти суҳбати жонлана борарди. Севгилисига кўнглини очолмай жизганак бўлиб юрган ошиқ худди ўзига ўхшаган, ёр ишқида бағри қон бўлган маъшуккага тасалли берарди. Шеърятимизда жуда кам учрайдиган манзара!

*Гулгун яноғинг узра бир томчи ёш кўрарман,
Кел, бирга дардлашайлик, уй-уйда йиғлагунча.
Мен ҳам ахир сенингдек изҳори ишқ этолмай,
Кўксимда дуди оҳим даштлар аро қуюнча.*

Ошиқ — ошиқ-да! У мудом висол умиди билан яшайди:

*Эй гунча, сабр айлаб уммиди васл қилгил,
Хиҷрону ёр жафоси бизга фақат бугунча.*

Шу ўринда шеъринг парчаларга нуқта қўйсақ ҳам бўлар. Зеро, Эркин Воҳидов ғазаллари алақачон шеър муҳлисарига ёд бўлиб кетган, бу ғазалларнинг барчаси сеvimли хонандаларимизнинг ардоқли кўшиқларига айланган. Мен шоирнинг иккитагина ғазалини тилга олдим, холос. У кишининг Навоий, Фузулий, Бобур ғазалларига боғлана мухаммаслари хусусида антикиб-антикиб, алоҳида-алоҳида мақолалар ёзиш мумкин.

Хуллас, "Ёшлик девони" ана шу тарика дунёга келган.

Ёдингизда бўлса, девон:

*Эй мунаққид, сен ғазални кўҳна деб камситмагил,
Севги ҳам Одам Атодин қолган инсон қонида, —*

мисралари жо бўлган ғазал билан бошланади. Бу сатрлар бежиз ёзилмаган. Гап шундаки, китоб нашр этилишидан бир неча йил олдин эътиборли бир газетамизда катта бир ёзувчимизнинг арузга бағишланган мақоласи чоп этилган эди. Мақолада аруз "ёшини яшаб бўлган" вазн сифатида рад этилган, бу вазнда катта ижтимоий мавзуларни ёритиб бўлмаслиги айтилган эди. Тавба! Катта ижтимоий мавзулар учун адабиётнинг қанчадан-қанча турларию жанрлари камлик қилибдимики, бу вазифа, масалан, нозик-нихол ғазалнинг ҳам гарданига юкланса! Ҳеч қайси замонда ғазал бу юмушни адо этмаган-ку!

Шу боис, ижоди асосан аруз вазни билан боғлиқ бўлган Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий каби шоирларимиз ўша даврларда адабиётимизнинг байроқдорлари саналмаганлар. "Байроқдорлар" бошқалар эди. (Чустий ҳақида-ку гапирмай қўяқолайлик, бу забардаст шоирнинг қисмати қандай кечгани кўпчиликка аён.) Хайрият, ўша мақоладан кейин таниқли олимларимиздан бири матбуотда раддия билан чиқиб, арузнинг жонига ора кириб қолди. Ана шундай шароитда ёш бир шоирнинг мумтоз адабиётимиз анъаналарини ҳимоя қилиб майдонга тушиши гоят таҳсинга сазовор иш эди.

Ҳа, Эркин Воҳидов ўз "Девон"и билан арузнинг нималарга қодирлигини яна бир бор исбот қилди, ғазалнинг ўша пайтда хира тортган "кўз"ларига зиё бахш этди. Фақат мана шу хизмати учун ҳам Эркин Воҳидов — ЭРКИН ВОХИДОВ деб аталишга муносиб!

Атоқли шоиримиз эндигина 60 га кирди. Сал оширворган бўлсам, "ёш денгу маъзур тутинг..."

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Юрий ЛУБЧЕНКОВ
Владислав РОМАНОВ

БЕНАВИР АСПАСИЯ

1987 йили Лейпцигда нашр этилган "Антик дунё лугати"да шуҳрати ҳали-ҳамон сўнмаган қадим юнонистонлик ажойиб аёллардан бирининг исми "милетлик Аспасия" деб зикр этилган. Юнонча "аспасия" сўзи "маҳбуба" маъносини англатади. Бир ҳайкални санъатшунослар Аспасияга нисбат беришади. Унинг жўшқин гўзал аёл таассуротини уйғотувчи чехрасида ботиний андуҳ ва алақандай синоат яширинган. Аммо бу сирни англаш қийин, чунки Аспасиянинг на туғилган, на вафот этган йили маълум. "Антик дунё лугати"да 432 санасигина келтирилган бўлиб, ўша йили у ахлоқсизлиги ва даҳрийлиги учун судловга тортилган эди. Юнонистоннинг атоқли доҳийларидан бири — Периклнинг иккинчи хотини бўлгани туфайли Аспасия суддан қутулиб қолган эди. Алқисса, милетлик Аспасия ўзи ким, нимага интилган ва нимага эришган, унинг номи ва тақдири бизни нега шу қадар қизиқтирмоқда?

"Уч нарсани бахт деб аташ мумкин, — дея таъкидлайди Сукрот, — сенинг ҳайвон эмас, инсон эканлигинг, ёввойи эмас, юнон эканлигинг ва аёл эмас, эркак эканлигинг". Сукротнинг "Ксантиппадан кўра бир пиёла заҳар афзал", деган яна бир эътирофи ҳам борки, бу гап хотинига тегишли.

Сукрот сўзларидаги аччиқ оҳанг шу гапга сабаб бўлган, деб ўйламасангиз бас. Сулаймон пайғамбар ҳам шунга яқинроқ фикр айтган: "Аёл — ажалдан бадтар". Арасту бу борада анча донишмандлик қилган: "Эркаклик хусусиятлари бўлмагани учун ҳам аёл аёлдир. Биз аёлларга табиий норасолигидан азоб чекаётган жонзот деб қарашимиз керак". Қадимий юнон комедиянависи Менандр янаям истеҳзо билан: "Денгизу куруқликда яшайдиган жонзотлар орасида энг даҳшатлиси аёлдир", дейди.

Умуман олганда, антик давр эрларининг аёлларга муносабати ана шундай эди. Тан олишимиз керакки, анча нохуш муносабат.

Аспасия эрамиздан олдинги V асрда Юнонистонда яшаб ўтган. Одатда, бу даврни "олтин аср" ва яна "Перикл асри" деб атайдилар. Чунки улкан давлат арбоби Афин Перикл эллинлар фаровонлиги учун жуда катта ишларни амалга оширган эди. Юнонистон шаҳар-давлатлар қурамасидан иборат бўлиб, улар бир-бири билан гоҳ дўстлашар, гоҳ ёвлашарди. Перикл Афинада, Аспасия эса Милетда таваллуд топган эди.

Афина турмушининг барча жабҳаларида, жумладан, ақлий-зеҳний соҳаларда Юнонистоннинг умум тан олган йирик ва бой шаҳри эди. Милетнинг шуҳрати ва бойлиги эса, бир вақтлардаги ҳарбий зафарларига асосланиб, Юнонистоннинг маъмур шаҳарларидан саналгани билан кўп жиҳатлардан Афинадан куйи турарди. Фалес, Анаксимандр, Анаксимен сингари файласуфлар Милетда вояга етган. Милет бутун Элладага машҳур куртизанкалар — шўх хотинлари билан донг таратган эди. Ишқ бозорида харидоргир бундай аёллар тоифаси (уларни Юнонистонда гетералар деб аташган) Қора денгиз бўйларига тарқалди, ҳатто Мисрга ҳам кириб борди.

Гетера юнончада "ҳамроҳ" деган маънони билдиради. Гетералар тоифасига турли ижтимоий табақадаги аёллар кирарди. Улар эркин, мустақил тарзда ҳаёт кечирарди, ўқимишли бўлиб, мусиқани яхши тушунар, чолғу асбобларини қойилмақом қилиб чалар, адабиётни таҳлил эта билар, ҳатто фалсафий мавзуларда

бахсга кириша олар эди. Одатда, Праксител, Менандр каби таниқли одамларнинг маҳубалари ҳам гетера эди, Сукротдай инсон ҳам уйдан тополмаган хузур-ҳаловатни гетералар кучоғидан топган. Аспасияни ҳам гетералар сирасига қўшардилар, биз бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Лукиан "Гетералар суҳбати" китобида қизини шу "гулдек хунар" билан шуғулланишга кўндирмоқчи бўлган оддий афиналик аёлнинг мулоҳазаларини келтиради. "Гетера мудом кўркам кийинади, ҳамма билан қувноқ ва ёқимли гаплашади, беҳуда ҳирингламайди, ўзини тута билади, ширинсўз ва лабидан нимтабассум аримайди. Эркаклар даврасида одоб доирасидан чиқмайди, кўзиданоқ уларнинг фикрини ўқади ва ҳеч қайсисининг ҳафсаласини пир қилмайди. Жамоат орасида қадаҳга лабини теккизиб кўяди-ю, лекин ичмайди, таомга ружу қўймайди, маза-бемаза гапни гапирмайди ва тақлиф этган одамидан кўзини узмайди". Лукиан ўша китобининг давомида: "Гетералар бениҳоя боадаб аёллардир... Бу ишда ҳаммаси адолатли, жиллақурса, нимага пул сарф қилаётганингизни биласиз..." деб эътироф этади.

Гетераларни ўша замонда ҳам урчиб ётган фоҳишалар билан чалкаштирмаслик керак. Бундан ташқари, ибодатхона шалоқ хотинлари — "иеродула"лар ҳам бор эди. Иеродулалар Бобилда кўп тарқалган бўлиб, саждагоҳлар хузурида ибодатхона канизлигидан дарс берадиган мактаблар мавжуд эди. Улар қўшиқ айтишни, рақс тушишни, чолғу асбобларини чалишни билишлари, диний маросимлар таомилидан хабардор бўлишлари керак эди ва бу мактабларда қизлар муҳаббат санъатига ўргатиларди. Иеродулаликка қизлар бадавлат оилалардан танланар, шундан кейингина улар турмушга чиқиши ва қонуний хотин мақомини олиши мумкин эди. Аммо уларнинг туғиши тақиқланган эди. Бироқ тадбиркор одамлар мушкул аҳволдан чиқишнинг йўлини топишди: махрамликка каниз ёллашар ёки бола асраб олишарди.

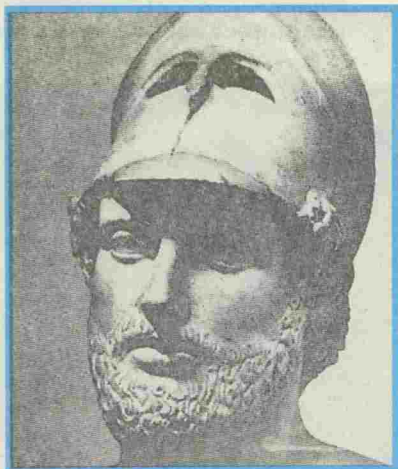
Шундай қилиб, гетералар иеродулалар ва фоҳишалар ўртасидаги мавқеда турарди. Гарчи улар севги ва нозу карашмалари билан хушторлари ҳисобига яшаса-да, жазман танлашда эркин ва ҳар қандай диний урфлардан ҳоли эди. Одатда, уларнинг хусусий уйлари бўлиб, хийла тўкин-сочин яшардилар. Нотиқ Демосфен хитоб этганидай: "Қувонч топай деган ҳар кимсага сарвқомат гетера керак". Демосфен гетера — ҳамроҳ сўзининг маъносини изоҳлар экан, "қувонч шериги", дея қўшиб қўяди.

Тарих машҳур юнонларнинг "шериги" бўлган кўплаб гетералар номини сақлаб қолган. Коринфлик Лаиса Диогеннинг маъшуқаси эди ва ажойиб файласуфлардан ҳисобланарди; Диотема Сукрот ва Афлотуннинг муҳаббату майлига сазовор бўлган, Афлотун ҳатто уни "Базм" асарида мадҳ этган; Леонтина эпикурийларни илҳомлантирар эди; Праксител киндлик Афродита сиймосини Фринага қараб ишлаган, боз устига, Фринани яши билганларнинг айтишича, ҳайкалтарош унинг қиёфасини маъбудага айлантирган экан. Фринани ҳатто жодугарликда айбламоқчи бўлганлар. Суд мажлиси авж палласига чиқиб, айбловчиларнинг таъналари кучайган чоғда уни ҳимоя қилаётган Гиперид эзгу эҳтирослардан энтикиб, ҳимоясидаги аёлнинг

сийнасини очиб юборади-да, судьяларга қарата: "Мана буни кўринглар!" дея хитоб этиб, унинг илоҳийлигини исботламоқчи бўлади. Фринанинг гўзаллигидан оғзи очилиб қолган судьялар дарҳол суд жараёнини тўхтатадилар. Бу, шубҳасиз, бадий тўқима, аммо эътиборга молик муболаға. Эпикур ўлимига қадар Леонтинага вафодор қолди, фалсафий назарияларни яратишда айнан унинг ёрдами катта бўлганини яширмади. Леонтинанинг ўлимидан кейин Эпикур: "У мен билан ва менинг вужудимда яшамоқда", деган эди. Гликера қўллаб-қувватламаса, Менандр комедия ёзишни аллақачон йиғиштириб қўйган бўларди, чунки драманавис газабланган ва ночор қолган дамларда у далда берарди.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Қадимги юнонлар учун рафиқалари ҳеч қачон қувонч ва завқ шавқ манбаи бўлмаган. Аёл рўзғор ишлари билан шуғулланган, бола туққан, тарбиялаган ва эрининг ишига минбаъд аралашмаган — ањана шундай, уни бузиш маҳол эди. Одатда, эри ва яқин қариндошларидан бошқа ҳеч ким аёллар хонасининг остонасидан ичкари ҳатлай олмасди. Агар эри уйда бировга зиёфат бераётган бўлса, хотин дарҳол ўз хонасига чиқиб кетарди. Бундай зиёфатларда фақатгина гетералар қатнашишига ижозат берилган. Демосфен бир аёлнинг энгилтабиатлигини маслаҳатчилар иштирокидаги суд мажлисида исбот этаётди, "Бу хотин эри Стефанс ва унинг дўстлари билан бамисоли куртизанка каби бирга овқатланар ва ичар эди", деган эди.

Шуниси диққатга молики, мажусийлар ахлоқидагидек, "аёл — муқаддас махлук" деган тушунча турли фалсафий мактаб ва назарияларга эътиқод этувчи юнонларнинг озод онгида мурасасозлик қиларди. Дилхуш ҳиссиётларга тўйиш, оқшомни дилбар маликалар қошида ўтказиш учун бутунбошли гетералар мактабини очиш ва бу икки тоифа аёлларнинг юрган йўли ҳеч қачон кесишмаслигини назорат этиб боришга тўғри келган. Оқибатда боши боғли хотинларга эҳтирос ва ишқу муҳаббат бобида гулдек очилиб-яшнаш туйғулари ёт бўлиб қолди, гетералар эса оила тебратиш, бола туғиш ва ошиқларига парвона бўлиш каби ҳуқуқлардан маҳрум этилди. Очиғини айтадиган бўлсак, бу икки ҳолни ҳозирги аёлларда ҳам уйғунлаштириш мушкул, зеро садоқатли, рўзғорим дейдиган, ғамхўр, меҳрибон она бўлиш қийин, айна чоғда мудом жозибали ва мафтункорлик ҳолатини сақлаб қолиш ҳам осон иш эмаслигини тан олишимиз зарур. Рафиқалари ва гетераларнинг ҳуқуқларини ажратиб қўйган қадимги юнонлар ҳам, ҳарҳолда, бир

нарсани билган бўлсалар керак.

Шубҳа йўқки, гетераларнинг ҳаммаси ҳам намуна этгулик даражада эмас эди, уларнинг барчасини ҳам ошиқларига вафодор деб бўлмасди. Улар орасида қизганчиқлари, бедаво-бадфеъллари ҳам бор эди; аммо маънавий бойлигини сақлаб қолган, суҳбати ширин, тан ҳароратини руҳий ҳарорат билан уйғунлаштира оладиганларигина шухрат қозонарди.

Ана шундай гетераларнинг бири Аспасия эди. У Милетда бу хунарнинг илк пиллапоясига қадам қўйганидаёқ уни дарров Таргелияга тенглаштириб овоза қилдилар. Таргелия айрича бир гўзалликка эга бўлиб, юқори мансабли эллинларга (улар орасида ўн тўрт шаҳар ҳокими ҳам бор эди) муҳаббатини тортиқ этарди. У умрини Фессалияда мустабид ҳокимнинг хотини сифатида ўтказди. Аспасия Таргелия каби бойвучча эмас эди, аммо чиройли, ақлли, ўқимишли бўлганидан тез орада Милетдан ташқарида ҳам довруқ қозонди.

Аспасия муҳаббатига муносиб ёр топа олмаганидан она шаҳрини тарк этди, Мегарга келиб, бели бақувват шайдоларнинг чўнтагини қоқишга жазм қилди ва тез орада ниятига эришди. Бироқ уларнинг бир қадар силласи қуригач, тилла тақинчоқлар жувонни зериктирди, жазманларининг бирортасидан жўяли жавоб топишдан умид узган Аспасия, умри беҳуда ўтаётганини сезиб, Эллада пойтахти Афинага кўчишга қарор қилди.

Бу вақтда қахрамонимизнинг пули ҳам сероб эди, лекин қаригунига қадар зорикмай яшаш учун Аспасия касбини ўзгартирмоққа қарор берди. Айшу ишрат бобида анчагина тажрибаси бўлганидан у исловотхонага соҳибалик қилди. Унинг исловотхонаси ўзига хос мақом ва йўналишга эга эди. Аспасия мижозларни ақлий-зеҳний салоҳиятига қараб, уларнинг энг нозик диддиларни ҳам қониқтира билишини ҳисобга олиб танларди. Негаки, бу даврда фалсафа барча фанлар орасида юқори ўрин тутарди, гетералар ҳам "сукротона суҳбатлар" қуришни биладиган файласуф табиатли одамларни излардилар. Ўша замон муаррихлари бу янглиғ суҳбатларни ҳазиломуз "Аспасия усули" деб атардилар, зеро у ўз муассасасида шу йўсин муомала одобини жорий этишга муваффақ бўлган эди.

Аспасия суҳбатларининг довруғи шу кунгача етиб келган, саволларни аниқ қўя билгани туфайли мусоҳиблар тегишли хулосалар чиқара олганлар. Мисол тариқасида, кунларнинг бирида файласуф гетеранинг муаррих Ксенофонт ва унинг хотини билан қилган суҳбатини

келтиришимиз мумкин:

— Ксенофонтнинг хотини, қани айт-чи, — дея гап бошлади Аспасия, — агар қўшнингнинг сеникидан ва сен хоҳлаган тилла тангадан яхшироқ тангаси бўлса, сен унинг тангасига эга бўлишни истармидинг ёки ўзингникига?..

— Уникига.

— Бордию у сенинг кўйлақларинг ва зеб-зийнатларингдан кўра қимматроқ либос ва тақинчоқларга эга бўлса, сен унинг бойликларини хоҳлармидинг ёки ўзингникини?..

— Албатта, уникини.

— Бордию унинг эри сенинг эрингдан яхшироқ бўлса, сен унинг эрини хоҳлармидинг ёки ўзингникини?..

Ксенофонтнинг хотини қизариб кетди, Аспасия эса суҳбатнинг қалтис ўзанидан сал ташвишга тушиб, Ксенофонтнинг ўзига мурожаат қилди:

— Марҳамат қилиб айт-чи, қўшнингнинг оти сеникидан яхшироқ бўлса, ўша отга эгалик қилгинг келадими?..

— Келади.

— Мабодо қўшнингнинг ҳовлиси сеникидан тузук бўлса, ўша ҳовлини олгинг келадими?..

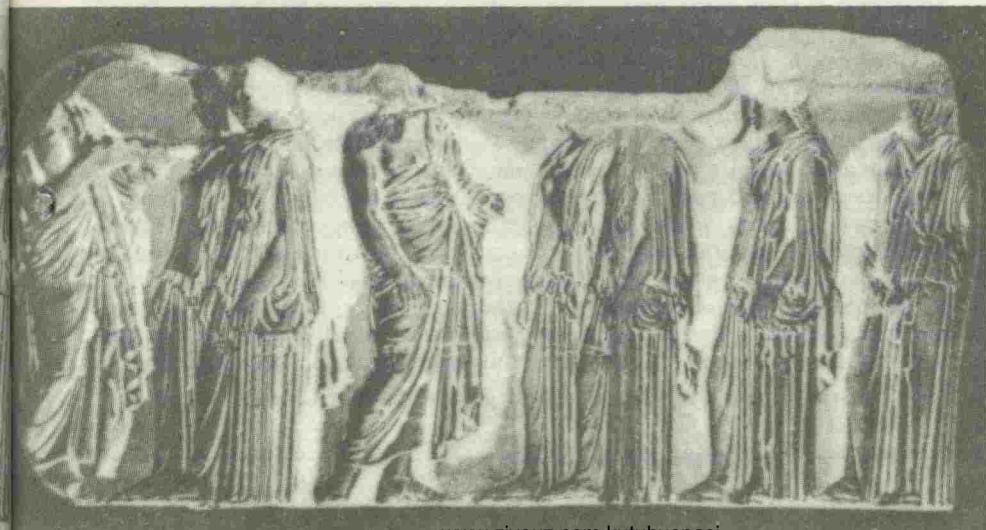
— Албатта-да! — дея ҳеч иккиланмай жавоб берди Ксенофонт.

— Агар қўшнингнинг хотини сеникидан гўзалроқ бўлса, унга кўнгил берган бўлармидинг?..

Ксенофонтнинг ҳам ҳоли ўзгарди. Аспасия эр-хотинга истехзо билан боқиб бир зум сукут сақлагач, шундай деди:

— Икковингиз ҳам мен кутган саволга жавоб бермадингиз, энди эса сизларнинг кўнглингизда нимани ўйлаётганингизни айтиб бераман: сен яхшироқ эрни хоҳлайсан, сен эса, Ксенофонт, аёлларнинг сарасини истайсан. Бинобарин, бу борада бирор битимга келолмаётган экансизлар, у ҳолда сизлар учун бу дунёи дунда яхши эр ва асл хотин йўқ, бироқ, назаримда, сен эр сифатида энг яхши аёлга ёр бўлишни, сен эса аёл сифатида энг яхши эркакнинг рафиқаси бўлишни афзал биласан..."

Шу тариқа сўзамоллик воситасида Аспасия эр-хотинларни устамонлик билан боши берк кўчага киритиб қўярди. Аммо бу суҳбатлар сал кейинроқ бўлиб ўтади — Аспасия Афинага кўчиб келганида ҳали йигирма бешга тўлмаган эди, бироқ ўз режаларини аниқ мақсад ва муваффақият билан амалга оширарди.

Унинг уйидан шахарлик эркакларнинг қадами узилмайдиган бўлиб қолди. Афина муҳаббат бозори бобида орзудаги шахарга айланди, бу ерда ишқий саргузаштлар ва дилхушликка ўч кўплаб бадавлат одамлар яшарди. Бундан ташқари, Афинага қўшни мамлакатлардан гўзал гетералар овозасини эшитиб, уларнинг васлига етиш муродида молу дунёни аямайдиган кўплаб жигарсўхталар келарди. Шу боис шахарда гетералар муайян ҳурматга сазовор эди.

Мусофир аёллар (гетералик билан асосан шулар шуғулланарди) Афинадан иссиққина, сердаромад жой топгани учун — метайхион, танпарастлик хунари учун эса парнихон деган солиқларни вақтида тўлаб турса, олам гулистон эди.

Бу воқеалар шохиди бўлган афиналик Эвбул: "Афродитанинг ҳарир кўйлакли бу шўх байталларини биласанми, уларнинг қандай тўр ташлашини биласанми, киссангдаги пулни қандай шилишини биласанми, муқаддас чашма бўйидаги нафис либосли илоҳа янглиғ меҳмонларни қандай кутиб олишини биласанми?.." деб хитоб қилган эди.

Оқшомлари гетераларнинг уйига Афинанинг машхур эрлари — нотиклар, ёзувчилар, мусиқачилар, ҳайкалтарошлар, рассомлар мисоли парвонадек ҳар ёқдан учиб келарди. Уларнинг ҳар бири учун бу даргоҳда самимий сўз, нозу карашма, Эпикур айтганидек, "одамзот мақсади" бўлган бекиёс лаззат муҳайё эди.

Аспасия эркаклар руҳий дунёсини бошқалардан кўра яхшироқ биларди. Унинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш, завқ олиш, оқила канизаклари билан вақтичоғлик қилиш Афинада ўзига хос урфга айланди. Бора-бора Афинанинг казо-казолари ҳам унинг кенг-мўл ва шинам уйидан бошпана топадиган бўлди. Кунда-шундалар, мухлислар, жазману ҳомийлар ҳам топила қолди.

Бу даргоҳга ихлос ришталари билан боғланган эркаклар орасида Суқрот ҳам бор эди. У Аспасиянинг остонасидан ҳатлаганда ўн тўққиз ёшли ўсмир эди ва юрагини бир умр шу ерда қолдириб кетди. Юз йил ўтиб, буюк файласуфга дахлдор маълумотларни тўплаётган шоир Гермезианак: "Дарғазаб Киприда (муҳаббат худоси Афродита афсоналарга кўра Кипрда туғилган — муаллифлар) донишманд Суқрот қалбига қанчалар ҳарорат бахш этган! Суқрот ҳар гал Аспасиянинг уйига ишқ илмидан сабоқ олгали равона бўларкан, юрагини кемирган гуссалардан фориг бўлиб, дилкушо суҳбатлардан беҳад завқланган".

Шуни айтиш лозимки, чинакам шинаванда сифатида бўлғуси файласуф худбин эмас эди — ўзи завқини тотган неъматлардан кўплаб дўстлари, жумладан, Периклни ҳам баҳраманд этишга ҳаракат қилади.

Бу вақтда Афина республикасининг йўлбошчиси Периклнинг ёши эллиқдан ошган эди. У хийла одамови бўлиб, Афинанинг фақат икки манзилига — Майдон ва Кенгашга, шунда ҳам иш юзасидан боришини ўзининг фазилати қилиб гапирарди. Перикл 495 йилда (сана шартли, унчалик аниқ эмас) туғилган, она тарафдан зодагонлар — алкмеонийлар сулоласига мансуб эди. У демократлар сирасидан бўлса-да, ареопаг — олий суд ва олий ҳокимият идорасида зодагонлар таъсирини хийла сусайтиришга эришган эди. Унинг ташаббуси билан суд маслаҳатчилари ва ареопаг кенгаши аъзолари хизматлари эвазига кунбай, оддий афиналик фуқаролар эса театрлаштирилган томошалар учун маош оларди. Перикл ҳар бир фуқаро нафақат меҳнат қилиш, балки вақтичоғлик этишга ҳам ҳақли, деб ҳисоблар ва бу ҳуқуқни иқтисодий жиҳатдан таъминлаб берган эди.

Перикл хукмронлиги даврида Афина Спартак устидан ғолиб чиқди ва Марказий Юнонистонда илғор мавқени эгаллади, Қўрғон қурилиши порт билан шаҳарни боғлаб, Афинани ишғол этиб бўлмайдиган қалъага айлантирди. Перикл давлат ва жамоат арбоби сифатидаги фаолиятини ана шу тарзда бошлаган ва Аспасия Афинага келмасидан бурун таниқли стратег ва машҳур шахс бўлиб танилган, Аспасиянинг у билан ошно бўлиши эса етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Перикл Кенгашда доим ҳам етакчи шахс бўлмаганига, бу ерда ҳар қандай қарор кўпчиликнинг эркин овоз бериши билан қабул этилишига қарамай, у Афинага эллик йил хукмронлик қилди. Афиналик муаррих Фукидид одилона айтганидек, Перикл даврида Афина "номигагина демократик давлат эди-ю, аслида бошқарув жиловы етакчи шахснинг қўлида эди".

Перикл муҳаббат амри билан эмас, зарурат юзасидан уйланган бўлса-да, оиласида аҳиллик барқарор эди, тўқис хонадонда икки ўғил камол топарди. Сиёсатчи учун бундай фаровонлик жуда зарур, шу боис Перикл бошқа эркалардан фарқли ўлароқ ишратхоналарга боролмас, кўнгил майлига эрк берса, сиёсий мартабасига путур етиши, шаънига номуносиб гап-сўзларнинг кўпайиб кетишидан чўчир эди. Одамлар билан ишдан ташқари вақтда қанча кам учрашилса, шунча яхши, аксинча, обрўсизланиб кулгига қолиш ва минглаб афиналикларга майна бўлиш ҳеч гап эмас.

Периклнинг бир туғма нуқсони бор эди, яъники боши қовунбош эди. Шу камчилигини яшириш учун у ўз тасвирини елкасига тушиб турадиган дубулға кийган қиёфадагина акс эттирилишига ижозат берган эди. Ўша замон комедиянавислари ҳатто ана шу кичик тафсилотни ҳам четлаб ўтмаганлар. Зеро, демократик Афинада бунга ижозат этилар, бинобарин, ҳеч ким танқиддан холи эмас эди.

Бадқовок, одамови Перикл ақлли йигитча — Сукрот билан дўстлашиб қолди ва унинг сиймосида улуғ истеъдод, айрича зийраклик белгиларини кўрди. Бу эса Периклнинг заифли жиҳати эди. У атрофига файласуфлар, олимлар, шоир ва драманависларни йиғишни хуш кўрарди. Унинг саховатпешалиги ва маърифатпарварлигини сезган Фидий, Анаксагор, Софокл, Геродот сингари юнон фозилу фузалолари Перикл билан дўстлашган эдилар. Перикл ёшлигида Эсхиллнинг "Форслар" асари ҳомийларидан бўлган, уни қисман сахналаштирган ва айна хизматлари у ҳақда самимий хотирот қолдирган.

Дилкушо оқшомларнинг бирида Сукрот тажанг ва ҳорғин Периклга

пича кўнгили ёзишни таклиф қилади. Бу чапани таклиф эди, чунки зикр этганимиздек, Перикл зиёфат ва тантаналарга умуман бормас, фақат бир гал амакиваччаси Евриптолемнинг никоҳ тўйида қатнашган, бироқ у ердан ҳам туз тотмай чиқиб кетган эди. Перикл кутилмаганда Сукротнинг таклифига рози бўлади. Риндона турмуш тарзини нима сабабдан бузгани бизга ҳали-ҳамон қоронғи. Эҳтимол, бунинг боиси бисёрдир. Эҳтимол, кексалик ҳам етиб келганию ўзининг ҳануз саодат не эканини билмай ўтаётганини дафъатан идрок этган бўлса ажабмас. Сиёсатчи ёки йирик давлат арбобининг тақдири, у қанчалик машҳур бўлмасин, барибир шукроналик билан яқун топмайди. Келгуси авлодлар сизни фақат яхши сўз билан эслашига умид боғлаш бориб турган калтафаҳмлиқдир. Бир замонлар башарият осмонида чақнаган кўплаб ёрқин зотларни тарих вақти-соати билан буткул унутиб юборади, шу боис калтафаҳм одамгина ўлимидан сўнгги шухратга кўз тикиши мумкин. Умрининг ярмини яшаб қўйган кишига бирдан бир қадрият — ҳозирги ҳаёти, бундан бошқаси асло бўлмайди. Фалсафий силлогизм, яъни икки фикрдан учинчи мантиқий хулоса чиқаришга мойил Перикл буни яхши тушунарди. Балки айни шу боис у ажойиб кунларнинг бирида барча сипогарчилигу тақиқларни оёқости қилиб, ёш Вергилий ортидан ишрат қасрига қадам босишга қарор қилгандир. Айтиш керакки, Перикл ўлимига қадар тақдиридаги бу кескин бурилишдан ҳеч қачон афсус чекмаган.

У Аспасиянинг уйига Сукрот билан бирга келди. Перикл туйқусдан қаршисида ўзи бир умр орзу этган санамни — вужудида эндигина уфуриб келаётган ёшлик гўзаллиги мужассам, нафақат чуқур билим, балки ақл бовар қилмайдиган ҳиссий истеъдод ва ўткир ақл соҳибаси бўлган аёлни кўрди. Перикл Аспасиянинг ҳузурида ярим соат бўлар-бўлмас, иттифоқо бу аёлни қаттиқ ва батамом севиб қолганини англади. Бамисоли яшин ургандек қотиб қолди, хотири фаромуш бўлди, бор дунёни унутиб, бўлажак маломатларга парво ҳам қилмай, Аспасиянинг рўпарасида ўлтирганча муҳаббат ва эҳтиросга тўлиқ нигоҳини бир зум бўлсин ундан узолмади. Бу ҳолдан ҳатто Сукрот ҳам лолу ҳайрон эди. Буни бошда Афинанинг пешвоси бўлмиш, иззатли меҳмон олдида ўзини қандай тутишни билмаган Аспасия ҳам кутмаган эди. Бирор соат ўтгач, тортиниш ва журъатсизликнинг нафис пардаси кўтарилдию гетера ҳам бу оқшом тақдирида кескин бурилиш бўлганини тушуниб етди.

Перикл Аспасиянинг уйига деярли ҳар куни келадиган бўлди.

Хонадоннинг бошқа меҳмонлари бирор муддат мароқли суҳбат қуриб, сўнгра ишрат қасрининг бўлак неъматларидан ҳам баҳра олишга ошиқса, Перикл унсиз ва қарахт қиёфада, соҳиба олдидан бир қадам нари жилмас, сеҳрланган каби ундан кўз узмасди.

Перикл севги бобида тажрибасиз эди. У ҳиссиётларини, ҳайрату муҳаббатини яшира олмас, ишқий саҳналарда ўзини беғубор боладек тутарди, айти шу ҳол ўз навбатида, устаси фаранг, имо-ишорасидан макр ва самимиятни фарқлаш қийин офатихон йигитлар билан бирга бўлавериш малакаси ошиб кетган Аспасиянинг ҳам юрагини мафтун этиб борарди. У бадқовоқ ниқоб ортидаги қалби самимиятга тўла, ақлли, ҳар сўзи афиналикларни итоатга соладиган беназир нотик, кучли мантиқ соҳиби бўлган одамнинг нақадар ёлғиз, нақадар меҳр ва ҳароратга зор эканини сезди. Перикл Аспасияга ёқиш учун ортиқча ҳаракат қилмас, зеро ўзи билан ўзи овора эди. Бу хонадонда ёрқин ва жўшқин фикрли одамнинг тўсатдан пайдо бўлиши бундаги бемаъни сипогарчиликни, айрим меҳмонларнинг пинҳоний ярамас майлларини фош этиб ташлади. Аспасиянинг ўзи Периклга талпинди, чунки у ишонч ва куч бағишларди, аёллар эса бундай одамларни дарров пайқайди ва уларни бошқалардан афзал билади. Айтмоқчи, Периклнинг рақиби ҳам йўқ эди. Кўплар Аспасияни ҳол-жонига қўймай муҳаббатини талаб этарди, лекин ҳузурига тез-тез ташриф буюриб турадиган айрим файласуф ва санъаткорларнинг истеъдодига қарамай, у тўшақдаги ишқий суҳбатлар бобида ҳақиқий эркакни учратмаган эди; дуч келган одамнинг бўйнига осилишга эса имкони йўқ, чунки мавқеи бунга йўл бермасди. Бундай одамни Аспасиянинг ўзи баъзан гавжум Афинадан топишга жазм этарди. Аёллар учун вақтнинг елдек ўтиши, айтиқса, сезиларли ва ҳалокатлидир. Қирқ ёш — эркакнинг чинакам қирчиллаган палласи, навниҳол қизлару жувонлар учун ҳам у бу ёшида ҳануз мафтункор бўлса, қирқ ёш — аёл учун сўлиш давридир. Аспасиянинг ёши ўттизга яқинлашиб қолган ва бинобарин, бу ҳол юрагини хийла безовта эта бошлаган эди.

Периклнинг пайдо бўлиши, унинг Аспасияга нисбатан савдои ишқи, унинг куч-қудрати бамисоли бўлиқ ерга уруғ тушгандек таъсир қилди. Аспасия тақдирнинг ўзи унга имкон яратиб бераётгани ва бу бахтни асло қўлдан чиқармаслик зарурлигини дарров фаҳмлади. Шу боис у янги жазманига парвона бўла бошлади, унинг юрагини мудом забт этиш учун бор малоҳатию ҳусни жозибасини ишга солди. Ва бунга эришди ҳам. Аксинча бўлиши мумкин эмас эди. Бу ҳолни замондошлари ва авлодлар ҳар хил талқин этдилар. Шоир Кратинус: "Фаҳш Перикл учун унинг иткўз ҳомийси Юнона-Аспасияни яратган", деб ёзади. Шоирнинг қаҳр-ғазаби виждонига ҳавола. Аспасия Периклнинг қалбига йўл топди, дейиш расм бўлган. Аммо ҳеч ким, Аспасиянинг қалбига балки Перикл йўл топгандир, деб ўйлаб кўрмайди.

Замондошлари вазминлиги ва ҳукмфармолиги билан юнонларга Олий Илоҳ — Зевсни эслатиб тургани учун Периклни "олимпиячи" деб атардилар. Рим афсоналаридаги Юнона эса юнон афсоналаридаги Зевснинг хотини — Геранинг ўзгинасидир. Шунини таъкидлаш лозимки, Кратинус Аспасияни стратегнинг "ҳомийси" деб атар экан, барибир унинг Перикл ҳаётида тутган ўрнига юқори баҳо беради. Босиқ "олимпиячи"ни иродали ва совуққон одамга айлантириш учун аёл қанчалар жозибадор бўлиши керак! Периклга ҳам нимадир таъсир этгани аёнки, у енгилтак аёлга кўнгул қўйиб, жамики душманларию давлат микёсидаги барқарор обрўсини унутиб юборди.

Шу чоққача муҳаббатнинг оташин ҳиссиётларидан бебахра яшаб келган Перикл юрагидаги ишқ тугёнига ортиқ бардош беролмайди. Эраמידан аввалги 449 йилда у кўнгилсиз бўлиб жуфти ҳалоли билан ажралишади, аммо ҳомийси сифатида (Юнонистонда эркалар тул қолган аёлларга ҳомийлик қилардилар) уни яна эрга беради. Ўзи эса Аспасияни уйига олиб келади, ўз навбатида, у ҳам эркинлиги ва бойлигига қарамай, воқеаларнинг бу тарзда кечишидан мамнун эди.

Собиқ гетера ва Афина давлати бошлигининг кутилмаган муҳаббат ришталари ана шу тариқа боғланди. Иккови ҳам бахт-саодат оғушида, бир-бирига суқланиб тўймасди. Афиналик гийбатчиларга худо берди, улар Аспасиянинг Милет ва Мегардаги кечмишидан бедаб латифалар тўқиб-бичишга киришдилар. Балки бу нарсалар Периклнинг иззат-нафсига теккандир, аммо бундай гап-сўзларга мардонавор пинак бузмас, гўзал рафиқасига сир бермас эди. Уларнинг биргаликдаги турмушига яна бир ҳол халал берарди: Афина ва Милет ўртасида эпигамия — шартнома тузилмаганидан икки давлат фуқароларининг никоҳда туришлари ноқонуний ҳисобланарди. Перикл Афина, Аспасия Милет фуқароси бўлгани сабабли расман никоҳдан ўтолмасдилар, бинобарин, афиналиклар назарида, Аспасия Периклнинг қонуний хотини эмас эди. Шунга қарамай, улар ажралишмади ва орадан беш йил ўтиб, Аспасия Периклга ўғил — кичкинтой Периклни туғиб берди.

Уларнинг оилавий бахтидан дўстлари ҳам шод, шу боис Периклнинг уйдан хушнақчақлиги одам аримас, хуррамлик авжида эди. Афиналик стратегнинг турмуши тубдан ўзгарди ва аввалги руҳсиз, совуқ уйда жўшқин ҳаёт қайнай бошлади. Аспасия ва Перикл хонадонига суҳбатлашиш, баҳслашиш, дилхушлик қилиш учун янгидан-янги одамлар келардилар. Суқротнинг файласуф сифатидаги шухрати йил сайин ошиб борарди; кунларнинг бирида ундан ярим ҳазил, ярим чин оҳангда яхши хотинни тарбиялаш учун нима қилиш керак, деб сўрайдилар.

— Буни Аспасиядан бошқа ҳеч ким билмайди! — дея қатъий жавоб беради у.

Суқрот, гарчанд улар бир-бирини ниҳоятда самимий севишини билса-да, ҳанузгача Аспасиядан кўнгил узолмас, уни Периклдан болаларча рашқ қилар эди, ҳар сафар бу эрга меҳмондорчиликка отланар экан, вақтичоғлиқдан кўра кўпроқ азобу укубатга дучор бўлар, лекин Аспасияни бир дам кўрмаса туrolмасди.

Аспасия ўзини ҳақиқий рафиқа деб ҳис этганидан кейингина аёллардан қандай қилиб яхши хотин — она ва соҳиба тарбиялаш, оилавий бахт, эрканинг хотинини ўз камолоти даражасига эриштириш қобилияти, аёлнинг маънавий етукликка етиш йўллари хусусида мароқ билан суҳбат қуарди. Собиқ гетеранинг бу соҳада ажойиб назариётчи эканига Периклнинг мамнун чеҳраси гувоҳлик берарди.

Анъанавий оилавий расм-русумларни биринчи бўлиб бузган аёл Афинанинг илк маликаси, аниқроғи, Афина давлати раҳбарининг рафиқаси — Аспасия эди. Юқорида айтганимиздек, агар авваллари эркак меҳмонлар аёллар хонаси остонасидан ҳатлаши ҳамда хотинларнинг дўстона зиёфатларда иштирок этиши маън этилган бўлса, Аспасия бу тақиқларга кескин чек қўйди. У мусоҳаба ва зиёфат аҳли атрофида ўралашиб қолмасдан, базмни ўзи бошқарар, ўзи ташкил этар, ўйин-кулгининг марказида ўзи бўлар ва шу йўсин меҳмонларнинг ҳурматини қозонар эди. Бундан ташқари, у эри уйда йўқ маҳалларда ҳам меҳмон чақирар, дилкушо суҳбати билан уларнинг кўнглини овлар, шароб тутар эдики, бу

Афина удумларига бутунлай ёт бир ҳол эди. Элладанинг атоқли арбоблари, таниқли санъаткору файласуфлари Аспасия билан танишиш ва суҳбат қуришни шараф деб билардилар. Афина доирасида Аспасиянинг обрўси шу қадар баланд эдики, Периклнинг дўстлари унинг уйига рафиқаларини етаклаб келардилар — бунга ақл бовар қилмасди, чунки юнонлар аёлларга паст назар билан қарар, аёл — эркакнинг чўриси ва унинг турли эҳтиёжларини қондирувчи жонзот деб ҳисоблар эдилар.

Афинанинг пешвоси Перикл ҳам хотинидан фавқулудда бахтиёр ва у билан суҳбат қуришдан бир олам завқ туярди. Бировлар Периклни адои тамом бўлди, Аспасия уни афсун қилиб ташлаган, деса, бошқалар бунга ҳеч ишонмасди, яна бировлар эса жиддий ўйга ботиб, хотинларига назар солар ва ўзлари кутмаган ҳолда улардан бир талай фазилатлар топар эди. Шундан сўнггина шоирлар ва драманавислар аёлга ёвқараш қилишни тўхтатиб, буниг ўрнига, аёл гўзаллиги, бўй-бастини, ҳатто... ақлини мадҳ эта бошладилар. Юнонлар қуюлиб қолди, аёлга муносиб иззат-икром кўрсатиш кераклигини, уларни ҳадеб камситавермасдан, аксинча, ўз савиялари даражасига етказиш зарурлигини, шундагина ҳаёт аввалгидан кўра сермазун ва мароқли бўлишини англаб етди.

Албатта, бу жараён дарров амалга оша қолмади, аёл зоти хусусидаги мавжуд тушунчалар хатолигини қайсар эркаклар жамоасига уқтириш ва аҳли зебонинг ҳақ-ҳуқуқларини эътироф эттиришда нафақат Аспасия, балки Лаиса, Фрина, Неера, Леонтин, Гликера, Диотиманинг хизматлари катта бўлди.

Бунда Периклнинг саъй-ҳаракатлари ҳам эътиборга молик, чунки у кўплаб чекловларни бекор қилишга журъат этди ва ўз хулқ-атвори билан ватандошларини хотинларига бошқачароқ нигоҳ ташлашга ундади. Перикл уйдан чиқаётганида ҳам, кўчадан келганида ҳам хотинидан бўса оларди. У барча ишларда, ҳатто давлат аҳамиятига молик масалаларда ҳам Аспасия билан чин дилдан маслаҳатлашар, шу боис баъзан мураккаб вазиятлар ёки жиддий муаммоларни янгича идрок этарди. Перикл Аспасияни уйига кўчиб ўтишга таклиф қилганида у айтган гапни бир зум бўлсин унутмади.

— Мени ҳатто ўзингдан ҳам халос этишга имкон берадиган даражада сева оласанми?.. Хато қилаётганингни кўрганимда маслаҳатимга қулоқ соласанми, қалбингда менинг ҳақлигимни қабул қилишга куч топа оласанми, мен айтгандай иш тута оласанми?.. Йўқ десанг, севгимиз дарҳол сўнади. Мен буни бошимдан ўтказганман, чунки мен севиб кўрганман. Лекин у сенга бўлган муҳаббатимга асло ўхшамас эди. Сен шуларга тайёرمисан?..

Перикл ўша заҳоти ҳозиржавоблик қилиши мумкин эди, лекин Аспасия унга бутунлай ўзгача турмуш тарзини таклиф этаётганини билиб, балки бунга тайёр эмасдирман, деб ўзини вазмин тутди. Аспасиянинг саволини бошқача талқин қилди: у азбаройи маъшуқасини деб ўзини қурбон қилишга, ундан айрилиб қолмаслик учун унинг ишонч-этиқодини, ҳаёт тарзини қабул этишга тайёрми?.. Перикл ўйлаб кўриб:

— Тайёрман! — деб жавоб қилди.

Ва бу жавобига ҳеч қачон афсус чекмади. Баъзан Аспасиянинг сўровлари малол келар, барча ишни ҳеч ким билан маслаҳатлашмай ўзи ҳал этиш, ҳамма нарсани ўзи мустақил мулоҳаза қилишга одатланган Перикл ҳатто унинг ўжар ва қайсарлигидан жаҳл қиларди, зеро Аспасия кенгашда бўладиган жамики гап-сўзни ипидан-игнасигача билиб олмагунча қўймас эди. Бундай кезларда Аспасия унга дарҳол ўша жавобни

эслатар, Перикл эса дарҳол вазмин тортар, унинг маслаҳатига қулоқ солар ва турган гапки, улар биргаликда Афина ҳаётига дахлдор энг чигал масалаларга ҳам жўяли ечим топардилар. Аспасия хонадонда Периклга мураккаб вазиятлардан чиқиш йўлини ахтаришда ёрдам берадиган дўстлар даврасини аста-секин шакллантира борди. Мушкул муаммоларга ечим топишда аёлнинг нозик ақл-заковати айни пайтда нақадар кучли эканини Перикл бошда тасаввур ҳам қилолмас эди.

Сукрот умрининг охирига қадар Аспасияга хурмат билан муносабатда бўлди ва ўзини унинг шогирди деб билди. Платоннинг "Менексен" номли мулоқот асарида зикр этилишича, бир куни Сукрот Аспасиянинг нутқини такрорлайди. Шунда уни тинглаб ўтирган Менексен: "Хотин боши билан шундай нутқ ирод этишга қодир бўлса, Аспасияни гоят бахтиёр аёл деб айтиш мумкин", дейди. "Агар ишонмасанг, ортимдан юр, унинг қандай сўзлашини эшитасан", дейди Сукрот бунга жавобан.

"Мен Аспасия билан дам-бадам учрашиб турардим, — деб таъкидлайди Менексен, — шу боис унинг қандайлигини биламан".

Шундан кейин Сукрот ўзининг риторика — фасоҳат бобидаги муаллимаси чакки эмаслиги, унинг кўплаб нотикларга, жумладан, Периклга ҳам мураббиялик қилганини айтиб ўтади. Платон эса Периклнинг Пелопонес урушининг илк қурбонлари хотираси шарафига сўзлаган машур нутқида Аспасиянинг ёрдами катта бўлганини айтади.

Аспасия фалсафа соҳасида Сукротдан ташқари Анаксагор билан, сиёсат бобида Харинос билан, гигиена бўйича Гиппократ билан, эстетика бўйича Фидий билан суҳбатлар қураар ва ҳар қандай мавзуда кенг билим, ўз нуқтаи назарига эга эканини намоён этар эди. Унинг нозик ва ўткир ақли, сўз юритилаётган мавзунини теран билиши суҳбатдошларини ҳайратга соларди.

Сукрот ва унинг шогирди Эхинейнинг ёзишича, Аспасия кучли заковат, сиёсий фаросат, масала моҳиятини тез идрок этиши ҳамда мулоҳазаларидаги фавқулудда аниқлик билан ажралиб турарди. Платон ўзининг ақлий камолоти ва нотиклик санъатини эгаллашида Перикл ва бошқалар қатори Аспасиянинг ҳам хизмати катта бўлганини қайд этади. Аспасиянинг зеҳний тиниқлик ва нутқий гўзалликни мунозара санъатида қўллаши ва суҳбат қуриш маҳоратига тақлид қилган Сукрот уни мураббия деб билишини юқорида айтиб ўтдик.

Аспасия ва Перикл хонадони афиналик ижод ва санъат намояндларининг чин истеъдодлари намоён бўладиган истинодгоҳга айланган эди. Кўплар бу машҳур хонадонда бўлишни ўзларига шараф санардилар. Афсуски, хонадон эшиги фақат сараланган одамларгагина очиқ эди. Перикл ва Аспасия ноўрин гап-сўз ва мишмишлардан қочиш учун фақат ўзлари яхши танийдиган кишиларни меҳмоннавозлик билан кутиб олардилар. Бу эса, табиийки, омадди одамлар даврасига киролмайдиганларнинг иззат-нафсига тегарди. Оқибатда бундай беписанд муносабат учун қасд олмақчи бўлган ҳасадгўйлар Перикл ва Аспасия шаънини ерга қорадиган ҳар қандай бадхоҳлигу ҳақоратдан қайтмас эдилар. Жумладан, Кратин Аспасияни маломат қилиб, шундай деб ёзади: "Фаҳшу зино маъбудаси Перикл учун беибо бир махлуқ яратдики, унинг номи Аспасиядир".

Аристофаннинг рақиби, 14 та комедия ёзган ўртамиёна юнон комедиянависи Эвполид "Жамоалар" асарида сахнада пайдо бўладиган Перикл воқеалар ривожда Аспасиядан туғилган (муаллиф Перикл, Солон, Мильтиада ва Аристидни тирилтириб тасвирлайди — муаллиф) ўғлининг

тақдирини суриштиради:

— Валади зино ўғлим тирикми?

Периклга шу заҳоти Миронид жавоб беради:

— Аллақачон эр бўларди, ва лекин

Номус ўртар — зонияга фарзанд эрур у”.

Юнон комедиянавислари ким ўзарга баҳслашгандек, асарларида дам-бадам Аспасияни тилга олардилар. Уни гоҳ эри Гераклни хароб этган Деянирага ёки қуллик пайтида Гераклга хотинлар юмушини бажартиришга мажбур қилган Лидия маликаси — Омфалога қиёслардилар.

Бироқ Аспасия ўзгача шухратга ҳам сазовор эди. Форслар тахтини эгаллаш учун туғишган акаси Артаксеркс Иккинчи билан урушиб, эраминдан олдинги 401 йилда Кунакс ёнидаги жангга ҳалок бўлган Лидия, Улуғ Фригия ва Каппадокиянинг ноиб Кир Иккинчи Кичкина замонасининг энг донгдор аёлига қандай қилиб бўлса-да эришиш илинжида Мильто исмли суюкли канизагини Аспасия деб атаган.

Аспасия Периклни гўёки янги бир ҳаёт сари илҳомлантирган эди. Перикл Акрополни куриб битказади, Эгин, Бестия, Фокида ва Локридни Афина байроғи остида бирлаштиради, форслар билан, орадан сал ўтиб эса Спарта билан 30 йил муддатга сулҳ тузади; Афина фуқароларини мустамлака ўлкаларни забт этиш учун олис Фракияга, Қора денгиз бўйлари ва оролларига жўнатади. Унинг сиёсий ва хўжалик фаолияти улкан, ўзи ташаббускорликдан ҳоримас эди. 442 йилда Аспасиянинг ватани Милет билан Самос ўртасида ҳудудий можаро келиб чиқади. Милетликлар кўшини яқсон этилгач, улар Афинага шикоят қилади, чунки хар икки давлат ҳам Афинанинг ҳукмдорлигини тан оларди. Милетликлар шикоят қилиши ҳамона Самос ўзининг мустақиллигини эълон этади. Аспасиянинг маслаҳати билан Перикл Самосга қарши кўшин тортади.

Афинанинг урушга қўшилишини одамлар, табиийки, она шаҳри Милетга ёрдам бериш ва барчага, жумладан, афиналикларга ўзининг мавқеини кўрсатиб қўйиш учун Аспасия берган маслаҳатга йўядилар. Аслини олганда, у ҳам Перикл каби бу урушнинг оқибатлари хавфли эканини — бутун бошли давлат Афинанинг таъсир доирасидан чиқиб кетишини тушуниб етар эди. Самосга нисбатан депарволик эртага бошқаларнинг ҳам Афинанинг қўл остидан чиқиб кетишига йўл очарди. Аспасия ақлан камолотга етган эди ва икки ошиқ-маъшукнинг шодон ҳаётини анчадан бери қаҳр билан кузатиб келаётган бахил ва ҳасадгўйларнинг буни инкор этишга имкони қолмаган эди.

Итоатсиз Самосга қарши юриш тўққиз ойга чўзилди. Унга Периклнинг ўзи бошчилик қилди. Ёнида Аспасиянинг ҳамроҳлик қилишига ижозат берди, у эса, эски одатича, ўзи билан бирга кўмондонлар хизматига деб бир неча гетерани олди. Гетералар пайтдан фойдаланиб, мўмайгина — ишлаб олишга муваффақ бўлдилар. Айни вақтда улар Аспасия учун муҳим бир сирнинг очилишига хизмат қилдилар: Периклнинг гетераларни ҳирс билан кузатаётганини, устига устак, ўзига нисбатан муҳаббат оташи ҳам совий бошлаганини сезиб қолди. Бу — шошилич чоралар кўришга жиддий даъват эди. Аспасия ўртадаги муҳаббат гулининг сўлишига йўл қўя олмас, бир кун келиб Периклнинг баъдига урган хотинга айланиб қолишдек истиқболни асло-асло истамас эди. Таққослаш — янгича истак ва эҳтиёжлар туғилиши учун энг қулай имкондир. Бинобарин, Периклнинг ўзи бу дунёда Аспасиядан бошқа гўзал аёл йўқлигига ишонч ҳосил қилиши лозим. У бошқа бирор хотин билан зинкорликка бориши ва шундан кейин битмас-туганмас афсус чекиб, унинг ҳузурига тавба қилиб келиши

керак. Бунинг учун шундай вазиятни вужудга келтириш даркор. Зеро, тавба ҳам янги эҳтиёж туғилиши учун энг маъқул усул.

Самос устидан зафар қозониб қайтиб келаркан, Аспасия ўзича ана шундай мулоҳаза юритарди. Энди у маъшуқидан айирмоқчи бўлаётган баднафс маъбуд Хроносдан вақт бобида ютиши керак эди. У зинҳор-базинҳор Хроноснинг тантанасига йўл қўймайди.

Аспасия фурсатни ўтказмай Фидияни топди — Перикл улуг санъаткорнинг устахонасига дам-бадам бориб, ижодидан завқ оларди. Аспасия унга суратини чиздирадиган аёлларни устахонасига кўпроқ чақириб ва Периклга аёл баданининг бор гўзаллигини бот-бот тушунтириб туришни илтимос қилди. Ўзи эса чекка-чеккада дон олишиб юрадиган афиналик ва мусофир гетераларни, боши очиқ хотинлар ва чўриларни дам-бадам уйига таклиф этарди. Аспасия найни эшиб чаладиган, ишқ санъатида моҳир бўлган янги-янги канизакларни хизматга қабул қилди.

Унинг саъй-ҳаракатлари елга совурилмади. Перикл бир неча бор зинокорлик қилиб, авваллари ўзи учун тақиқланган шаробдан татиб кўрди. Татиб кўргани ҳамона оғушидаги дилбарни дарров Аспасия билан таққослар ва муҳаббат эҳтиросларини аланга олдиришда Юнонистонда унга бас келадиган офатихон йўқ эканига иқрор бўлар эди. Перикл буни тезда англаб етди ва бу найрангларнинг ташкилотчиси ўз хотини эканлигидан беҳабар, айбига иқрор бўлиб, ундан кечирим сўради. Аспасия томонидан кечирилгач, у ўзини қайта туғилгандек ҳис этди, хотинига янгича алфозда беҳад муҳаббат қўйди. Шу тариқа Аспасия яна бир ғалабага эришди. Тили заҳар одамлар у йўлбошчини йўлдан урган, сеҳр-жодулаб ташлаган, бўлмаса, наинки, эркак одам биттагина хотинга тикилиб қуну тунни у билан бирга ўтказса, деб вайсардилар.

Шу билан бу ажойиб муҳаббат қиссасига нуқта қўйсақ бўларди, ammo, афсуски, ҳаётда ҳамма нарса биз ўйлагандек оддий ва силлиқ кечавермайди, иғвогару ҳасдгўйларнинг пешонасини эса шайтоннинг ўзи силайди, дарвоқе, унинг кучи озмунча эмас. Периклнинг душманлари етарли эди. Унинг ўзини йиқитишга кўзлари етмагач, яқинлари ва дўстларига ёпишдилар.

Биринчи бўлиб Фидий тухмат балосига учради. Уни ҳайкал яратиш чоғида олтин ўғрилаганликда айбладилар, гарчи ҳайкалтарош айбсиз эканини исботлаган бўлса-да, қамоққа ҳукм этилди ва авахтада бешафқат адолатсизлик туфайли вафот этди. Айни воқеа юз берган чоғи ареопаг йиғинида худоларга ишонмайдиган одамлар ёки илоҳий ҳодисалар тўғрисидаги таълимот тарғиботчиларини давлат жиноятчилари сифатида судга тортиш кераклиги тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу файласуф Анаксагорга қаратилган биринчи зарба эди, чунки у Куёш — олов массаси, Ой эса одам яшамайдиган сайёра, деб ошқора гапирарди. У бепоеён коинотга, юлдузларга ва галактикага ишонар, худоларни тан олмасди. Кексайган устози устидан бошланган суд жараёнининг охири вой билан тугашини сезган Перикл унинг Афинадан Лампсакка қочишига кўмаклашади. Худди шундай айб Аспасияга ҳам қўйилди. Унинг уйда самовий жисмлар ва сайёралар ҳақида кўп гапириларди, бадҳоҳлар эса Периклга кучли зарба бериш учун аллақачон гувоҳларни ўз томонларига оғдириб олиган эди. Бундан ташқари, Аспасияни ўз уйида Периклнинг боши очиқ афиналик аёллар билан зинокорлик қилишига имкон яратиб бергани учун қўшмачиликда ҳам айбладилар. Бундай айбловларнинг ҳар бири билан уни ўлим жазосига ҳукм этиш мумкин эди.

Бу Периклга қаратилган қақшатқич зарба эди. Мушкул вазиятдан қутулиш чорасини тополмай, у хотинига шаҳардан қочиб кетишни таклиф этди. Хотинини қутқариб қолиш учун у ҳамма нарсага тайёр эди. Лекин Аспасияга бу тариқа қутулишдан маъни борми?! Қочган заҳоти унга сиртдан ўлим ҳукми ўқилади, шунда у ҳеч қачон Афинага қайтиб келолмайди ва суюкли ёри билан қайтиб учрашмайди. Бундай ҳаёт унга керакми?! Аспасия бу таклифни рад этди. Ўша йили зарба устидан зарба тушаверган даҳшатли йил бўлди. Перикл озиб-тўзиб кетди, мункайиб қолди, сочига оқ оралади. Аспасиянинг пешонасига ҳам ажин тушди. Ҳеч қаердан марҳамат кутиб бўлмасди.

Афинада ҳукм сурган қонунга биноан аёл киши судда қатнаша олмасди. У судга ишончли одамини юбориши ва бу одам унинг ҳуқуқларини ҳимоя этиши керак эди. Аспасиянинг ўрнига Перикл судга борди. У ҳаётидаги энг ёрқин нутқлардан бирини шу ерда сўзлади, бу аёлнинг беназирлигини айтаётганда, пинагини бузмайдиган судьялар биринчи бор унинг кўзёшларини кўрдилар. Бу ҳол барчани шу қадар ларзага солдики, Аспасия бутунлай оқланиб кетди.

Периклнинг ҳарифлари шунда ҳам тинчимасди. Уни Афина давлатини бошқарган даврида ўғрилиқ ва молиявий суиистеъмолликларга йўл қўйганликда очикдан-очиқ айблай бошладилар. У кўпдан-кўп ҳисоботлар бериши лозим эди, аммо бунга эришолмади — Пелопонес уруши бошланиб қолди ва гоҳ тўхтаб. гоҳ авж олиб, қарийб ўттиз йил давом этди. Урушнинг бошланишида афиналикларнинг хизматлари йўқ эмас, Периклнинг душманлари, у ўзи ва Аспасияга қўйилаётган айбларни бости-бости қилиш учун атай уруш келтириб чиқарди, деб гап ҳам тарқатдилар. Аспасиянинг уйида яшаётган иккита гетерани мегарликлар ўғриламоқчи бўлгани учун Афина Мегарга бандаргоҳларини ёпиб қўйди, деган бемаъни гаплар ҳам урчиб кетган эди. Гўёки милетлик аёл хажлга миниб Периклни Мегарга қарши қайраган эмиш. Бу мишмишлар халқ орасида шу қадар кенг тарқалиб кетган эдики, кейинроқ ундан Аристофан комедиясида ҳам фойдаланган:

*Магарким Мегарда сархуш йигитлар
Саёқ қиз Симетани ўғирладилар,
Ориятдан Аспасиянинг
Икки қизин ўғирлади мегарликлар ҳам.*

Аслида эса, Пелопонес урушининг келиб чиқишига Афина ва Коринф ўртасида савдо соҳасида шиддатли рақобат кучайиши сабабчидир. Афиналиклар бозор излаб Мағриб савдо манзилларига йўл олди ва Коринфни четга суриб чиқара бошлади. Айнан Коринф давлати Афинага азалдан душман саналган Спартани уруш очишга қистади. Периклнинг душманлари ҳокимиятни қўлга киритиш мақсадида қудратли ва дасти узун йўлбошчини тахтдан туширмоқ истардилар, шу боис юқорида тилга олинган ҳаракатлар замирида соф сиёсий мазмунга эга бўлган, пухта ўйланган талай жараёнларни кўриш мумкин.

Тақдирни қарангки, Периклнинг душманлари кўпдан бери кутаётган эркин фаолият кўрсатиш имконига эга бўлдилар. Урушнинг иккинчи йили Афинада терлама касали тарқалди. Периклнинг биринчи хотинидан кўрган ўғиллари нобуд бўлди. Перикл Аспасиядан туғилган ўғли — Перикл кичкинанинг тўла ҳуқуқли фуқаро деб тан олиншини халқ йиғинидан талаб қилди. Халқ ўзи севган йўлбошчининг хизматларига ҳурмат кўрсатиб, талабни инobatга олди. Бу хурсандчилик нашъаси отага

татимади — касаллик унинг ҳам оёғидан чалди. Перикл 429 йилда вафот этди. Унинг ўлимини кутганларнинг хурсандчилиги ҳам кўпга бормади: бир неча йил ўтгач, Периклга ўхшаш йўлбошчининг топилмаслиги аён бўлиб қолди. Афинанинг, шу жумладан, Юнонистоннинг олтин асри уфққа бош қўйди. Унинг ўрнига Рим чиқди ва улкан ҳукмрон салтанатга айлана борди.

Аспасия бева қолди. У қанчалар куймасин, умрим Перикл билан бирга ҳазон топди, деб ҳисобламасин, худолар бу ҳаёт торини узиб олмаётган эди. Улар қайғу-ситамадан адои тамом бўлган ва маъшуқининг ортидан кетмоққа изн сўраб муножот қилаётган Аспасияга совуқ табассум ила боқар, унинг илтижоларини ижобат этмас эди. Зеро, улар одамзот табиати хусусида унинг ўзидан кўра кўпроқ сиру синоатни билар эди...

Бир неча замон ўтди, қайғу-ситама унутилди, бир вақтлар марғуб ва дилхоҳ бўлган улуг йўлбошчи, эр ва отанинг қиёфаси хира тортди, тўймас табиат гўзал аёл вужудида жўшқин шиддат билан тантана этар, лаззат боғи сўниш ўрнига янада яшнаб борар эди. Аспасия қорамол савдоси билан шуғулланувчи аллақандай Лизикл деган бой-бадавлат кимса билан танишиб қолди. Энди у ўз кўли билан кучли, улуг шахсни тарбиялашга жазм этди, ўзини бунга қодир деб билди. У янги қайлиғининг нутқ ва мантиқий қобилиятини тезда оширди, Лизикл нотиқлик истеъдодини ўзлаштириши ҳамано тилга тушди ва дарҳол Афинада доврүг қозонди. Бунга қадар ҳеч қандай вазифада ишламаган Лизикл бир йил ўтиб афиналиклар томонидан кўмондонликка сайланди. Бироқ ўша 428 йилнинг охирида у жангга ҳалок бўлди. Ўзига бино қўйган Аспасияни худолар шу тариқа яна жазоладилар.

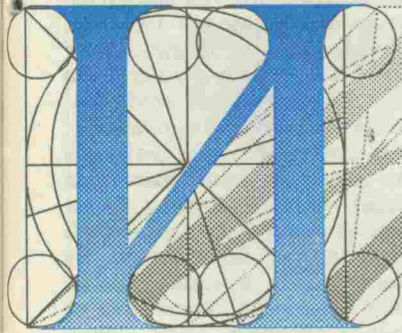
Лизиклнинг ўлимини Аспасия айнан шундай деб тушунди ва келгусида қаҳрамон яратиш ҳаракатидан воз кечади. У фақат Сукрот ва муаррих Ксенофонт, эски танишлари билан алоқада бўлиб, хонанишин ҳаёт кечира бошлади. Йиллар ўтиб борарди.

Тарих солномаларида у охирги марта 406 йилда тилга олинади. Айнан шу йили ўғли — Перикл кичкина бошқа йўлбошчилар қаторида флотга кўмондонлик қилиб, спарталикларни Аргинкс оролларида мажақлаб ташлайди. Кўтарилган шиддатли тўфон афиналикларга ярадорлар ва ҳалок бўлганларнинг жасадини йиғиб олишга имкон бермайди. Йўлбошчилар ана шу вазифа билан судга тортилади. Уларнинг иккитаси қочиб қутулади, олтитаси, жумладан, Перикл кичкина ҳам қатл этилади. Халойиқ ўлим ҳукмини маъқуллайди. Фақатгина Сукрот ва Аспасия қарши овоз берадилар.

Она ўғли учун кўп азоб тортди. Фарзанд доғи уни ҳолдан тойдирди, аста-секин сўлий борди. У ҳаётдан тўйган эди. Кўп ўтмай, худолар марҳаматини ундан дариг тутмади: у узок, умуман олганда, масрур ҳаёт кечириб, ўзидан яхши хотира ва гўзал аёл номини қолдириб, муҳаббат фидойиси ўларок қадим Юнонистоннинг улуг одамларидан бири — Периклга талай йиллар бахту саодат инъом этиб, оламдан жимгина кўз юмди. Бу икки ном бир-бирига узвий боғлиқ ҳолда мудом тарихда қолади.

Рус тилидан
Асқар ҲАЙДАР таржимаси

Аҳмаджон ЧОРИЕВ

ВСИЗ КЕТМАГАН КУРАШЛАР

Ҳар қандай тарихий жараён муайян омиллар, сабаб ва ҳаракатлантирувчи кучлар воситасида майдонга келади, барқарорлашади, бора-бора тарих ҳаракати давомийлиги ва узлуксизлигини таъминловчи манбага айланади.

Надоматлар бўлғайким, собиқ совет тuzуми даврида Туркистон заминида кечган турли-туман тарихий воқеалар, жараёнлар, уларнинг табиати ва хусусияти бир ёклама талқин қилинди. Тарихчиларимиз ва адабиётшуносларимиз шу пайтга қадар етарлича ўрганмаган, тўғрироғи, ўрганишларининг имкони бўлмаган йирик ва мураккаб мавзулардан бири ҳадидчиликдир.

Эркин дунё янги асрга янгидан-янги сиёсий, иқтисодий, маърифий ғоялар ранг-баранглиги билан оёқ урган паллада Россия империясининг мустамлака мулкига айланиб улгурган Туркистондаги зулм муҳитида ижтимоий-сиёсий зиддиятлар борган сари кучаймоқда эди.

Бўлиб ташланган мамлакатларни бошқариш осон, лекин хилма-хил ва энг муҳими, ўз ичида тармоқланиб кетган дунёқарашларни бошқариш ўта мушкул нарса. Тарих Россия империяси мисолида бу ҳақиқатни тасдиқлади. Салтанатнинг турли

чеккаларидаги ижтимоий-сиёсий оқимларнинг турли-туманлиги охир-оқибатда яккамафкурачилик, яъни коммунистларнинг илдам ғалабаси билан тугади.

Ўлкада ва ташқи дунёда юз бераётган воқеалар таъсирида ижтимоий-сиёсий, маърифий ҳаёт сахнасига бақувват ва тармоқланган оқим сифатида чиққан ҳадидчилик ташқи куч таъсирида бўлиб ташланган Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг салмоқли, нуфузли қисмидир. Бунда тагин бир тарихий воқеликка тўхталмасдан ўтломаймиз: XX аср бошида, асосан, Буюк Британия, Португалия, Франция, Россия, қисман Германия ва Хитой бўлиб олган дунёнинг ҳамма жойида эмас, балки айнан авваллари ислом дини ҳукмрон бўлган минтақалар ва мамлакатларда миллий озодлик ҳаракати кучаяди, тарихан янгиланишга интилиш тамойили кўзга ташланади. Бунинг боиси — ислом моҳиятининг қуллик, айниқса, миллий тобелик билан чиқиша олмаслигидир. Ватан масаласида, ватаний муомалада ва туғилган юртга муносабат бобида ислом динида бетакрор қатъий таълимот шаклланган бўлиб, у пайғамбаримизнинг “Ватанни севмак — иймондандир” деган муборак ҳадисига асосланади.

Эҳтимол шундандир, Жазоир, Миср, Эрон, Туркия, Ҳиндистон ва Туркистонда бирин-кетин авж ола бошлаган ҳадидчилик — янгиланиш ҳаракатлари ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатди, улар намояндаларининг дунёқарашида муштараклик, ҳаммаслақлик хусусиятлари кўзга ташланди. Зеро, уларни Ватан ва маърифат сингари абадий қадриятлар истиқлол сари кураш йўлига бошлаган эди. Табиийки, Туркистон

жадидларини ҳам, аввало, юрт озодлиги ва миллий тикланиш гоёлари жипслаштирган эди.

Неча бир тамаддунларни бошдан кечирган ва уларнинг вориси бўлган Туркистонда маърифат ва тафаккур чироғи ҳеч қачон сўнган эмас. Тафаккур жилд-жилд рисола-ларда, ибратомуз ҳикояту ривоятларда, муаззам иморатлару инжа кашталарда, хуллас, моддий ва номоддий неъматларда акс этиб келган. Жадидчилик тафаккурнинг бирлаштирувчи омили сифатида ёшу қари, турли табақага мансуб кишиларнинг бошини қовуштирди, фикрлашнинг хилма-хиллигини таъминлади.

Жадидчиликнинг барҳаёт гоёлари, хусусан, халқ таълими соҳасидаги таълимотлари бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотгани йўқ.

Жадидчиликнинг йирик намояндаларидан бири Абдурауф Фитрат Туркистон истиқлоли учун курашда халқ маорифи муҳим ўрин тутажани мудом асарлари гоёсига сингдириб борди. У ижтимоий тараққиётнинг асосий устунларини билим, савдо, деҳқончилик ва диний бирлашувда деб билди. Улуғ аллома, айниқса, илмга муҳим аҳамият беради.

Маърифатга интилиш туйғуси юртнинг турли гўшаларида дунёга келган, турли табақага мансуб зиёли ёшларни ягона маслак теварагида бирлаштирди. Жадид маърифатчилик тарихида қизиқ бир ўхшашлик бор: Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам, Фитрат ҳам бир-бирларидан беҳабар ҳолда “Қисқача ислом тарихи” деган ягона ном остида фалсафий асар яратган. Уларнинг наздида, асл ислом гоёларининг унутилиши тарқоқликка ва ўзаро низога, охир-оқибат юртнинг мустамлакачилар ўлкасига айланишига сабаб бўлган. Исломни фақатгина илму фан ва техника ютуқларини эгаллаш билан қутқариш мумкин. Чунки Куръони карим оятлари замирида ер юзи ва самодаги ҳеч бир мавжудот Оллоҳдан ташқарида эмас, деган хулоса мавжуд. Шу боис тафаккур ғайрати, истиқлол илинжи билан тўлиб-тошган Маҳмудхўжа Беҳбудий тараққиёт дунёсидаги табиий ва ижтимоий фанларнинг ягона ютуқларини ўзлаштириш сув ва ҳаводек зарурдир, деб ёзганида ҳақ эди.

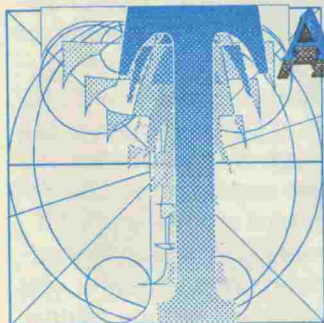
Теран англашдан туғилган амаллар жонли бўлади. Жадидларнинг 1917 ва 1920 йилда қабул қилинган икки асосий дастурида маориф масаласига муҳим аҳамият берил-

ган. Уларда билимлар воситасида дунёни ўзгартиш мумкин деган улуғ гоё акс этган. Сиёсий масалада эса жадидлар Туркияни қойилмақом идеал деб биларди, унинг конституциявий тузуми, янгича мактаб ва дорилфунунлари, жадидлар назарида, тараққиёт учун маъқул намуна бўла оларди.

Жадидлар куруқдан-куруқ ёдлатишга қаратилган эски услубдаги мактабларни рад этар экан, фақат назарий раддия билан чекланмай, амалий ишга кўчдилар — янги услубдаги мактаблар оча бошладилар. Бу намунадаги мактабларда дунёвий фанлар ўқитила бошлади. Таълимни дарсликлар ва ўқув қуролларисиз тасаввур этиш қийин: ўзбек тилида илк янги дарслик китоблар тайёрланди. Дарвоқе, Исмоил Фаспирали ишлаб чиққан таълимнинг янги усули “усули савтия” ёхуд “усули Фаспирали” деб ном олган эди.

1917 йил октябридан кейин шўро ҳокимияти ва унинг фаолиятига муносабат жадидлар учун бош масалага айланади. Бошда айтиб ўтганимиздек, жадидчиликнинг илғор намояндалари сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий ҳаётдаги бир хиллик ва биқиклик хунук оқибатларга сабаб бўлишини пайқадган эдилар. Большевиклар сўзда демократия ва миллатлар ҳуқуқини ёқлаган бўлса-да, амалда миллий манфаатларни инобатга олмадилар ва мусулмонларнинг диний туйғуси, асрий удум ва анъаналарини писанд қилмадилар. Маҳаллий миллат вакиллари учун ўлка ҳокимияти ва бошқарувидан жой топилмади. Буларнинг барчаси жадидларнинг, умуман олганда, бутун маҳаллий зиёлиларнинг янги ҳокимиятдан кўнглини совитди, бу нарса большевиклар сиёсатидан норози кучлар шаклланишига туртки бўлди. Жадидларнинг халқ маорифи учун, миллий мутахассисларни тайёрлаш, иқтисодиёт, фан, маданиятни ривожлантириш учун, миллий ва диний мансублигидан қатъи назар, шахсга демократик эркинликлар берилиши учун кураши ушбу оқимнинг демократик, ватанпарварлик ва байналмилал ҳаракат эканини исботлайди.

XX аср зиддиятларга тўлиб-тошган юз йилликдир. Аср бошида юртимиз тарихи саҳнасига чиққан, мағлубиятга учраса-да, ҳаётбахш гоёлар ила Ватан озодлигига талпинган жадидларнинг орзу-интилишлари аср адоғида рўёбга чиқа бошлади. Жадидларнинг халқ маорифи соҳасидаги ишлари зое кетмади.

ХАЛҚЛАРНИ БИРЛАШТИРАДИ

Соҳибқирон Амир Темур ҳақида гап кетса, ўрта асрлар тарихининг хорижлик тадқиқотчилари шу пайтга қадар ул зотнинг инсоният тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси тўғрисида фикр юритиш ўрнига кўпроқ бичиб-тўқилган ёлгонлар асосида баҳс этишни хуш кўриб келдилар. Ваҳоланки, XIV асрда Буюк Ипак йўли ўтадиган кенгликларда асос солинган, қудратли марказлашган давлат ўрта асрлар Оврӯсиё иқтисодиёти, савдо-сотиғи, ўзаро алоқалар ва шунинг баробарида маданияти ривожига кучли туртки берди. Ўша вақтда майда хонликлар ва қабилалар ўртасида узлуксиз давом этиб келган ўзаро низолар на иқтисодий тараққиёт ва на Фарбу Шарқ ўртасидаги алоқаларни кучайтиришга йўл бермас эди. Буни яхши англаган Амир Темур, аввало, ўша Буюк Ипак йўли ўтадиган йўللарни ўз назорати, тўғрироғи, ҳимоясига олишга ҳаракат қилди. Бу ҳол, биринчидан, карвонлар хавфсизлигини таъминлашга имкон берса, иккинчидан, буюк салтанат хазиналарини бож солиқлари билан тўлдиришга хизмат қилар эди.

Темур асос солган салтанат ин-

соният тарихининг энг эътиборга лойиқ саҳифаларидан биридир. Ўз-ўзидан Соҳибқирон бунга қандай эришди, мўғуллар давлати ва уларнинг идора этиш усуллари инқирозга юз тутаётган бир шароитда ул зот қайтадан улкан салтанат барпо этиш учун қандай янгича йўл тутди каби саволлар туғилиши табиий.

Ҳиндистонлик олим, Деҳли шаҳридаги “Жомияи миллий исломия” муддариси, Зокир Ҳусайин номидаги Ислом тадқиқотлари институти директори, доктор Саид Жамолиддин шу йил Нью-Деҳлидаги “Хар-Ананд” нашриётида инглиз тилида чоп этилган “Темур давлати” китобида мазкур саволларга жавоб излайди. Қайд этилганидек, муаллиф Темур ҳақидаги бўлмағур афсоналар шарҳига ўралашиб қолмасдан, ҳар бир воқеага холис, тарихий давр шарт-шароитидан келиб чиққан ҳолда баҳо беришга интилади.

Саид Жамолиддин мазкур китобида Темурнинг салтанат тузиш йўлидаги фаолиятини қаламга олар экан, Марказий Осиёда ўша пайтлар ўзаро урушлар оқибатида вужудга келган майда хонликлар ва

бошбошдоқлик, шунингдек, сиёсий, маъмурий, молиявий ва ҳарбий бошқарув муассасаларини тадқиқ этади. Унинг фикрича, Амир Темур бошбошдоқ хонликлар ва заиф сулолаларни бирин-кетин енга бориб, Марказий Осиёни қайта бирлаштириш учун "Тўраи Чингизий" (Чингизхоннинг давлатни идора этиш тўғрисидаги йўл-йўриқлари) ва ислом қонунларидан усталик билан фойдаланади. Бир-бири билан мутлақо келиша олмайдиган мазкур икки ҳодисани ўзаро чоғиштиради ва ўз фаолияти давомида истифода этади.

Амир Темур Чингизхондан фарқли ўлароқ, ўзи забт этган ҳудудларни обод қилиш, у ерларда адолатни қарор топтириш йўлида бор кучгайратини аямайди. Буни унинг авлодлари бўлмиш бобурийлар ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда қурилган бетакрор меъморлик обидалари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Соҳибқироннинг энг буюк хизмати ислом ва Форс маданиятини ўзи забт этган ҳудудларга ёйиши бўлди, бу маданиятлар асосида дунёга Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби комил зотларни берган янги бир маданият шаклланди, дея мулоҳаза юритади муаллиф.

Яна бир муҳим жиҳати шундаки, ушбу китоб ҳинд ўқувчисига бу мамлакатда узоқ йиллар мобайнида ҳукмронлик қилган ва марказлашган давлат барпо этган бобурийлар тарихини ўрганиш, уларнинг давлатни идора этиш усуллари таҳлил қилишида қимматли манба бўла олади. Шунингдек, китоб муаллифнинг буюк саркарда таваллудининг 660 йиллигига ажойиб тўхфаси ҳамдир.

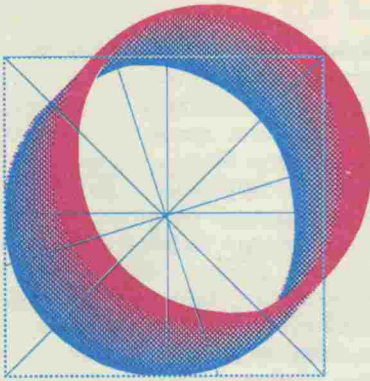
"Темур давлати" китоби нафақат ўзбек халқи, балки бутун Марказий Осиё халқлари ўртасидаги маданий алоқалар ривожига қўшилган муҳим ҳиссадир. Зеро, муаллиф таъкидлаганидек, бу алоқаларнинг уч ярим минг йилдан зиёдроқ тарихи бор. Марказий Осиё минтақасида Ҳиндистон ярим ороли ҳам жойлашган.

The State under Timur

Syed Jamaluddin

Сангин ЖУМАЕВ

ОЛМОСНИНГ ОЛМОС АСАРИ

Покистон адиби Олмоснинг “Амир Темур Кўрагон” романи 1991 йили Лохур шаҳридаги “Мактабаи ал-Курайш” нашриётида урду тилида чоп этилган. Ношир Муҳаммад Али Курайшийнинг асарга ёзган сўзбошида таъкидланишича, роман китоб шаклида чиқшидан олдин “Ная рух” (“Янги йўналиш”) журналининг бир неча сонларида босилган. Муҳаммад Али Курайший сўзбошида жумладан бундай деб ёзади:

“Кўлингиздаги ажойиб тарихий романда Соҳибқирон Амир Темур Гўрагонийнинг туғилишидан тортиб вафотигача содир бўлган эътиборга лойиқ воқеалар, жанги жадаллару улкан ғалабалар ёрқин бўёқларда ифода топган. Китобда ҳам тарих, ҳам бадиият мавжуддир. Амир Темур ҳаётига оид ишқий дostonлар ва бошқа романтик лавҳалар ҳам киши диққатини ўзига тортади”.

Шартли равишда роман кичик-кичик қиссалардан иборат, десак хато бўлмайди. Чунончи унинг бир талай бобларида Малкоти ва Абдулла, Шаҳзўри ва Қосим, Гулузор ва Зафарёб, Дилшод Оқобегим ва Амир Хусайннинг севгиси баён қилинса, бошқаларида Осим ва Жалолий, Зафар ва Гулфураларнинг беқиёс муҳаббати ҳақида ҳикоя қилинади. Албатта, бу қаҳрамонларнинг кўпчилиги бадиий ижод маҳсули бўлса-да, аммо Амир Темурга замондош бўлган тарихий шахслар ҳам талайгина.

Ёзувчи кўпгина тарихий манбалар билан танишгани сезилиб туради. Китоб-

хон асар қаҳрамонлари билан биргаликда Самарқанд ва Шаҳрисабз, Исфохон ва Ҳирот, Урганч ва Бухоронинг кўча ва бозорларини кезади, беаёв тўқнашувларнинг шохиди бўлади. Буларнинг барчаси муайян маҳорат билан акс эттирилган бўлса-да, асарда бир жиддий камчилик кўзга яққол ташланади. Гап шундаки, чет эллардаги биродарларимиз мустақилликка қадар бизнинг узоқ ва яқин ўтмишимиз тўғрисида ниҳоятда кам тасаввурга эга экани мазкур романда ҳам аён бўлиб туради.

Роман муаллифининг энг катта хатоси шундан иборатки, у Амир Темурни “татарлар хони” деб атайти ва бу сўз ромanning деярли ҳар бир саҳифасида такрорланади. Бинобарин, вақти келиб покистонлик адиб Олмоснинг ушбу романини ўзбекчага ёки бирон бошқа тилга таржима қилиш зарурати пайдо бўлиб қолса, шу жиҳатларига алоҳида эътибор бериш зарур.

Гарчи ношир Муҳаммад Али Курайший романда Амир Темурнинг туғилишидан тортиб вафотигача бўлган воқеалар батафсил тасвирланади, деб ёзган бўлса-да, китобнинг дастлабки бобида Соҳибқирон ўн етти яшар йигит ҳолатида пайдо бўлади. Бундан ташқари, кўп ҳолларда Амир Темур бир четда қолиб, муаллиф иккинчи ва учинчи даражали қаҳрамонларнинг ишқий саргузаштларини баён қилишга берилиб кетади.

Албатта, бадиий ижодда “буни ёзса бўлади, буни ёзса бўлмайди” деган

қоида йўқ. Аммо фикримизча, Амир Темурдек буюк шахс ҳақида китоб битишга бел боғлаган ижодкор маълум бир масъулиятни ҳис этиши керак. Китоб муаллифи Олмоснинг қуйидаги ўз сўзи фикримизнинг далили бўлиши мумкин: "Соҳибқирон Амир Темур Ғурагон жаҳоннинг энг буюк фотиҳидир. Унинг бутун умри ҳарбий юришларда ўтди. Улуғ саркарда йигирма уч йиллик ҳарбий машқлардан сўнг фақат ғалаба нашъасини сурди. У ҳеч бир жангдан мағлуб бўлиб қайтмаган. Темур лашкарларининг бўрондек ҳамлаларини ҳатто тоғлар ҳам тўхтата олмас эди. Темурнинг зафар байроқлари Кавказ, Афғонистон, Эрон, ҳозирги Форс кўрфази мамлакатлари ва Туркия ҳудудларида ҳилпиради. У хавф-хатарга тўлиқ бу юришларда бир оёғидан яраланди. Соҳибқирон икки фарзанди — шаҳзода Жаҳонгир ва шаҳзода Умаршайх Мирзодан жудо бўлиб, фарзанд доғида ҳам куйди. Яна бир фарзанди Мироншоҳнинг оғир дардга чалиниши юракбагини эзди. Лекин барибир Амир Темур музаффар юришларини давом эттирди".

Роман Хитой юришига отланган Амир Темур Ўтрорда хасталаниб оламдан ўтгач,

шаҳзода Халил Султон Самарқанд тахтини эгаллагани билан тугайди.

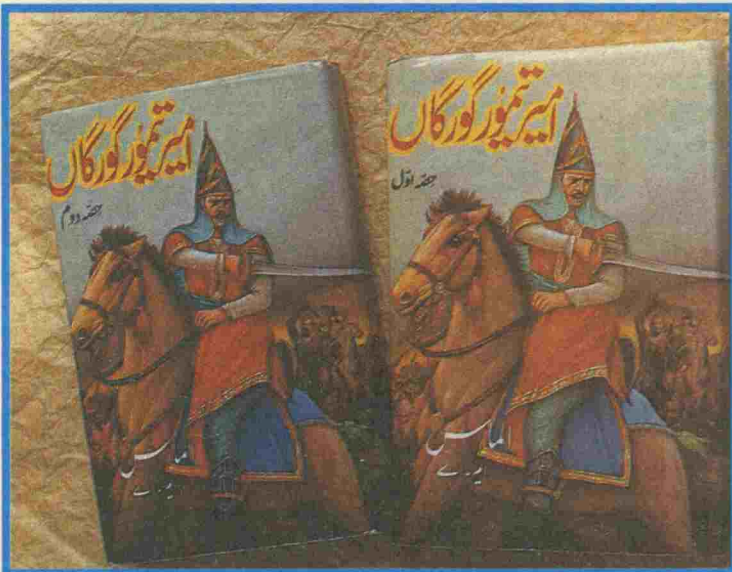
"Халил Султон, — деб ёзади муаллиф, — фақат беш йилгина ҳокимлик қилди. Шундан сўнг Шохрух Мирзо ундан тахтни тортиб олди. Шохрух Мирзо ниҳоятда хушфел ва марҳаматли киши эди. У Халил Султонга бадастри нафақа тайинлади. Бироқ мағлуб шаҳзода бундай зарбага чидай олмасдан, бир неча кундан кейин оламдан кўз юмди. Халил Султоннинг хотини, эронлик гўзал канизак Шодимулк сўнгги дамгача жуфти ҳалолидан бир қадам ҳам нари жилмади. У нақадар вафодор рафиқа эканини Абдулла Розийнинг мана бу сўзларидан ҳам билса бўлади:

"Ин хонум (Шодимулк) ҳам тарик, вафодор аз даст надод. Ва чун Халил Султон раҳлат кард, бо зарби ханжар худро бидушт. Ва ҳар дуру дар як қабр дафн карданд". (Яъни: Шодимулк ҳам садоқатли аёл эди. У Халил Султон ўлимига бардош беролмай, ўз кўксига ханжар урди. Икковларини бир қабрга дафн қилдилар").

Асарда зикр этилган тарихий шахсларнинг исмларига келсак, бир нарса диққатга сазовордир. Амир Темур хонлар авлодидан бўлмиш Сароймулкхонимга уйлангач, "Кўрагон", яъни хон куёви лақабини олади. Бу сўз покстонлик адиб романида "гўрагон" шаклида ёзилади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, қўшни Покистонда буюк бобомиз ҳақида яратилган икки жилддан иборат бу тарихий асар Амир Темур шахсиятига бўлган юксак ҳурмат-этибордан, бу қизиқиш ва эҳтиром йиллар оша сўнмай, аксинча, тобора ортиб бораётганидан далолат беради.

Шароф МИРЗАЕВ

RESUME

What were Uzbek people's historical thinking, consciousness? Why they began to fall behind in their development in the last centuries? What must be the Uzbekistan people's national ideology in the future? In his article "Seek For the Roots From History" philosopher Abdurakhim Erkaev reflects upon these very questions.

In their conversation literary critic Ibrokhim Khakkul and Murtazo Karshibay talk about man's spiritual perfection, processes going on in the national thinking. In particular, Ibrokhim Khakkul says: "Only recently there predominated a voice saying 'There is no God!'. Nowadays an atheistic voice "There is God' is being heard from everywhere! For many believers, who showing their zealous piety, unfortunately have no correct and deep notion about God.

«**T**oday the national pedagogical science and its goal changed completely. From the science, whose goal is to give knowledge, prepare specialists, it is turning into the process of forming a perfect personality." From the article "To Get to Know Oneself Is to Get to Know God" by candidate of pedagogical sciences Kozakbay Yuldashev. In his article the author analyses the teaching-educational reform, brings forward some new ideas.

In her verses Uzbekistan People's Poet Khalima Khudaiberdieva conveys in poetic images controversial states of human soul, struggle between good and bad in life.

«I

f the writing culture of the world peoples has five thousand years, then the Uzbek, Tojik, Turkmen, Kazakh, Kyrgyz peoples' ancestors directly participated in it for at least three thousand years.”

F

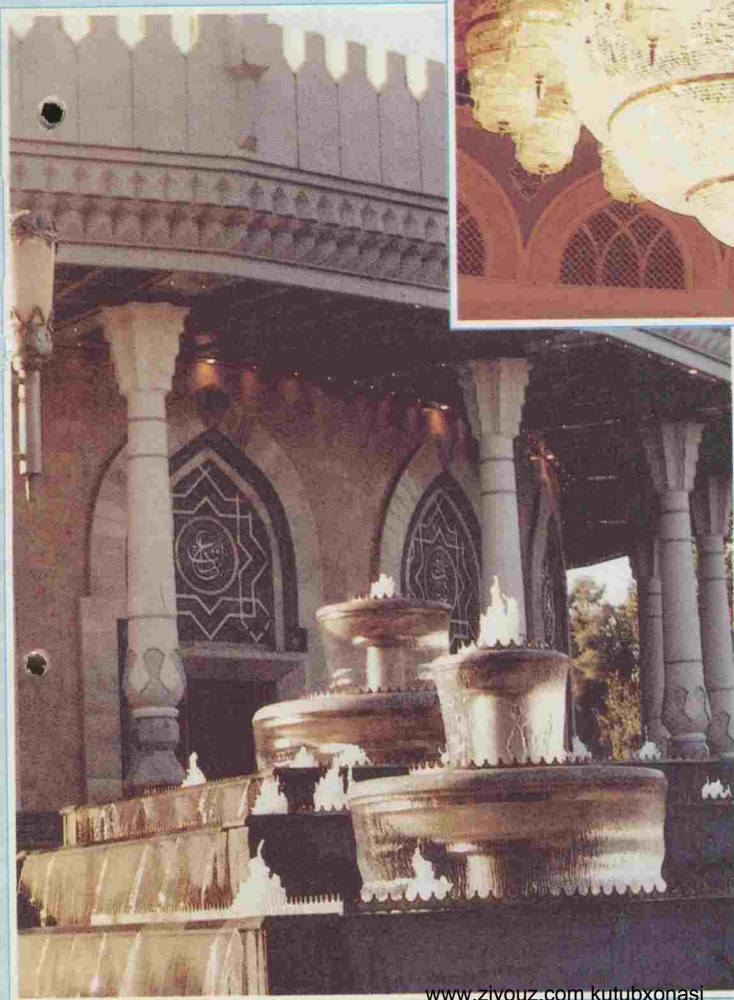
rom the article by Mirsadik Iskhakov and Kasimjan Sadikov telling about the history of the Uzbek written culture.

T

urkish historian and writer Khasan Kiyik ogli in his article “Khorezm Shah Jaloliddin Manguberdi's Personality” tells about ruler of the 12th century Khorezm state Jaloliddin Manguberdi's valiant disposition, his struggle against the Mongol invaders and his controversial fate.

W

hat is the greatest miracle created by mankind? In the article “A Key To the World” an answer is given to this very question. The author ponders on the book - one of the greatest miracles created by mankind.

Темурийлар тарихи давлат музейининг ташқин кўриниши нақадар салобатли ва кўркам бўлса, ички безаклари ҳам шунчақадар фусункор ва жозиба балидир.

TAFAKKUR

TAFAKKUR

Handwritten text in various scripts, including Cyrillic, Latin, and Arabic, enclosed in a rectangular border. The text is arranged in several lines, with some lines appearing to be lists or sequences of characters. The handwriting is cursive and somewhat difficult to decipher.

Handwritten text in various scripts, including Cyrillic, Latin, and Arabic, enclosed in a rectangular border. The text is arranged in several lines, with some lines appearing to be lists or sequences of characters. The handwriting is cursive and somewhat difficult to decipher.